ET

NYELVÉSZET

Szilágyi N. Sándor

Hogyan teremtsünk világot?

Erdélyi Tankönyvtanács

1996

Szilágyi N. Sándor

HOGYAN TEREMTSÜNK VILÁGOT?

Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára

Kolozsvár, 1996

KÉZIRAT GYANÁNT SOKSZOROSÍTOTTA
AZ ERDÉLYI TANKÖNYVTANÁCS
200 példányban

Tartalom

ELŐSZÓ 5

BEVEZETÉS 7

I. AZ ÉRTÉKJELENTÉS ALAPJÁN SZERVEZŐDŐ TÉRSTRUKTÚRA 11

AZ ÉRTÉKJELENTÉS FOGALMA 11
AZ ÉRTÉKJELENTÉSEK EGYMÁSHOZ KAPCSOLÓDÁSA 12
A TÉRDIMENZIÓK SZERINTI STRUKTÚRASZERVEZŐDÉS 13
A) A vertikális térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák 14
A.1. Az „aktív–passzív” értékdimenzió vertikális szerveződése 15
a) Érzelmi aktivitás 16
b) Hangulati aktivitás 17
c) A hőmérséklettel kapcsolatos kifejezések 17
d) A hangerővel kapcsolatos kifejezések 19
e) Nagyság – kicsiség 19
f) A hierarchikus rendszerek vertikális elrendeződése 21
g) Állítás és tagadás 22
A.2. Az erkölcsi értékek dimenziójának vertikális szerveződése 22
B) A közel–távol térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák 24
C) A kint–bent térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák 26
D) Az elöl–hátul térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák 29
E) A különböző térdimenziók kapcsolatán alapuló kifejezéscsoportok 31

II. A DENOTATÍV JELENTÉSEK ÉS A NYELVI VILÁG 37

A DENOTATÍV JELENTÉS ÉS DEFINÍCIÓJA 37
A metafora és a metaforikus jelentés 45
A metonímia: jelentés vagy szabály kérdése? 49
A strukturális metafora 53
A NYELVI KATEGORIZÁCIÓ MINT A NYELVI VILÁG SZERVEZŐDÉSÉNEK ALAPJA 58
Kategóriák a mondatban. További észrevételek a nyelvi észlelésről 60
A grammatika értelme 63
A GRAMMATIKAI KATEGORIZÁCIÓ. MONDATBELI VISZONYOK 65
A REÁLIS VILÁG ÉS A NYELVI VILÁG. E KÉT VILÁG RÉGIÓI 78
A reális világ régiói 78
A nyelvi világ régiói 80
A NYELVI VILÁG ÉS A NYELVI VILÁGMODELL 99

IRODALOM 114

Előszó

Mielőtt rátérnénk témánk részletesebb kifejtésére, némi magyarázattal kell szolgálnom az Olvasónak, mert tartok tőle, hogy különben olyan elvárásokkal kezdi majd olvasni, amelyeket ez az írás bajosan tudhat teljesíteni. Tisztáznom kell hát, hogy ami itt alább következik, azt nem a téma rendszeres, teljességre törekvő tudományos feldolgozásának szántam. Ettől egyelőre még messze vagyunk, nemcsak a kérdések szerteágazó volta miatt, hanem azért is, mert számos (részlet)kérdés még tisztázatlan. Ahhoz azonban, hogy tovább tudjunk lépni, szükségesnek látszott a már meglevő eredmények fontosabbjainak írásba foglalása.

Ez az írás tehát egy első, inkább esszészerű, semmint szigorúan tudományos összefoglalása a szóban forgó kérdésnek. Nem is az a rendeltetése, hogy olvasóját bevezesse a nyelvi világ vizsgálatába (hiszen ez már több meglevő ismeretet feltételezne), hanem hogy tudatosítsa számára, hogy ez a nyelvi világ nemcsak van, tele feltáratlan titkokkal, amelyeken lehet is meg érdemes is gondolkozni, hanem sokkal fontosabb az életünkben annál, semmint hogy vizsgálatát csak a nyelvészek szűk körére tartozónak lehetne tekinteni. Azt szeretném vele elérni, hogy aki majd olvassa, vegye észre, hogy itt szinte minden továbbgondolható, éspedig nemcsak nyelvészeti szempontból, hanem azokban a következményeiben is, amelyek az emberi viselkedésnek a szoros értelemben vett nyelv határain kívüli területein is tetten érhetők. (Ezért is van, hogy alcíme szerint sem „Bevezetés ...", hanem „Rávezetés ...")

Elsősorban diákjaimnak szánom, akiktől – együttgondolkodás közben – már eddig is sokat tanultam. (Nemcsak a kolozsváriaktól, hanem a pécsiektől is, akiknek tamáskodó kérdései a probléma számos részletének végiggondolására késztettek.) Erről a témáról eddig többen is írtak szakdolgozatot, figyelemreméltó kutatási eredményekkel. Mindegyik fontos részletkérdések tisztázásával járult hozzá ahhoz, hogy a nyelvi világ szerkezetét és szerveződési elveit jobban megértsük. Remélem, hogy ezt a munkát ezentúl még eredményesebben tudjuk végezni.

Ettől az írástól azt is remélem még, hogy olvasóit – diákokat és másokat, nyelvészeket és nem nyelvészeket – kiegészítő vagy vele vitatkozó észrevételek megtételére fogja késztetni. Az ilyen kérdések, ötletek, javaslatok mind, mind hozzásegíthetnek ahhoz, hogy e fontos téma megértésében előrébb juthassunk.

Szilágyi N. Sándor

Bevezetés

A 70-es évek végén új irányzat jelent meg a nyelvtudományban, jelesen Amerikában: a kognitív nyelvészet, elsősorban mint szemantika. Olyan nevekhez köthető, mint George Lakoff, Mark Johnson, Mark Turner, illetve Ronald Langacker, aki ezt a szemléletet a grammatikára is kiterjeszti. Az irányzat a 80-as évektől bontakozott ki igazán. Nagy szerepe volt még annak, hogy Eleanor Rosch ugyanebben az időben kidolgozta az ún. prototípus-elméletet. Közben Európában is lettek követői az irányzatnak, egy idő után a kutatások már párhuzamosan folytak.

A kognitív nyelvészetnek fontos tételei közé tartoznak a következők:

- A nyelv szoros egységet alkot a kognitív folyamatokkal (észlelés, tapasztalatszerzés, fogalomalkotás, ítéletalkotás, ezeknek megfelelő cselekvés); ezek a kognitív folyamatok a nyelvi jelentésekben és struktúrákban is tükröződnek.
- A nyelvi szimbólum nem egyszerű leképezése, „tükr(özés)e" az „objektív" külvilágnak, hanem ott van mögötte a kognitív struktúrák által létrehozott kategorizáció, amely szerint a dolgokat egy-egy fogalom körébe soroljuk. A fogalom nem elszigetelt alapegysége a gondolkodásnak, hanem legtöbbször csak az adott kognitív struktúra (vagy idealizált kognitív modell – ICM) egészében értelmezhető.
- A gondolkodás lényege szerint metaforikus, tehát a mind a nyelv, mind a tapasztalás és a cselekvés is az: a közvetlenül nem megtapasztalható fogalmakat az elemi tapasztalatok szerkezete szerint strukturáljuk és értelmezzük, vagyis az utóbbi struktúráját átvisszük az előbbire. Ezt elsősorban a nyelvi kifejezésekkel lehet igazolni, de a viselkedés különböző formáival is.
- A nyelv megértéséhez elengedhetetlen a metaforikus kognitív struktúrák szerveződésében megmutatkozó törvényszerűségek feltárása és leírása.

A fenti jellemzők – vagyis a kognitív struktúra elsődlegessége – nemcsak a fogalmakra, illetve a nekik megfelelő elemi nyelvi szimbólumokra, hanem a grammatikai viszonyokra is érvényesek. A grammatika és a szemantika szoros egységet alkot, egyiket nem írhatni le a másik nélkül, különválasztásuk indokolatlan, hiszen maga a kognitív struktúra is, amely mögöttük áll, egységes.

Mindezek együttesen azt eredményezik, hogy az amerikai felfogás szerint a kognitív nyelvészet igazából nem is annyira nyelvészet, mint inkább a kognitív struktúrák kutatásának egy sajátos területe. Mikor ilyen kutatásokat folytatnak, elsősorban fogalmakat és kognitív struktúrákat vizsgálnak, a nyelv ebben inkább mint az ezekre vonatkozó hipotézisek megalkotáshoz szükséges „adattár" jelenik meg. Ettől **kognitív** tulajdonképpen a kognitív nyelvészet.

Éppen ezért vagyunk gondban, mikor azt kell eldöntenünk, minek is lehet nevezni azt, ami alább következik. Ha ugyanis azt a nyelvi anyagot nézzük, amelyet mi is alapul veszünk, illetve

azokat az összefüggéseket, amelyeket vizsgálunk és értelmezni próbálunk valahogy, akkor ez olyan tökéletesen talál azzal, amivel a kognitív nyelvészet is foglalkozik, hogy nem is lehet ezt másnak nevezni, csak kognitív nyelvészetnek. Azért vagyunk mégis gondban vele, mert csak éppen abban az egyben nem tudjuk követni az amerikai kutatók elméletét, amitől az kognitív lesz csakugyan. Alább ugyanis mi ezeket a kérdéseket következetesen nyelvi kérdésekként próbáljuk majd értelmezni, majd az is kiderül, miért. Legjobb, ha abban maradunk egyelőre, hogy ezt a kérdést nyitva hagyjuk, úgysem az most a fontos, hogy minek nevezzük, hanem hogy mit csinálunk vele.

Az alábbiakban abból indulunk ki, hogy a nyelv és a beszéd az emberi **viselkedés** egyik igen lényeges területe. A nyelvtudomány ilyen értelemben a viselkedéstudomány egyik komponense. Mikor a nyelvet vizsgáljuk, az embert akarjuk jobban megérteni: azt, hogy hogyan viselkedik, mikor éppen beszél vagy beszédet ért meg, s ez hogyan lehetséges. Ezáltal a beszéd és a nyelv természetszerűen kapcsolódik össze a mentális tevékenységgel, azokkal a kognitív struktúrákkal, amelyek meghatározzák a tapasztalásnak, a környezet észlelésének és megismerésének módját, illetve magát a viselkedést általában.

Hipotézisünk szerint az ember jól kidolgozott szemantikai struktúrák közvetítésével viszonyul környezetéhez (a szó legtágabb értelmében), amelyek egy sajátos értelmezési hálóként vetülnek ki a kimondandó világra. Ezek összeszerkesztett együttese végeredményben nem más, mint egy igen sajátos elmélet a világról, amit az különböztet meg a hiedelmektől például (vagy a mítoszoktól), de általában minden másféle elmélettől is, hogy (1) magába a nyelvbe van beleszerkesztve, ott azonban jól azonosítható, és megfelelő módon le is írható, és hogy (2) teljesen implicit, úgyannyira, hogy explicitté téve rendszerint nagy meglepetést okoz a beszélőnek, aki pedig a beszéd és megértés során, anélkül hogy tudna róla, nagyon is alkalmazkodik ennek az elméletnek a belső rendjéhez és szabályaihoz. (Érdemes megjegyezni, hogy mikor explicitté tesszük ezeket a struktúrákat, az ember rácsodálkozik ugyan, hogy ez a nyelvben így van, élménye mégis inkább amolyan „aha!”-élmény, vagyis ráismerés.)

Ezt az implicit elméletet **nyelvi világmodellnek** fogjuk nevezni. A *világmodell* szó használatának van némi köze a Meletyinszkij-féle *mitopoétikus világmodell* terminushoz (erre l.: Jeleazar Meletyinszkij: *A mítosz poétikája*. Gondolat, Budapest, 1985. 273–279; illetve: *Mitológiai Enciklopédia*. [Szerk. Sz. A. Tokarev.] Gondolat, Budapest, 1988. I. 272–274), sőt maga a nyelvi világmodell is sok tekintetben szerkezeti hasonlóságokat mutat a mitopoétikus világmodellel. A kettő közötti kapcsolat eredetével és természetével azonban itt nem foglalkozunk.

A nyelvi világmodell feltárása és leírása **kizárólag** a nyelvi jelentésstruktúrák alapján történik. E struktúrák segítségével vagy figyelembe vételével azonban nemcsak szemantikai és grammatikai problémákat lehet értelmezni (olyanokat is, amelyeknek megértésére nem is igen kínálkozik más mód), hanem a kultúra és viselkedés bizonyos nem sajátosan nyelvi elemeit is, ami arra vall, hogy a nyelvi világmodell valóban összefügg a kognitív struktúrákkal. A nyelvi világmodell struktúráit mégsem nevezzük egyszerűen kognitív struktúráknak (vagy idealizált kognitív modelleknek, ahogy Lakoff mondja), mert egyrészt nem akarjuk a kettőt eleve azonosítani (már csak módszertani okokból sem: ha úgy volna, erre majd utólag is rá lehet jönni, ha viszont mégsem volna úgy, de mi összekevernők a kettőt, az igen kellemetlen következményekkel járhatna – persze azon is múlhat a dolog, hogy mit kell pontosan érteni a kognitív struktúrákon), másrészt pedig mert végig a felszínen akarjuk tartani, hogy itt mi csakis **nyelvi** adatok alapján **nyelvet** vizsgálunk **nyelvészeti** módszerekkel, kijelentéseink a **nyelvre** vonatkoznak, a pszichológusokkal és filozófusokkal pedig nem kívánunk vitába bonyolódni, sőt még a Whorf-hipotézissel sem, amely arról szól, hogy a nyelvi struktúrák messzemenően meghatározzák gondolkodásunkat; ez utóbbi lehet teljesen igaz, részben

igaz vagy egyáltalán nem igaz, a mi vizsgálatunk azonban erre egyáltalán nem terjed ki (legfeljebb utalásszerűen, ha nagyon elkerülhetetlen), tehát állást foglalnunk sem kell vele kapcsolatban. Számos (vagy inkább számtalan?) jel vall ugyan arra, hogy a nyelvi világmodellnek (vagy legalábbis bizonyos elemeinek) nagy szerepe van talán nem is annyira abban, hogy **hogyan értjük** a világot (fogalmilag), hanem inkább abban, hogy viselkedésünk során **hogyan viszonyulunk** hozzá (mert ez két összefüggő, de különböző dolog!), de hogy milyen mértékben és formában, annak eldöntését inkább a pszichológusokra hagyjuk, mert erre nekik vannak meg a módszereik. (Az ilyen jelek azonban általában nem arra vallanak, hogy a nyelvhez képest a kognitív struktúrák volnának az elsődlegesek ebben az összefüggésben, hanem éppen fordítva látszik valószínűbbnek.) Az ilyen kérdések vizsgálata során nagy ugyan a csábítás, hogy a nyelvi összefüggések alapján rögtön elkezdjünk hipotéziseket alkotni a kognitív struktúrák szerkezetére vonatkozólag is, ettől azonban éppen azért kell tartózkodni, hogy először jelenhessen meg lehetőleg tisztán, mi az, amit a nyelv elemzéséből megállapíthatunk, hiszen ennek alapján aztán nagyobb biztonsággal lehet hipotéziseket alkotni arról, hogy milyen is lehet az a kognitív struktúra, amelynek egy éppen ilyen nyelv felel meg a legjobban, illetve amely egy ilyen nyelvvel kénytelen együtt létezni.

I. AZ ÉRTÉKJELENTÉS ALAPJÁN SZERVEZŐDŐ TÉRSTRUKTÚRA

Az értékjelentés fogalma

Bizonyos jelentésstruktúrák értelmezéséhez szükségesnek látszott bevezetni az **értékjelentés** fogalmát. Értékjelentésen a szójelentésnek azt az összetevőjét értjük, amelyben kifejeződik a beszélőközösségnek a jel tárgyához való (kissé leegyszerűsítve: pozitív vagy negatív) értékelő viszonyulása. Például a *virág* szó jelentéséhez hozzátartozik a pozitív értékelés, a *patkány*-éhoz pedig a negatív. Az értékjelentést esetleg a denotatív jelentés egyik szemantikai jegyeként is fel lehetne fogni, célszerűbbnek látszik azonban külön jelentéskomponensként számon tartani, mert a nyelvben ennek alapján olyan struktúrák szerveződnek, amelyek jellegükben és „logikájukban" meglehetősen eltérnek a denotatív jelentések összefüggésein alapuló struktúráktól. Mivel mind a denotatív, mind az értékjelentésben a jelnek a jeltárgyra való vonatkozása fejeződik ki, ez a kettő szoros kapcsolatban áll egymással. Hogy ezeket mégis két külön jelentésfajtaként tartjuk számon, azzal azt is érzékeltetjük, hogy az ember a világ dolgaihoz egyszerre viszonyul megismerőleg („racionálisan") is meg értékelőleg is („nem-racionálisan" – ez azonban nem tévesztendő össze az irracionálissal).

Értékjelentésről csak akkor beszélünk, ha ez a szótári jelentésben is megvan. A szóhoz alkalmilag tapadó emocionális tartalmat nem soroljuk ide. Nem minden szónak egyformán nagy az értékjelentés-töltete: vannak olyanok – legjellemzőbben a tudományos terminusok, pl. *fonéma, elektron, nátrium-klorid* stb. –, amelyek értékjelentés szempontjából közömbösek. (Ezeket egyebek mellett arról lehet felismerni, hogy semmilyen értékskálán nem lehet őket elhelyezni.)

Az értékjelentések nyelvészeti kutatása nem tévesztendő össze az olyan vizsgálatokkal, mint amilyeneket például az Osgood-féle szemantikus differenciál elméletének keretében folytatnak. Ott a kísérleti személyeket arra kérik, hogy bizonyos fogalmakat (pl. *apa, munka, demokrácia* stb.) helyezzenek el egy tucatnyi megadott értékskálán (pl. erős–gyenge, kemény–lágy, gyors–lassú, jó–rossz stb.), az így kapott eredményeket pedig pszichológiai, illetve pszichodiagnosztikai szempontból értékelik, vagy pedig a társadalmi értékorientáció elemzésében hasznosítják. A nyelvi rendszer leírásakor viszont kevésbé érdekel bennünket, hogy az egyes beszélők az adott fogalmat szubjektíve hogyan értékelik (pl. hogy a virág szóban mennyire érzik vagy nem érzik a pozitív értéktartalmat). A vizsgálatban abból indulunk ki, hogy a nyelvi kifejezésekben az illető szó hogyan viselkedik: milyen jelentésű szavakkal kapcsolódik össze, milyen metaforikus használata van, milyen összetételekben vagy kollokációkban jelenik meg, stb. A *virág* esetében például az a döntő, hogy ez a szó kedveskedő metaforája lehet a leánynak, illetve az olyan kifejezések, mint pl.: *virágos kedvében van*. A *patkány* negatív értékjelentését sem abból állapítjuk meg, hogy hányan irtóznak a patkánytól, hanem

abból, hogy metaforikus használatában (emberre alkalmazva) egyértelműen megmutatkozik a negatív jelentése.

Az értékjelentés vizsgálata tehát **nyelvi** vizsgálat, és a szójelentésre irányul, nem pedig a megnevezett dologhoz való (szubjektív) viszonyulásra. Ezért is lehetséges, hogy valamely dolognak az egyik neve értékjelentés szempontjából közömbös, míg a másik nem. Például mind a *nátrium-klorid*, mind a köznyelvi *só* ugyanarra a dologra vonatkozik, de míg az előbbi értékjelentés szempontjából közömbös, az utóbbi pozitív, amint azt az olyan kifejezések is mutatják, mint *az élet sója* vagy a *sótlan (ember)*.

Az értékjelentések egymáshoz kapcsolódása

Az értékjelentések alapján a nyelvben sajátos kapcsolathálózat alakul ki, mégpedig **a szolidáris értékek vonzásának** elve szerint. Ez azt jelenti, hogy a pozitív értékjelentésű szavak asszociációszerűen más pozitív jelentésűekkel kapcsolódnak össze, és ugyanígy a negatív jelentésűek más negatív jelentésűekkel. Ennek következtében bizonyos előfeltevések (preszuppozíciók) alakulnak ki, és ezek alapján a megfelelő elvárások is, olyan értelemben, hogy ha valami egy bizonyos vonatkozásban pozitív, akkor ez szinte hozza magával azt a feltételezést/elvárást, hogy más (sőt minden más) vonatkozásban is az kell hogy legyen. Ilyen módon két nagy (és mint látni fogjuk: befelé strukturált) tömb jön létre: az egyik a pozitív jelentésű szavakat fogja össze, a másik a negatív jelentésűeket. Ezek mint tömbök állnak szemben egymással, és ennek következtében értékjelentés tekintetében az egyes tömbök minden egyes tagja szembenállhat a másik tömb minden egyes tagjával, még akkor is, ha denotatív jelentésük között semmiféle kapcsolat sincs.

Hogy ez mennyire így van, az leginkább olyankor derül ki, mikor a rendszer által kialakított elvárás nem teljesül. Azt mondjuk: *szép,* ***de*** *lusta.* A *de* ellentétes kötőszó. Az ellentét azonban nem a denotatív, hanem az értékjelentések között van. Denotatív jelentések ellentéte (vagyis antonimák) esetében nem is lehet ezt a kötőszót így alkalmazni: nem mondhatjuk valakire, hogy *szép,* ***de*** *csúnya.* A *de* kötőszó szerepe éppen az, hogy jelezze: bár a szolidáris értékek vonzásának elve szerint szerveződő rendszer alapján azt várnók, hogy ha valaki szép, akkor nyilván szorgalmas is (meg jó lelkű, egészséges, kedves, okos stb.), ez az elvárás ezúttal nem teljesül. Éppen ezért hívják ezt a kötőszót *elvárástörlő* ***de***-nek is, jelezve ezzel, hogy valóban van ilyen elvárás, hiszen különben nem kellene érvényteleníteni. Az értékjelentés bevezetése után, a szolidáris értékek vonzásának elve alapján most már azt is értjük, miből származik az ilyen elvárás.

A szolidáris értékek vonzásának elve szerint nemcsak bizonyos jelentésstruktúrák szerveződnek, hanem ezek alapján bizonyos előítéletek is. Hogy meddig tart a nyelvi struktúra összefüggésrendszerének érvényesülése, és hol kezdődik az előítélet, azt nem lehet mindig pontosan megállapítani. Alkalmasint már az utóbbi körébe tartozik az elvárástörlő *de* használata, mikor azt halljuk (vagy mondjuk): *román,* ***de*** *rendes*. Emögött ugyanis az van (még ha tán nem így gondoljuk is, ha megkérdezik), hogy a *román* nemigen tartozhat együvé a *rendes*-sel: a mögöttes előfeltevés (előítélet) szerint aki román, az általában nem rendes, de ez az egy kivétel. (Ez nyilván az etnocentrikussággal függ össze, erről alább még lesz szó, mivel szoros kapcsolatban van a nyelvi struktúraszerveződéssel. Megjegyzendő azonban, hogy az előfeltevéseknek és a nyomukban keletkező elvárásoknak a szolidáris értékek vonzása csak az egyik lehetséges forrása, az elvárástörlő *de* azonban mindenféle elvárás törlésére alkalmas.)

A nyelvi világmodell szerveződése szempontjából fontos tudni, hogy a szolidáris értékek vonzása alapján létrejövő rendszer **expanzív** jellegű, vagyis határozott tendencia mutatkozik benne arra, hogy a két tömb értékjelentés-oppozícióját minden olyan esetre kiterjessze, ahol két szó komplementárisan tartozik össze, vagyis úgy tesznek ki ketten egyet, hogy egymást kölcsönösen kizárják (tehát köztük „vagy-vagy" viszony áll fenn). Ezáltal olyan szópárokban is megjelenik az értékoppozíció, amelyekben ezt amúgy (a rendszeren kívül) nehéz lenne indokolni. Így kebelezi be a rendszer nemcsak az antonimák legnagyobb részét, hanem az olyan ellentéteket is, mint például a *férfi–nő*, mégpedig az aktív–passzív értékskála mentén, amit az olyan kifejezések mutatnak, mint pl.: *férfias* (vagyis bátor, aktív) *viselkedés,* illetve *anyámasszony katonája*. (A „férfi : aktív – nő : passzív" kapcsolatra utalnak egyébként az olyan kifejezések is, mint pl. azok, amelyek szerint a férfi *feleségül vesz* valakit, míg a nő *férjhez megy* valakihez, vagyis tulajdonképpen alkalmazkodik ahhoz a helyzethez, hogy őt valaki feleségül veszi. Ennek természetesen megvan a maga kulturális vetülete, illetve háttere, de bennünket ez itt kevésbé érdekel, hiszen – a nyelvvel foglalkozva – magát az összefüggést csakis a nyelvi kifejezések szintjén állapítjuk meg, és azt vizsgáljuk, hogy mindez hogyan illeszkedik a nyelvi jelentések rendszerébe.)

A térdimenziók szerinti struktúraszerveződés

Az értékjelentésen belül – hasonlóan ahhoz, ahogyan az értéktipológiában és -taxonómiában szokásos – különböző **értékdimenziókat**, illetve (ezeknek megfelelően) **értékskálákat** különíthetünk el. Ilyenek pl. az **aktív–passzív**, a **jó–rossz** (az erkölcsi értékek dimenziójában), stb. Ennek célja nemcsak a mindenáron való tipologizálás. Értelmét az adja, hogy a különböző értékdimenziók, mint alább látni fogjuk, a nyelvben is különböző jelentésstruktúrákban jelennek meg, mégpedig meglehetős következetességgel.

Említettük az imént, hogy a szolidáris értékek vonzásán alapuló rendszer expanzív jellegű. Ennek egyik következménye, hogy a rendszer az olyan ellentéteket is bekebelezi, mint a **fent–lent, közel–távol, elöl–hátul, kint–bent**. Ezek az ellentétek (denotatív jelentésük szerint) különböző térbeli vagy topológiai dimenziókra, illetve helyekre utalnak, és meghatározó szerepet kapnak a nyelvi világmodell struktúrájának szerveződésében. Az értékjelentések **aktív–passzív** dimenziója például elég következetesen a **fent–lent** térdimenzióval kapcsolódik össze (kisebb részben a **közel–távol**-lal), mégpedig az **aktív** a **fent**-tel, a **passzív** pedig a **lent**-tel. Ezt elsősorban az illető skálán való elmozdulásra utaló igék (a magyarban mindenekelőtt az igekötő-használat) alapján lehet megállapítani. Abban például, hogy ***fel****gyorsul* – ***le****lassul*, az fejeződik ki, hogy az aktív pólus irányában történő elmozdulás a nyelvi világban, a nyelvi észlelés szerint térbeli (ez esetben felfelé irányuló) elmozdulás formájában valósul meg.[1] Ilyenformán a nyelvi világban egy sajátos térstruktúrát lehet azonosítani, melynek sajátosságát az adja, hogy ez a tér **nem homogén**, vagyis benne az egyes minőségek eloszlása nem egyenletes, hanem ezek a minőségek értékjelentésük szerinti polaritásuknak megfelelően „tömörülnek" ennek a nyelvi térnek két egymással szembenálló térfelén. Esetünkben például az aktív póluson elhelyezkedők fent vannak, a passzívon elhelyezkedők pedig lent.

[1] Itt *nyelvi világ*-ot mondunk, nem *nyelvi világmodell*-t. A kettő különbségét majd a II. rész fogja megvilágítani, itt elég róla annyi, hogy a nyelvi világon azt a világot értjük, amely a beszédünkben megjelenik, a nyelvi világmodell pedig ennek a „strukturális háttere", amelynek alapján maga a nyelvi világ szerveződik.

(Fentebb már utaltunk a nyelvi világmodellnek a mitopoétikus világmodellel való strukturális összefüggéseire, itt ezt azzal egészíthetjük ki, hogy ezt a nem homogén térszerkezetet ugyanakkor – aligha véletlenül – párhuzamba lehet állítani a szakrális tér nem homogén voltával is; erről a térről l. Mircea Eliade: *A szent és a profán*. A vallási lényegről. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1987.)

A nyelvi világ így létrejövő térstruktúrája tehát egyszerre szerveződik mind az értékjelentés, mind pedig a denotatív jelentés alapján. Ezt azért kell hangsúlyozni, mert ezt a sajátos struktúrát külön-külön sem a denotatív, sem az értékjelentés alapján nem lehet igazán értelmezni. Kizárólag a denotatív jelentés alapján azért nem, mert elég nehéz volna ésszel felfogható magyarázatát adni annak, hogy például ami gyors, az miért volna éppen fent, hiszen – csak a denotatív jelentést nézve – a gyorsaság maga nem egy térben elhelyezhető minőség. Hogy a *gyors* és a *fent* között miért jön létre mégis ez a kapcsolat, azt csak az értékjelentés, illetve a szolidáris értékek vonzásának (nem racionális) elve alapján lehet megérteni. Ez az elv azonban önmagában szintén nem elég a struktúra leírásához, mert azt viszont csak a denotatív jelentés mutatja meg, hogy konkrétan melyik az a minőség, amelynek térbeli elhelyezkedéséről beszélünk. Ezért fogjuk fel úgy, hogy a struktúraszerveződésben az értékjelentések viszonyai a formai, a denotatív jelentések pedig a tartalmi összetevőt határozzák meg. Magát a struktúraszerveződést azonban egyértelműen az értékjelentések kapcsolatrendszere alapozza meg.

A) A vertikális térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák

A vertikális térdimenzió (vagyis a fent–lent) a nyelvi világ térstruktúrájának fontos (ha nem éppen a legfontosabb) dimenziója. A tapasztalat számára ezt a térdimenziót (ha nem is közvetlenül) a gravitáció iránya határozza meg, melynek teljes egyértelműsége folytán a Föld bármely pontján a gravitáció irányával megegyező irány a **lefelé**, az ezzel ellenkező pedig a **felfelé**. A **fent**-hez és **lent**-hez társított kulturális vagy nyelvi elemek ugyan különbözhetnek nyelvek és kultúrák szerint (sőt a nyelvi adatok tanúsága szerint bizonyos mértékben különböznek is), maga az irány azonban nem, ez univerzális. Bizonyos nyelvi kifejezések ugyanakkor arra utalnak, hogy az ember számára a **fent** és **lent** észlelése nem ilyen tudományos terminusokra van vonatkoztatva (a gravitáció fogalma új keletű tudományos fogalom), hanem az antropocentrikus szemléletnek megfelelően inkább az álló ember testhelyzetéhez van viszonyítva: a „fent” a fej irányában, a „lent” pedig a láb irányában. (Az etimológiai kutatások eddigi eredményei ugyan nemigen támogatják azt a gondolatot, hogy így is összekapcsoljuk őket, mégis érdemes megjegyezni, hogy a magyarban nemcsak a ***f**ent* és ***f**ej*, hanem a ***l**ent* és ***l**áb* kezdőhangjai is megegyeznek. A *fölött* az etimológiai kutatások szerint is összefügg a *fő*-vel, l. még a finn *pää* ’fej’ és *päällää* ’fölött’ kapcsolatát.)

Egy másik – szintén a tapasztalatban gyökerező – szemlélet szerint a „lent” arra van, amerre a tárgyak maguktól hullanak, illetve amerre a víz folyik. Ezt az utóbbit azért érdemes külön megjegyezni, hogy vegyük észre: a nyelvi kifejezések szintjén semmiféle különbség sincs a következő kettő között: *A kő **lefelé** esik*, illetve *A folyó(víz) **lefelé** folyik* – vagyis a két vektorból (lefelé, vertikálisan, illetve előre, horizontálisan) csak az egyik van jelen. Van ugyan szavunk arra is, hogy *lejtősen*, a mindennapi beszédben mégis a *lefelé* az általános, a *lejtősen*-t inkább csak olyankor használjuk, ha tudományos pontossággal akarjuk meghatározni az irányt. (Ez egyébként, hogy ti. az egyszerre két vektor mentén történő térbeli elmozdulás esetében az egyiktől eltekintünk, igen jellemző a nyelvi kifejezésekre, vö. pl.: ***fel**megy a hegyre*, ***le**jön a hegyről*. Ezt ugyan lehetne úgy is értelmezni, hogy a

fel kétféle irányt jelölhet, tehát két jelentése is van: 1. ’függőlegesen felfelé’, 2. ’a függőlegestől eltérő – mondjuk 45°-os – szögben felfelé’, de ezt mi csak nyelven kívüli adatok és megfigyelések alapján állíthatjuk, mert a nyelvben, magában a nyelvi kifejezésben e különbségtételnek semmi nyoma. Hogy világosabb legyen: ha mi ezt két külön jelentésként akarjuk számon tartani, akkor nem fenyeget-e az a veszély, hogy a jelentés egysége egyszer csak szétesik? Mi a garanciája, hogy a következő lépés nem az lesz, hogy pl. az *alma* szónak ilyen jelentéseit különítjük el: 1. ’piros alma’, 2. ’zöld alma’, 3. ’jonatán alma’ stb.? Ezért látszik célszerűbbnek úgy felfogni, hogy a *fel* és *le* jelentése csupán annyit tartalmaz, hogy az elmozdulás eredményeképpen az elmozduló/elmozdított személy vagy tárgy magasabban, illetve alacsonyabban lesz, mint az elmozdulás előtt volt, arra azonban nincs tekintettel, hogy ugyanakkor a horizontális vektor mentén is elmozdult-e, vagy sem. – A nyelvi világ leírása során különben is azt a módszertani elvet követjük, hogy szigorúan abból indulunk ki, ami a beszédben elhangzik, és nem teszünk mást, mint hogy minden esetben komolyan vesszük mégoly „komolytalannak” tűnő kifejezéseinket is.)

A **fent** és **lent** együtt a függőleges irányt határozza meg, a magyarban erre használt szó tanúsága szerint ez az irány a „**függőón**-szemlélet” szerint azonosítható, vagyis egy irány akkor **függő**leges, ha párhuzamos a felfüggesztett tárgyat tartó akármivel (zsinórral, lánccal, pókhálószállal stb.)

A.1. Az „aktív–passzív” értékdimenzió vertikális szerveződése

Az értékjelentések egyik fontos értékdimenziója az **aktív–passzív**. Ezt azért tárgyaljuk az értékjelentések között, mert egyrészt meghatároz egy olyan skálát, amelynek valamelyik pólusán az ilyen értékjelentésű szavak elhelyezhetők, másrészt pedig mert a nyelvi kifejezések alapján fölösen adatolni lehet, hogy az aktív egyben pozitív értékeléssel jár együtt, a passzív pedig negatívval. (Például: a *serény, fürge, élénk, eleven* stb. egyben pozitív értékelést is tartalmaz, szemben a negatív tartalmú *lusta, tunya, lomha* stb. szavakkal.)

Az aktív–passzív értékdimenzió a nyelvben rendszerint a fent–lent térdimenzióval kapcsolódik össze. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem minden aktív, illetve passzív értékjelenésű szót lehet elhelyezni a vertikális skálán. A fent idézett szavak közül például az *élénk*-et és az *eleven*-t igen (vö. ***fel****élénkít*, ***fel****elevenít*), de a többit nem: nincs olyan szavunk, hogy „***fel****serényít*” vagy „***fel****fürgül*”, sem „***le****lustul*” vagy „***le****tunyul*”. (E két utóbbi szó inkább a közel–távol térdimenzió távol-pólusához kapcsolódik: ***el****lustul*, ***el****tunyul*, mégpedig annak alapján, hogy a szolidáris értékek vonzása a különböző térdimenziók pólusai között is érvényesül: a „fent” a „közel”-lel, a „lent” a „távol”-lal van kapcsolatban, így olykor át is vehetik egymás szerepét.) Valószínű, hogy a nyelvben lehetne találni olyan támpontokat, amelyek alapján többet mondhatnánk arról, hogy milyen feltételek szükségesek ahhoz, hogy valamely passzív értékjelentésű szó éppen a „lent”-hez, illetve a „távol”-hoz kapcsolódjék, ezek feltárásához azonban még további kutatásra van szükség. Az aktívnak a „fent”-hez, illetve a passzívnak a „lent”-hez való kapcsolódása tehát nem kivétel nélküli törvényként értendő, hanem tendenciaszerűen érvényesülő szabályként, amelyre azonban fölös számú nyelvi példát tudunk felmutatni ahhoz, hogy ezt a kapcsolatot a (magyar) nyelvben rendszerszerűnek tekinthessük.

Hogy ez a kapcsolat megvan, annak okát mindenképpen a tapasztalatban kell keresni. Az ilyesmit nem ajánlatos egyetlen tényezőre visszavezetni, hiszen a sokféle tapasztalat közül több is

közrejátszhat egy ilyenfajta kapcsolat kialakulásában (esetleg egyszerre is, konvergens módon). Esetünkben például számolnunk kell azzal, hogy – a gravitációnak köszönhetően – a lefelé irányuló elmozduláshoz sokkal kevesebb energiára van szükség, mint az ellenkező irányúhoz: a tárgyak lefelé maguktól esnek („passzívan"), magasabbra azonban csak valaminek/valakinek az aktív közreműködésével kerülhetnek. Felfelé menni egy domboldalon sokkal fárasztóbb (nagyobb aktivitást igényel), mint lefelé haladni. Ez is közrejátszhat tehát a kapcsolat létrejöttében. Fontosabbnak látszik azonban egy másikfajta tapasztalat, mégpedig azért, mert ez szorosan összefügg az ember életmódjának, illetve viselkedésének egyik egyetemesen érvényes tartozékával: az ember este ***le****fekszik*, majd reggel ***föl****kel*, vagyis a napi ritmusnak van egy aktív (ébrenléti), és van egy passzív (álomban eltöltött) szakasza, s ezzel a kettővel a vertikális, illetve a horizontális testhelyzet jár együtt. Hogy az „aktív : fent – passzív : lent" kapcsolatban csakugyan ennek lehet meghatározó szerepe, arra az is utal, hogy magyarul a *fent* ezt is jelenti: 'ébren'. (Pl. az ember még fekszik az ágyban, horizontális testhelyzetben, ahogy aludni szokott, mégis azt mondja: *Én már egy órája* ***fent*** *vagyok*.) Aki tehát ***fel****ébred*, ébren van, az egyben *fent* is van, ami értelemszerűen azt jelenti, hogy amíg aludt, addig *lent* volt (vö. *mély álomba zuhan*).

Mint fentebb már volt róla szó, az ilyen jelentésszerkezetek elemzésekor a mind az értékjelentést, mind a denotatív jelentést szem előtt tartjuk. Az ilyenfajta kapcsolatokban megjelenő szavak denotatív jelentésének figyelembevételével különböző alcsoportokat különíthetünk el. (Az alább követett sorrend eléggé véletlenszerű, kár volna tehát belőle olyan következtetést levonni, hogy az egyik csoport fontosabb volna, mint a másik, vagy hogy egyik a másikból – mondjuk az előzőből – következne valamilyen módon. A rendszer pontosabb leírása során azonban természetesen az ilyen szempontokat is figyelembe kellene venni.)

a) Érzelmi aktivitás

Azt, hogy „érzelmi", tágan értelmezzük, hogy ide lehessen sorolni olyan eseteket is, amelyek miatt egyébként külön alcsoportot kellene létrehozni. Ide olyan szavak és kifejezések tartoznak, amelyek arra vallanak, hogy a nyelvi világ térstruktúrájában az aktív emocionális állapot (pontosabban az ilyen állapottal jellemezhető ember vagy állat) „igazi helye" fent van, a passzívé pedig lent. A legtöbb nyelvi adat azonban nem annyira magára a helyzetre utal, hanem inkább a vertikális dimenzióban való elmozdulásra, ebből következtethetünk aztán magára a helyre. Például a bátor emberre nem szoktuk közvetlenül azt mondani, hogy *fent van* (ami azt jelentené, hogy 'bátor'), de ha pozitív változás áll be a bátorság foka tekintetében, akkor ezt a ***fel****bátorít/bátorodik* segítségével fejezzük ki. Vegyük észre, hogy az ilyen állítmányú mondatok alanya nem a *bátorság*, hanem egy olyan szó, amely azt az ember(csoporto)t/állatot nevezi meg, akinek/amelynek a bátorságával történt valami. Ha tehát azt mondom: ***Én*** *ettől egészen* ***fel****bátorodtam*, abban tulajdonképpen az van, hogy nemcsak a bátorságom hágott magasabb fokra (így is lehet ugyan mondani, és vegyük észre már itt, hogy ebben a kifejezésben is ott van a *magasabb* meg a *fok*, amely valami létraféle jelenlétére is utal), hanem **én magam** mozdultam el felfelé, hiszen a bátorságom hozzám tartozik, és úgyszólván engem is „magával visz": megváltozik tehát a nyelvi világ térstruktúrájában elfoglalt helyem (Cseh Tamás, illetve Bereményi Géza pompás szavával élve: a „világhelyzetem"), feljebb, magasabbra kerülök, mégpedig az aktív–passzív, egészen konkrétan a bátorság–gyávaság skála mentén.

Ebbe a csoportba tartoznak az ilyen szavak, mint: ***fel****biztat*, ***fel****borzol* 'felizgat', ***fel****bosszant*, ***fel****bőszít*, ***fel****bujt*, ***fel****buzdít/buzdul*, ***fel****csigáz* (érdeklődést), ***fel****dühít/dühödik*, ***fel****gerjed*, ***fel****hec-*

cel/hergel, ***fel**idegesít*, ***fel**ingerel*, ***fel**izgat*, ***fel**mérgesedik/mérgesít*, ***fel**zaklat* stb., illetve a ***le**csillapít/csillapszik*, ***le**higgad*, ***alább**hagy (a mérge, dühe)* stb.

Mindezekben az igekötő utal a térbeli elmozdulásra. A magyarban az igekötőnek talán a legfontosabb szemantikai szerepe éppen az, hogy megjelenítse, explicitté tegye a nyelvi világ térstruktúrájában való elmozdulásokat. Alkalmasint ezzel függ össze az is, hogy az igéket rendszerint befejezett aspektusúvá teszi. Ha csak azt mondom: *buzdít*, ezzel csak annyit jelzek, hogy – a rendszeren belül értelmezve – '(több-kevesebb sikerrel) ösztökéli a felfelé való elmozdulásra (az illető skála mentén)', ezzel szemben a ***fel**buzdul* (éppen a ***fel*** jelentése révén) azt jelenti, hogy nemcsak elindul a fenti hely felé, hanem meg is érkezik oda, ahonnan feljebb már bajosan is lehetne elmozdulni.[2]

Ebbe a csoportba azonban nemcsak igekötős igék tartoznak, hanem másfajta kifejezések is. A lelkesedésről például mondhatjuk, hogy *elérte **tetőpontját***, de az unalomról már nemigen (vagy legalábbis furcsa volna), ilyenkor inkább a ***mélypont**(ra jut)* használatos.

b) Hangulati aktivitás

Itt olyan példát is idézhetünk, amely közvetlenül utal a „fent", illetve „lent" helyzetre. Ha valakitől megkérdezzük, hogy van, és azt válaszolja: *Hát ... hol **fent***, *hol **lent***, akkor ezt rögtön megértjük, még ha a szótár nem tartja is számon e két szó ilyen jelentését. A hangulati aktivitásra vonatkozó jelentések vertikális szerveződése olyan egyértelmű, hogy (a magyarban legalábbis) az ilyen struktúrák produktívak, amint azt a szlengben nem nagyon régen megjelent ***fel**dob* 'felvidít, fellelkesít' is mutatja. (Sőt: ***fel** vagyok dobva* – vagyis **én**, nemcsak a hangulatom.) Ide ilyenek sorolhatók, mint: ***fel**derül*, ***fel**élénkít,* ***fel**elevenít/elevenedik*, ***fel**frissít/frissül*, ***fel**hangol*, ***fel**lelkesedik/lelkesít*, ***fel**vidít/vidul*, ***fel**villanyoz* (ez sem lehet nagyon régi), ***fel**virul*, illetve: ***le**hangol(ó)*, ***le**vert(ség)*, ***le**tört(ség)*. Ilyen jelentéskapcsolatokra más nyelvekből is lehetne példákat idézni, a ***de**presszió* például latinul szó szerint ***le**nyomottság*-ot jelent. Nemcsak igekötős igék tartoznak ide: ***mélyponton** van*, ***emelkedett** hangulat* stb.

c) A hőmérséklettel kapcsolatos kifejezések

Azért szerveződhetnek vertikálisan az aktív–passzív skála mentén, mert a *meleg* (vagy talán inkább a *heves)* értékjelentése szerint aktív, a *hideg* meg passzív, amit az olyan kifejezések alapján állapíthatunk meg, mint pl.: ***heves** küzdelem*, *neki**hevül***, ***tüzes** paripa*, illetve ***hűvös** fogadtatás*, *ez*

---

[2] Éppen ezért elég kétes értékűnek tűnik a nyelvművelésnek az a tétele, amely bizonyos igék esetében helyteleníti az igekötő használatát, arra hivatkozva, hogy az igekötő jelentése értelemszerűen úgyis benne van az igében. Van rá eset, hogy ezzel egyet is lehet érteni, de például a *kihangsúlyoz* helytelenítése már igencsak vitatható. Mert igaz ugyan, hogy a *hangsúlyoz* értelemszerűen igekötő nélkül is befejezett cselekvésű, de ez még nem jelenti okvetlenül azt is, hogy akkor az igekötő fölösleges. Ennek szerepe ugyanis itt éppen az, hogy jelölje a kint–bent dimenzió mentén történő elmozdulást, hiszen aki ***ki**hangsúlyoz* valamit, az azt nyilvánvalóvá teszi, a nyilvánvaló dolgok helye pedig a „kint", vö. ***ki**mond*, ***ki**jelent*, ***ki**nyilvánít*, ***ki**fejez* stb. Bizonyára ezért van az, hogy a beszélők inkább a nyelvi világmodell szabályaihoz igazodnak, és kevésbé némely nyelvművelőkéihez.)

engem ***hidegen*** *hagy*, valami ***lehűti*** *a lelkesedést* stb. A hőmérsékleti értékek vertikális szerveződésére vallanak a következők: *az idő* ***fel****melegszik* vagy ***le****hűl*, ***magas***, illetve ***alacsony*** *hőmérséklet*, ***fel****hevül/hevít* valamilyen tárgy(at), *a láz* ***emelkedik***, ***fel****szökik*, ***fel****ugrik*, majd ***csökken***, esetleg ***alább****száll* vagy ***alább****hagy*. Van ***magas*** *láz* vagy kisebb *hő****emelkedés***. Ez is megvan más nyelvekben is, pl. románul: *temperatură* ***ridicată/scăzută*** 'magas/alacsony hőmérséklet', *temperatura* ***urcă/coboară*** 'a hőmérséklet emelkedik/csökken (ereszkedik)', angolul: ***high***/***low*** *temperature* 'magas/alacsony hőmérséklet', vagy németül: *das Wetter kühlt sich* ***ab*** 'az idő lehűl', ***hohes*** *Fieber* 'magas láz'.

*** Mint fentebb már volt szó róla, az ilyen struktúrákkal sokszor nem nyelvi természetű kapcsolatokat is értelmezni tudunk. Erre az tűnik a legvalószínűbb magyarázatnak, hogy a nyelvi struktúrák és a kognitív struktúrák között szoros kapcsolat van. Ez utóbbiakkal sem itt, sem alább nem foglalkozunk, de ha valami szembetűnő egyezésre bukkanunk a nyelvi és nem nyelvi struktúrák között, azt jelezni fogjuk, már csak azért is, hogy a kognitív struktúrákra vonatkozó későbbi hipotézisalkotást megkönnyítsük vele. Az ilyen nem nyelvi adatokat azonban sohasem használjuk fel a nyelvi struktúrákra vonatkozó következtetéseink levonása során, s hogy ezek a mellékes megjegyzések világosan elkülönüljenek a szöveg többi részétől, a „***" jel fogja őket elöl-hátul jelölni.

Itt azt kell megemlítenünk, hogy a „meleg : fent – hideg : lent" kapcsolat nemcsak a fenti és a hozzájuk hasonló nyelvi kifejezésekben jelenik meg, hanem abban is, ahogyan a szobahőmérőt elhelyezzük: bár vízszintes helyzetben vagy akár „fejjel lefelé" fordítva is működne, mégis úgy van megtervezve, hogy felakasztva a hőmérséklet emelkedését/csökkenését a folyadékszint emelkedése/ereszkedése jelzi, vagyis a szint magasságának változása analóg a hőmérséklet nyelvi világbeli „skáláján" történő elmozdulással. Ennek nemcsak tárgytörténeti oka van. Érdemes még megjegyezni, hogy a „fent : jobb – lent : bal" kapcsolatnak megfelelően a lázmérő viszont úgy van megszerkesztve, hogy a skála értékeit vízszintesen tartva lehet róla leolvasni, mégpedig úgy, hogy jobbra vannak a magasabb értékek, balra az alacsonyabbak. Ugyanígy azokon a hőmérőkön, amelyek egy mutató elmozdulásával jelzik a hőmérséklet-változást, a hőmérséklet emelkedésekor a mutató jobbra mozdul el, csökkenésekor pedig balra. Ha az ilyen összefüggéseket azzal akarnók magyarázni, hogy az ilyesmi nemzetközi szabványokat követ, azzal nem oldottunk meg semmit, csak odébb toltuk a problémát, hiszen akkor az lesz a kérdés, miért éppen ilyen a szabvány. A válasz erre alkalmasint az, hogy azért, mert ha fordítva volna, azt a világ rendje ellen valónak találnánk: az érvényben lévő elrendezés ugyanis éppen azért tűnik természetesnek, mert szerkezetében leképezi a nyelvi világbeli viszonyokat. A számkijelzős digitális hőmérő viszont nem képez le semmit, ez lehet az oka annak, hogy sokan idegenszerűnek, „hidegnek", az emberi világba kevésbé beillesztettnek érzik, és ha választani kell az ilyen műszerek között, inkább az „emberibb" analógot választják.

(A ***ffel*** *meleghedygh* már a Jordánszky-kódexben előfordul – l. *Régi Magyar Nyelvemlékek* V. 45. –, ezt csak azért kell itt megjegyezni, nehogy azt higgye valaki, hogy a fentebb felsorolt nyelvi kifejezéseket a beszélők a hőmérőről „lesték le". Ezt a kódexet 1516–19 között írták, a hőmérőt azonban csak egy jó évszázaddal később találták fel. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy ez az adat a maga korában ritkaságszámba megy, ugyanis a *fel* igekötő használata ekkor még elég szűk körű. Lehet, hogy az idézett adat sem éppen úgy értendő, ahogy ma gondolnánk, hiszen teljesebb kontextusa ez: *az nap ffel meleghedygh vala*, tehát egyben a nap mozgására is utalhat az igekötő. Ha így van, akkor a *felmelegszik* csak később illeszkedett bele az aktív–passzív dimenzióba.) ***

d) A hangerővel kapcsolatos kifejezések

Ezek a „hangos : fent – halk : lent” megfelelés szerint szerveződnek. Ilyenek tartoznak ide, mint: ***fel****hangosít*, ***le****halkul/halkít*, ***fel****emeli a hangját*, ***emelt*** *hangon* ’erősebb hangon’, ***fenn****hangon*, ***fennen*** ’hangosan, nagy hangon (hirdet/hangoztat vmit)’, vagy a régies *nagy* ***fel****szóval* kifejezés (pl.: *„**Nagy fel**szóval keáltván”* – Winkler-kódex, 1506). Alkalmasint ebből érthetjük meg, miért kapnak *fel* igekötőt a hangzással kapcsolatos kezdő igék is: ***fel****bődül*, ***fel****búg*, ***fel****csendül*, ***fel****hangzik,* ***fel****harsan*, ***fel****sikolt*, ***fel****üvölt* stb.

Más nyelvekből is lehet ide tartozó példákat idézni, ilyen pl. a franciában az *ŕ* ***haute*** *voix* ’hangosan’ (*haut* egyébként: ’magas’), *parler* ***haut*** ’hangosan beszélni’, *parler* ***bas*** ’halkan beszélni’ (a *bas* jelentése: ’alacsony’), a finnben az *alentaa* ’1. leszállít/süllyeszt, 2. lehalkít’, illetve *ylentää* ’felemel (hangot is)’, vagy: ***matalalla*** *äänellä* ’halkan’ (*matala*: ’alacsony’), a törökben a ***yüksek*** *sesle* ’fennhangon, hangosan’ (*yüksek*: ’magas’). Hasonló a helyzet a románban is.

*** Ez a kapcsolat sem csak a nyelvben van meg. Ha megfigyeljük a különböző zenegépek – rádió, magnó, lemezjátszó – kezelőgombjainak működését, azt látjuk, hogy ha ezek csúsztatható hangerő-szabályozóval vannak ellátva, és ez a függőleges előlapra van felszerelve, akkor hangosításhoz a gombot felfelé, halkításhoz pedig lefelé kell elmozdítani, és nem fordítva. Ha formatervezési okokból az előlapra szerelt hangerő-szabályozót célszerűbb vízszintesen elhelyezni, akkor a gombot erősítéskor jobbra, halkításkor balra toljuk. Ha pedig ez a kezelőszerv nem az előlapra van szerelve, hanem – mint egyes lemezjátszókon – a felső, vízszintes lapra, akkor az olyan, mintha a függőleges előlapot hanyatt fektettük volna: hangosításhoz előre (magunktól távolítva), halkításhoz hátrafelé mozdítjuk el, vagy pedig ugyancsak jobbra vagy balra. A forgó gombos hangerő-szabályozóra általánosan érvényes, hogy erősítéshez jobbra (az óramutató járásával megegyező irányban), halkításhoz pedig balra csavarjuk. (Nehezen tudjuk megszokni, bosszankodunk is rajta eleget, ha a forgó gomb a doboz jobb oldalán van a dobozba süllyesztve, úgy, hogy csak a pereme ér ki. Ilyenkor is forgógombszerűen működik, tehát jobbra erősít, balra halkít, de használója számára ez már nem „jobbra–balra”, hanem „fel–le”, hiszen neki ilyen irányú mozgást kell végezni a vele való bánáshoz. Csakhogy ebből az lesz, hogy felfelé fog halkítani, és lefelé hangosítani. Ilyenkor az az érzésünk, hogy fordítva van beszerelve, azért tudunk vele olyan nehezen megbarátkozni. Ha baloldalt van besüllyesztve, akkor minden egyezik a világ rendjével, mert akár forgásnak, akár függőleges mozgásnak vesszük, amit kezelésekor csinálunk, mindenképpen talál a világrenddel.)

A működés szempontjából itt is mindegy, hogy a potenciométert a szokásos módon szereljük-e be, vagy „fejjel lefelé”. Emberi szempontból azonban az a megoldás tűnik természetesebbnek, amelynek szerkezete talál a nyelvi világbeli struktúrákéval. Márpedig épp a fent leírt az, amely ezt a feltételt kielégíti, hiszen a különböző megoldások mind a következő rendszerbe illeszkednek:

hangos : fent : jobbra : elöl
halk : lent : balra : hátul.

(Ezek a berendezések annyira új keletű dolgok a nyelvi kifejezések szerkezetéhez képest, hogy nem is kérdéses, melyik volt előbb.) ***

e) Nagyság – kicsiség

Ebben a csoportban az egyszerűség kedvéért, de a rendszerbeli összefüggések alapján is együvé soroljuk a méretre és a mennyiségre vonatkozó kifejezéseket. Hogy a méret változását jelölő

kifejezések jelentésszerkezete vertikálisan szerveződik (az aktív–passzív skála mentén), annak az lehet a tapasztalati háttere, hogy ami nagyobb, az általában erősebb is. (Ez a tapasztalat olyan régi, hogy gyökereit egyenesen az állati viselkedésben kell keresni. Etológusnak sem kell lenni ahhoz, hogy észrevegyük: ha egy állat – pl. egy macska vagy egy pulyka – fenyegető testtartásba helyezkedik, ezt azzal teszi láthatóvá, hogy felborzolja a szőrét, illetve a tollait, hogy ezzel is nagyobbnak – tehát erősebbnek, fenyegetőbbnek – tűnjék. Az ember fenyegető testtartásában ez úgy nyilvánul meg, hogy ilyenkor kidülleszti mellkasát, behajlított könyökét pedig eltávolítja testétől, így az észlelésben körvonalai alapján nagyobbnak tűnik.) Figyelembe lehet azonban venni azt a tapasztalatot is, amelynek alapján Lakoff–Johnson (1980) magyarázza a „több : fent – kevesebb : lent" összefüggést, hogy ti. ha egy csomóhoz (vagy egy edényben valamilyen folyadékhoz) hozzáteszünk, magasabb lesz (a szintje), ha elveszünk belőle, alacsonyabb. (Ezzel azonban hasonló bajok vannak, mint az említett szerzők más magyarázataival, amelyeket az ilyenféle összefüggések tapasztalati hátterére adnak: az ti., hogy ők az egyes kapcsolatokat, amelyeket csak a rendszer egészének figyelembe vételével lehet megérteni, külön-külön próbálják értelmezni, rendszeren kívül, ad-hoc, csak az illető kapcsolatra érvényes magyarázatokkal. Például a fenti b) pontban tárgyalt kapcsolat meglétét azzal látják indokolhatónak, hogy aki boldog és elégedett, az kihúzza magát, fejét magasan tartja, stb. Magát a rendszert azonban már csak azért sem vehetik észre, mert a rendszerszerveződés alapjáról, az értékjelentésről náluk szó sem esik. Amíg nem egészen nyilvánvaló, hogy itt egy nagyobb rendszerbe illeszkedő összefüggésről van szó, addig az ilyen magyarázatok is kielégítőnek látszanak, utána azonban legalábbis furcsának tűnnek. Ebben az esetben azonban azért számolunk mégis a Lakoff–Johnson-féle értelmezéssel is, mert valóban igen általános az a tapasztalat is, hogy például a növekedés során a nyelvi térstruktúrán kívül is van egy térbeli, vertikális irányú méretváltozás.)

Hogy a nagy–kicsi, illetve sok–kevés csakugyan összefügg az aktív–passzív értékdimenzióval, arra az utal egyértelműen, hogy ezekkel szoktuk kifejezni az intenzitásfokokat: a *nagyon* az előbbihez, a *kevésbé* az utóbbihoz tartozik. A magyarban nyelvjárási szinten (pl. a székely nyelvjárásban) a *nagyon* helyett az *erősen* használatos (pl. *erősen szép* 'nagyon szép'). A románban a 'nagyon' jelentésű *foarte* szintén a latin *forte* 'erősen' szóval függ össze. A 'nagyon' jelentés azonban 'sok' jelentésű szóval is kifejezhető, pl. a franciában a *beaucoup* szóval: *je t'aime beaucoup* 'nagyon szeretlek'; a *beaucoup* alapjelentése 'sok'. Angolul is a *much* 'sok' szót használjuk erre: *I love you (very) much* 'nagyon szeretlek'. Románul így mondjuk: *l-am iubit foarte mult* 'nagyon szerettem (őt, férfit)', ahol a *foarte* jelentése 'nagyon', a *mult*-é pedig 'sok'. Hasonló a helyzet a *kevésbé*-nek megfelelő szavakkal. (A magyarban ezek mellett használhatjuk még – összehasonlításban – a *jobban*-t: *én ezt jobban szeretem, mint amazt*, nyilván nem függetlenül a *jó*-nak a *jó nagy, jó erős* stb. kifejezésekben megjelenő használatától. Ez azonban csak fokozó értelmű lehet, nem mondhatjuk pl., hogy *„rosszabbul szeretem"*. A lefelé fokozást itt is a *kevésbé* fejezi ki.)

Ebbe a csoportba az olyan szavak és kifejezések tartoznak, mint a ***fel**nagyít* és ***le**kicsinyít*, ezek nem utalnak okvetlenül konkrét értelmű vertikális elmozdulásra (pl. ha egy fénykép felnagyításáról vagy lekicsinyítéséről van szó). Továbbá: ***emelkednek** az árak*, ***csökkennek** az árak*, ***fel**verik az árát*, *létszám-**növekedés/csökken**(t)**és*** stb. Az ilyen kapcsolatokkal összhangban a nyelvi világban a tőszámnevek sora vertikálisan rendeződik el, mégpedig úgy, hogy az ***alacsony** értékek* lent vannak, a ***magasak*** fent. Ezért mondjuk pl., hogy egy szám valahol *25* ***fölött*** és *50* ***alatt*** van, vagy hogy a létszámot *25* ***fölé*** növelik, illetve *10* ***alá*** csökkentik. (Ez csak a tőszámnevekre áll, a sorszámnevek ugyanis horizontálisan rendeződnek el az elöl–hátul dimenzió mentén, az elsőtől az utolsóig, libasorban.)

f) A hierarchikus rendszerek vertikális elrendeződése

A különböző **alá-** és **fölé**rendelési viszonyok függőleges szerveződése annyira általános, hogy magáról a rendszerről szólva nem is igen találunk olyan kifejezéseket, amelyek kívül volnának rajta. Aszimmetrikus viszonyokat helyezünk el benne, olyanokat, amelyeknek egyik tagja a szó legtágabb értelmében „uralkodik" a másik **fölött**, ilyen értelemben a fölérendelt tag az aktív, a meghatározó, az alárendelt pedig az előbbihez képest passzív, olyan, aki/amely a fölötte levőtől ***függ***, ahhoz alkalmazkodik.

A hierarchikus struktúrák szerveződésében két különböző szemléleti hátteret lehet kimutatni, az egyik a **függés-**, a másik a **réteg-** vagy **szint**szemlélet. Ez a kettő a nyelvi kifejezések tanúsága szerint együttesen egy furcsa alakzatot eredményez, amely leginkább a velencei csillár és a dobostorta kereszteződésére emlékeztet: az alsó pólus ugyanis egyrészt a felsőtől ***függ*** (arra van akasztva), és tőle is függenek az alatta levők, másrészt viszont az egyes pólusok gyakran egymásra helyezett rétegekként vagy szintekként jelennek meg, pl. ilyen értelemben beszélünk *társadalmi* ***rétegek***ről vagy pedig ***felsőbb***/***alsóbb*** *nyelvi* ***szintek***ről. Elég ritka azonban, hogy a kétfajta észlelési forma egyazon kijelentésben együtt forduljon elő (pl.: *az* ***alsóbb rétegek*** *a* ***felsőbbektől függenek***), a nyelvi kifejezések általában vagy az egyik, vagy a másik szerint szerveződnek.

Ide tartoznak az olyanok mint: ***alsó***/***felső*** *néposztályok*, ***alsó/felső***, illetve ***fölöttes*** *szervek*, ***felsőbb*** *utasítás*, ***alulról*** *jövő kezdeményezés* (ami gyakran éppen azért lesz teljesen hatástalan, mert akik ***fent*** vannak, ezt az aktivitást egyfajta rendbontásként értékelik), ***magasabb*** *állás/pozíció*, továbbá: ***fel****telefonál* (a minisztériumba), ***le****telefonál* (a minisztériumból a megyei szerveknek), *társadalmi* ***felemelkedés*** stb.

Ez utóbbi kapcsán kell megjegyezni, hogy a hierarchikus viszonyokat kifejező nyelvi struktúrában jelen van egy olyan elem is, amelynek szerepe az, hogy közvetítsen a „fent" és „lent" között. A rendszer ilyen elemeit **mediátoroknak** (közvetítőknek) hívjuk.[3] A magyarban kettő is van ilyen, az egyik a ***létra***, vagy gyakrabban a ***ranglétra***, a másik pedig ennek ironikus változata, az ***uborkafa***. Ezeken lehet ***fel****kapaszkodni*, a ranglétrán lehet ***lejjebb*** *csúszni*, az uborkafáról ***le****pottyanni*.

A létra egyébként, mint már utaltunk rá, kevésbé explicit módon másutt is jelen van a vertikális dimenzióban, hiszen ebben (és inkább csak ebben) a dimenzióban az elmozdulásokat gyakran **fok**okban számítjuk, ez a fok pedig éppen a létra foka, illetve valamilyen skáláé, amely a magyarban ugyan már általában nem létra, az olaszban azonban a *scala* az. (A románban is ugyanaz a *scară* szó jelöli a létrát, a lépcsőt, illetve a skálát: az 'értékskála' például *scară de valori*.) A létra annyira szervesen hozzátartozik a vertikális dimenzióhoz, hogy még az olyan egzakt tudomány sem nélkülözheti, mint az elméleti fizika: ott ugyanis az elemi részecskék különböző (***magasabb*** vagy ***alacsonyabb***) *energia****szint****jeinek* egymáshoz való viszonyát a *kvantum****létra*** terminussal jelölik.

*** A létra nemcsak a nyelvi, hanem a mitopoétikus világnak is fontos eleme. Funkcionálisan ugyanaz, mint a „fent"-et a „lent"-tel összekötő világfa, sőt van, ahol a világfa szerepét egy létra tölti be, azon lép feljebb-feljebb a sámán. Ugyanez a létra van jelen a Jákob lajtorjájáról szóló ótestamentumi történetben is, ennek érdekessége, hogy maga a létra, a lajtorja itt gyakorlati szempontból nem

---

[3] Itt azonban maga a mediátor nem közlekedik a „fent" és „lent" között, hanem csak kapcsolatot, összeköttetést teremt köztük.

funkcionális, inkább csak dekoratív szerepe van, hiszen angyalok járnak rajta fel és le, márpedig nekik – szárnyuk lévén – ehhez nincs szükségük lajtorjára. Ennek a lajtorjának nem is gyakorlati, hanem szimbolikus funkciója van: az, hogy mediátorként jelöltté tegye, hogy az Ég és Föld – a „fent" és „lent" – között valóban kapcsolat létesült. ***

A vertikális dimenzión belül – a közös „fent"-, illetve „lent"-helyzet folytán – a hierarchia ***csúcsa*** a nagysággal, az ***alja*** pedig a kicsiséggel is szoros kapcsolatban van (tehát az előző csoportban tárgyaltakkal). Erre vall, hogy ha valaki ***sokra*** *vitte* vagy ***nagyra*** *vitte*, arra mondhatjuk azt is, hogy ***nagy*** *ember lett*, szemben a ***kis****emberrel*, akinek ehhez nem volt szerencséje.

Mivel szorosan összetartozik a hierarchikus rendszerek, illetve a domináció térbeli szerveződésével, itt említjük meg, hogy ezért a szabadság is „fent" van, vö.: ***fel****szabadít/szabadul*, illetve ***le****igáz*.

Ugyanitt kell szólni arról, hogy a központ–periféria is így strukturálódik, nyilván nem függetlenül a hierarchikus rendszerek vertikalitásától. A központ „fent" van, a periféria „lent". Az ember még akkor is ***fel****utazik* a fővárosba, ha az történetesen – a tengerszint fölötti magasságát tekintve – alacsonyabban fekszik, mint az a vidéki város, ahová viszont ***le****utaznak* a fővárosból. (Pl.: *Budapestről* ***le****költözik Miskolcra.*)

g) Állítás és tagadás

Alkalmasint az „élet : aktív – halál : passzív" kapcsolatra vezethető vissza az „állítás (meglét) : fent – tagadás (nemlét) : lent" kapcsolat.[4] (Az állítás egyébként is pozitív, a *negatív* meg egyenesen a latin *nego* 'tagad' ige származéka.) Ha valami van, az ***fenn*** van, éspedig ***áll***, így beszélünk a ***fennálló*** *helyzetről/viszonyokról*, a tételt ***fel****állítjuk*, egy darabig úgy látjuk, hogy ***áll*** *a lábán*, majd *meg****döntjük***. Ami megsemmisül, az ***le****tűnik* (pl. ***le****tűnt korok)*. Vö. még: ***le****tagad*.

Az „aktív : fent – passzív : lent" kapcsolathoz tartoznak még az álomból való felébredés, az ájulatból való felocsúdás és az ezekhez hasonló események jelentéskörébe tartozó szavak, mivel azonban ezek a vertikálison kívül más térdimenziókkal is kapcsolatban állnak, később fogunk rájuk visszatérni.

A.2. Az erkölcsi értékek dimenziójának vertikális szerveződése

Az aktív–passzív értékdimenzióhoz hasonlóan a tágan értelmezett erkölcsi értékek is a fent–lent térdimenzió mentén szerveződnek, aligha teljesen függetlenül az eddig tárgyalt jelentéskapcsolatoktól. Főleg a hierarchikus viszonyok vertikális elrendeződése jön itt számításba, hiszen ***fel****emelkedésről*, illetve ***le****süllyedésről* ott is, itt is beszélhetünk, a hierarchiabeli „fent" és „lent" pedig gyakran jelenik meg úgy is, mint erkölcsi „fent" és „lent". Az erkölcsi értékeket mégis külön csoportban kell tárgyalni, ennek, mint látni fogjuk, strukturális oka is van.

---

[4] Az ilyen szerveződés teljesebb megértéséhez azonban a tagadás jelölt voltát is figyelembe kell venni (erről majd a II. részben lesz szó), mert csak azzal együtt érthetni meg, miért pozitív egyáltalán az állítás.

A pozitív erkölcsi értékek tehát „fent” vannak, a negatívak pedig „lent”. Az ilyen kifejezések mutatják ezt, mint: ***magasztos*** *eszmék*, amelyben a *magasztos*-nak a *magas*-sal való összefüggése a beszélők számára is világos, ***fenn****költ*, ***fel****dicsér*, ***fel****magasztal*, ***felsőbb****rendű*, illetve: ***alantas*** *szándék*, ***alacsony*** *rendű* (érzelem), ***alsóbb****rendű*, ***le****alacsonyodik/alacsonyít*, ***le****süllyed* vagy ***mélyre*** *süllyed*, ***le****züllik*, ***le****részegedik*, ***le****issza magát*, valamint az ilyen szavak sokasága, mint: ***le****szid, **le**tol*, ***le****gorombít*, ***le****hülyéz*, ***le****szamaraz* stb.

Érdemes szóvá tenni, hogy ez utóbbiak szerkezete milyen mögöttes szemléletre utal. Ezek mind tárgyas igék, és ilyenformán jelennek meg a mondatban: „Ez a fiú ***engem le***hülyézett.” Ami arra vall, hogy valakit ilyen becsmérlő szóval illetni performatív megnyilatkozásszámba megy: azáltal/annak következtében, hogy ő ezt rám mondta, én magam ténylegesen lejjebb kerültem a nyelvi világbeli térstruktúrában (pedig talán rá sem szolgáltam), vagyis kijelentésével engem erőszakkal lejjebb szállított. Ezért az ilyen kifejezésekre nagyon érzékenyek vagyunk, sokszor bírósági tárgyalás lesz belőle, csak hogy ***vissza****állítsuk* becsületünket eredeti helyére (vagyis ***helyre****hozzuk* a dolgot). – A román nyelv még érzékletesebben utal az ilyenfajta kijelentések performativitására: románul az, hogy ’leszamarazott (engem)’, így hangzik: *m-a făcut măgar*, szó szerint: ’szamárrá tett (engem)’, vagyis azáltal, hogy azt mondta rám: „Szamár vagy”, énbelőlem bizonyos értelemben valóban szamarat csinált. (Régi, XVI. századi magyar nyelvű peres iratokban a megrágalmazott gyakran egyenesen így panaszolja el sérelmét: „engem híremben, becsületemben ***megölt***”, ez még világosabban utal arra, hogy valakit sértő vagy rágalmazó szavakkal illetni mennyire nyelvi erőszak.)

Ebben az értékdimenzióban is van két mediátor. Az egyik a ***szárny***, amely a felemelkedéssel van kapcsolatban (vö.: ***szárnya*** *nő* ’képességeit/dicséretes adottságait szabadon kezdi bontogatni’, ***szárnyát*** *bontogatja (vki)*, *megnyirbálja vki* ***szárnyait***, *(vki)* ***szárnyait*** *próbálgatja*, ***szárnyaira*** *emeli (a hír, a dicsőség stb.)*, ***szárnyaló*** *képzelet/beszéd*, ***szárnyaszegett*** *ember* stb.). A másik mediátor a ***lejtő***, ezen ellenkező irányban, lefelé lehet elmozdulni (erkölcsi értelemben): ***lejtőre*** *kerül*, *elindult a* ***lejtőn***, amelyen nincs megállás.

Az erkölcsi értékek dimenzióját éppen e strukturális különbség miatt kell különválasztani az aktív–passzív dimenziótól: itt ugyanis, mint látjuk nincs létra, ehelyett más mediátorok vannak. Ennél is fontosabb különbség azonban, hogy itt a vertikális elmozdulásnak van két **terminális pont**ja, vagyis meg van határozva, mi az az abszolút „fent” és „lent”, amelynél tovább már nem lehet elmozdulni. A felső terminális pont az ***ég***, az alsó a ***föld***. (Ez is emlékeztet a mitopoétikus világra, azzal a különbséggel, hogy a nyelvi világ nem hármas, hanem kettős tagolású: itt csak abszolút „fent” és „lent” van, míg amott általában felső, középső és alsó világ.[5]) A terminális pontokat természetesen szintén a nyelvi kifejezésekben lehet azonosítani. Valakit lehet ***az égig*** *(fel)magasztalni/emelni*, ***az egekig*** *(fel)dicsérni*, onnan tovább nem; ugyanígy lehet ***a földig*** (vagy ***porig***) *alázni*. (A kettő szoros összetartozását, illetve a kettő lehető legnagyobb távolságát jelzik az olyan kifejezések, mint: *köztük* ***ég és föld*** *a különbség*.) Sőt van egy olyan kifejezésünk, amely kizárólag az alsó terminális pont megjelölésére szolgál: a *sárga föld*: *leissza magát* ***a sárga földig***, *leszidja* ***a sárga földig***, ezt az ÉrtSz. a következőképpen értelmezi: ’nagyon, a lehető legnagyobb mértékben <legyaláz, lepocs-

[5] Ne vezessen bennünket félre, hogy a maga helyén azt is mondjuk: *Szálla* ***alá*** *poklokra*. Ez még nem jelenti azt, hogy tehát a nyelvi világnak is van egy alsó szintje a középsőhöz, a mienkhez képest. Ez ugyanis nem a mindennapi beszédhez tartozik (ott sohasem mondjuk, hogy *menj* ***le*** *a pokolba*, a pokol ott nem „lent” van, hanem „távol”), hanem a mitopoétikus világról való beszéd terminológiájához.

kondiáz, leránt, leszid, leszól, letesz vkit>'. Csakis ebben a rendszerben tudjuk nyelvi indoklását találni az olyan szóláshasonlatoknak is, mint: *részeg,* ***mint a föld***, *buta,* ***mint a föld*** stb., amelyek éppen azt jelzik, hogy részegség, illetve butaság tekintetében az illető az alsó terminális ponton van, annál lejjebb már nem is lehetne. (Azért nem tűnik valószínűnek, hogy ezeket e rendszeren kívül értelmezni lehetne, mert amúgy – szigorúan a denotatív jelentést tartva szem előtt – a földre magára nem jellemző sem a részegeskedés, sem a butaság.)

Az alsó terminális pont megjelölésére egyéb, újabb keletű kifejezések is vannak, ezek a szlengben keletkeztek, és a szlengnek éppen azt a vonását mutatják, hogy benne az újítások gyakran úgy születnek, hogy egy adott kifejezés valamelyik elemét, amelynek tulajdonképpeni értelmét a nyelvi világ rendjében elfoglalt helye adja, a beszélők a lehető legkonkrétabban értelmezik, és valamilyen szinonimával vagy plasztikus körülírással helyettesítik. Ezáltal a szlengbeli kifejezés bizonyos értelemben karikírozza a köznyelvit. Így kerül a ***föld*** helyébe a ***padló*** (pl. ebben: ***a padlón*** *van,* ***a padlóra*** *kerül)*, vagy – körülíró kifejezésként – ***a béka (feneke) alatt***.

Érdemes megjegyezni, hogy a jelek szerint az aktív–passzív értékdimenzióban is alakulóban van egy felső terminális pont, ez azonban nem az ***ég***, hanem a ***plafon*** (mint olyan hely, amely határt szab a felfelé való mozgásnak): *ettől rögtön a* ***plafonon*** *voltam* (örömömben vagy pedig mérgemben).

A *plafon* egyébként a köznyelvben is felső terminális pont lehet, mégpedig a nagy–kicsi, illetve sok–kevés skálájáé (pl.: *a költségvetés* ***plafonját*** *200.000 forintban állapították meg*), sőt ebben a dimenzióban egy másik is van: a *csillagos ég* (tehát nem az *ég*, egyszerűen): *a felső határ* ***a csillagos ég***. Azért van szükség a csillagokra is, mert éppen ezzel a sokaságra utaló szóval (vö.: *annyi van belőle, mint égen a csillag*) különböztetjük meg az *ég*-től mint az erkölcsi értékek terminális pontjától.

B) A közel–távol térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák

A közel–távol dimenziót térdimenziónak vesszük, mivel ennek pólusai is térbeli helyeket jelölnek, itt azonban az egyes pólusok helyét nem mindig lehet fizikai értelemben, a beszédhelyzettől függetlenül meghatározni, ahogyan azt a fent–lent esetében tettük. A közel–távol ugyanis legtöbbször deiktikus viszony, amelynek viszonyítási alapja maga a beszédhelyzet: a „közel" a beszélő(k)höz (illetve a beszéd helyéhez, az „itt"-hez) közeli helyet, a „távol" pedig az attól távol esőt jelöli, természetesen viszonylagosan. A nyelvi kifejezésekben nem jelenik meg egyértelműen, hogy ez a „távol" pontosabban merre is van: elöl vagy hátul, jobbra vagy balra, illetve fent vagy lent, legtöbbször azonban – a kifejezés alkotóelemeinek jelentése alapján – inkább horizontálisan képzelhetni el, mint vertikálisan. A rendszerint meghatároz(hat)atlan helyű „távol" tehát mintegy körbefogja a jóval kisebb „közel" kört, e két koncentrikus kör középpontja pedig maga a viszonyítási pont: az ember (illetve a beszéd) helye.

Ehhez a térdimenzióhoz úgy kapcsolódnak bizonyos értékdimenziók, hogy a „közel"-hez inkább pozitív, a „távol"-hoz inkább negatív értékek társulnak. Ez teljesen érthető is, hiszen az ember saját magát mint centrumot nem is értékelheti másnak, mint pozitív viszonyítási alapnak: minden őhozzá képest pozitív vagy negatív, aszerint, hogy segíti-e őt az eredményes viselkedésben, vagy pedig gátolja.

Az ember tehát ***vonzódik*** mindenhez, ami a sajátja vagy egyáltalán pozitív a számára, a negatívnak érzett dolgoktól, személyektől pedig ***tartózkodik, távol*** *tartja magát*. Ennek megfelelően vannak ***közeli*** *barátai*, a számára rokonszenves gondolatok, eszmék ***közel*** *állnak hozzá*, a nem osztott vélemény vagy szándék pedig ***távol*** *áll tőle*. A rokonokat is a közel–távol dimenzióban helyezzük el a rokonsági fokoknak megfelelően, aszerint, hogy ***közeli*** vagy ***távoli*** *rokonok*-e. Beszélünk a népek közötti ***közeledés****ről*, valaki ***vonzó*** vagy ***visszataszító*** *külsej*éről, stb.

Az ide tartozó kifejezésekben gyakran a *meg* igekötő jelzi a közeledést (pl. ***meg****szeret vkit/vmit*), az *el* pedig a távolodást, de kevésbé egyértelműen, mint vertikális dimenzióban a *fel* és *le*. A másik itt említhető igekötőpár az *össze* és a *szét*, ez utóbbi helyett azonban többször az *el* jelenik meg, pl.: ***össze****házasodnak* – ***el****válnak*.

Itt említjük még meg a következőket: ***összemelegednek, elhidegülnek*** *egymástól*, vö.: ***meleg*** *barátság*, *emberi* ***melegség***, ***hűvös*** *kapcsolat*. Ezek azt mutatják, hogy a meleg–hideg oppozíció nemcsak az aktív–passzív, hanem a közel–távol dimenzióban is megvan, a jelentésbeli különbségek azonban mutatják, hogy itt a „meleg” és „hideg” nem fizikai értelemben értendő: a „közel-meleg” nem azt jelenti, mint a „fent-meleg”.

Az ide sorolható nyelvi kifejezések másik csoportjában az fejeződik ki, hogy a szóban forgó dolgot, minőséget vagy eseményt a **jó–rossz** értékdimenzió melyik pólusán lehet elhelyezni, illetve ezen a skálán milyen irányban történik elmozdulás. Ez a „jó–rossz” azonban megkülönböztetendő attól, amely vertikálisan szerveződik (a tág értelemben vett erkölcsi értékek dimenziójában, vö.: ***fel****javít* – ***le****romlik*), ebben ugyanis inkább az fejeződik ki, hogy az illető dolog mennyire alkalmas vagy nem a közvetlen gyakorlati felhasználásra. (Vagyis ez inkább a haszonértékek dimenziója.) Ha például ***el****romlik* egy óra, arra azt mondhatjuk: *ez is* ***odavan/odalett***, vagy: *ezt is* ***el****vitte az ördög*. Más nyelvekből is lehet hasonló példákat idézni. A románban ennek a dimenziónak van egy távoli terminális pontja: a *dracu*, vagyis az ördög. Ha valami elromlik, azt mondják: *s-a dus dracului*, szó szerint: ’elment az ördögbe (tkp. az ördög(é)nek/az ördöghöz)’, de az igazi terminális pont mégis az ördög anyja mint a „legördögebb ördög”: ha valaki kint lakik a város legszélén, a nagy távolságra így utalnak: *stă la mama dracului*, szó szerint ’az ördög anyjánál lakik’ (magyarul: *az isten háta mögött*, ez azonban a magyarban az elöl–hátul dimenzióhoz kapcsolódik). Az ***el****romlott* dolgot, ha lehet, ***meg****javítjuk*.

Ugyanebbe a csoportba tartoznak a következők is: az ételt ***meg****sózzuk*, ***meg****cukrozzuk*, ezzel ízlésünknek megfelelővé tesszük. Ha azonban túl sok sót vagy cukrot teszünk bele, akkor már azt mondjuk: ***el****sóztuk,* ***el****cukroztuk*, ti. éppen ezzel elrontottuk.

A harmadik alcsoportba az ismertség–ismeretlenség körébe tartozó kifejezések sorolhatók, ami érthető, hiszen az ember a közeli dolgokról jobban tájékozódhat, mint a távoliakról (s ez a pozitív/negatív megítélést is befolyásolja). Valamit/valakit ***közel(ebb)ről*** *ismerünk*, vannak ***közeli*** és ***távoli*** *ismerőseink*. Az ember ***meg****ismer*, ***meg****tud* valamit, majd ***el****felejti*.

Erre azért érdemes külön kitérni, mert alkalmasint ez magyarázza bizonyos anaforikus, illetve kataforikus elemek használatának módját a magyarban: ha visszafelé, a már elhangzott/leírt, vagyis már ismert dologra utalunk, akkor a közelre mutató névmást használjuk: *Beteg lettem,* ***ezért*** *nem tudtam elmenni a találkára.* Ha viszont előre utalunk, a még ezután elhangzó, vagyis még ismeretlen tartalomra, akkor ezt a távolra mutató névmással tesszük: ***Azért*** *nem tudtam elmenni, mert beteg lettem.* Ebben pontosan az „ismert : közel – ismeretlen : távol” kapcsolata jelenik meg.

C) A kint–bent térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák[6]

A kint–bent tulajdonképpen egy topológiai dimenzió. Érteni értjük, mit jelent, meghatározni azonban már nehezebb, különösen ha ezt úgy akarjuk tenni, hogy közben a nyelvi jelentéseket is szem előtt tartsuk, ne csak a topológiai viszonyokat. Amiben bent lehet lenni, az lehet egy körülkerített sík (vagy annak felfogható) terület (pl. ***benn*** *vagyunk a faluban*, *a körön* **belül/kívül**), illetve egy részben vagy teljesen zárt tér (pl. ***benne*** *van a tányérban*, *a lábosban*, *a fazékban*, *a demizsonban*, *a hordóban* – ebben a sorban az egyes tárgyak a zártság különböző fokozatait követik). Ugyanakkor ***bele*** lehet *esni/merülni* a vízbe, vagyis az is „bent"-helyzetnek számít, ha valami teljesen körbefog, illetve betemet valamit. A bent-nek emellett van egy „szociális bent" változata, amely valamely (kisebb vagy nagyobb) embercsoportba való beletartozásra utal, ez összefügg azzal, hogy a rész is benne van az egészben.

A kint–bent térdimenzióhoz többféle értékdimenzió kapcsolódik. Itt érdekes különbség mutatkozik attól függően, hogy szociális vagy nem szociális kint–bent viszonyról van-e szó. A szociális „bent"-hez ugyanis pozitív értékek kapcsolódnak (és ennek megfelelően az ilyen „kint"-hez negatívak). Ez alkalmasint a „bent : biztonság (védettség) – kint : biztonság hiánya (védtelenség)" kapcsolattal függ össze. Ide olyan kifejezések tartoznak, mint: ***bensőséges*** (***in****tim*) *kapcsolat*, ***be****fogad*, ***ki****rekeszt*, ***be****áll színésznek* stb.

A nem-szociális „bent"-hez viszont inkább negatív értékek kapcsolódnak, és valójában ez a kint–bent dimenzió az, ami itt bennünket jobban érdekel, hiszen azok a szerkezetek, amelyekben a *ki* és *be* igekötős igék egyszersmind *-ból, -ből*, illetve *-ba, -be* vonzatúak, már inkább a nyelvi világmodellnek egy másik, alább tárgyalandó komponenséhez tartoznak.

Olyan kifejezéseket hozhatunk itt fel példaként, mint: ***ki****tisztít* – ***be****mocskol*, ***ki****világosodik* – ***be****sötétedik*, ***ki****derül* – ***be****borul*, ***ki****egyenesít* – ***be****görbít*. (Az *egyenes* és *görbe* pozitív, illetve negatív értékjelentését az olyan kifejezések alapján állapíthatjuk meg, mint: ***egyenes*** *jellem*, ***görbe*** *utakon jár*.) Az ide tartozó szavak egy része az ismertséggel, nyilvánossággal, nyilvánossá tétellel van kapcsolatban: ***ki****nyilvánít*, ***ki****talál vmit*, ***ki****mond*, ***ki****jelent*, ***ki****fejez*, ***ki****emel*, ***ki****hangsúlyoz vmit*, más része pedig az „egész" fogalmával: ***ki****egészít*, ***ki****pótol*, ***ki****van (az összeg)*, *nem futja* ***ki***, ***ki****elégít*. Megemlítendő még a ***ki****tágít*, ***ki****szélesít*, ***ki****bővít*, illetve ***be****szűkül*. A „bent"-hez kapcsolódó értékjelentések negatív voltára utal az is, hogy ***be****következni* csak rossz dolgok szoktak. Ha *baj****ban*** vagyunk, azt mondjuk: ***benne*** *vagyunk nyakig*. Ha nagyon szükséges, hozzátehetjük: *a pácban*, *a slamasztikában*, ez utóbbi szó kizárólag arra való, hogy az ilyenfajta „bent"-helyzetet pontosan megjelölje.

A „kint : pozitív – bent : negatív" kapcsolatnak a magyarban egy olyan nyelvi következménye is van, amelyet tulajdonképpen a puszta nyelvi adatok alapján is értelmezni lehet, de jobb megértéséhez az etnocentrikusságot is figyelembe kell venni, mert ez szorosan összefügg a nyelvvel. Ezért,

---

[6] Ezekkel kapcsolatban azt kell megjegyezni, hogy szorosan csak az olyan kifejezések tartoznának ide, amelyekben nem vonzatos igék vannak. Tehát csakugyan ide tartozik a ***be****esteledik*, mert olyankor nem *valami****be*** esteledik „bele", de nem tartozik ide tulajdonképpen a ***bele****szeret valaki****be***, mert ennek problémája már a II. fejezetben tárgyaltak közé való. Mégis ide került egypár ilyen is, mert nagyon idekívánkozott. Nyelvi világmodell azonban csak egy van, s ha mi a jobb áttekintés végett külön tárgyaljuk is a két különböző jelentésfajta alapján szerveződő struktúrákat, ezek nagyon is egybe tartoznak, és nincs köztük éles határ.

még ha egy kis kitérőt jelent is, először azt kell nagyon röviden tisztázni, mit értünk etnocentrikusságon, annál is inkább, mert e fogalom rendszerint összekeveredik egy másikkal, az etnocentrizmussal, s ez már eddig is sok kellemetlenségnek és félreértésnek volt a forrása.

Mi ezt éppen azért nevezzük etnocentrikusságnak (vagy ha úgy tetszik: etnocentricitásnak), hogy meg tudjuk különböztetni az etnocentrizmustól. Etnocentrikusságon az egyes etnikai közösségek tagjainak azt a természetes beállítódását értjük, amely abban nyilvánul meg, hogy saját nyelvüket és kulturális termékeiket más etnikai közösségekéhez képest természetesebbnek, jobbnak, szebbnek stb. értékelik. Azért mondhatjuk erre az attitűdre, hogy természetes, mert teljesen spontán és implicit, nem pedig valami tudatosan kimunkált ideológia, és azért is, mert igazából egy nagyon is emberi dolog, amelynek megléte egyenesen következik a szolidáris értékek vonzásának alkalmasint univerzális törvényéből: a mi-csoport úgy áll oppozícióban a mások-csoporttal, hogy hozzá – mint pozitív pólushoz – kapcsolódnak a pozitív értékek, a negatívaknak pedig nem marad más pólus, mint a mások-csoport. (Vagyis a pozitív–negatív értékek megfelelő tömbjébe a rendszer expanzív jellege folytán a mi–mások oppozíció pólusai is beépülnek.) Már csak emiatt is nehezen lehet elképzelni, hogy bármely etnikai-nyelvi közösség mentes lehetne az etnocentrikus szemlélettől, amely éppen ezért önmagában sem nem jó, sem nem rossz, hanem egyszerűen adottság, amelynek azonban ráadásul fontos kulturális funkciója is van, mégpedig a nyelvi és kulturális diverzitás fenntartásában: hiszen ha az emberek nem ragaszkodnának jobban például a saját anyanyelvükhöz, mint más nyelvekhez, hanem helyette amazokat tartanák szebbnek és természetesebbnek, akkor úgy járnának el okosan – és bizonyára ezt is tennék –, ha sürgősen átváltanának a másik nyelvre és kultúrára, ami hosszú távon éppen a diverzitást szüntetné meg.[7]

Etnocentrizmuson ezzel szemben az olyan ideológiákat és különféle „ordas eszméket” értjük, amelyek – visszaélve az emberek etnocentrikus beállítódásával, és kihasználva azt, hogy emiatt adott helyzetben nagyon fogékonyak lehetnek az ilyenfajta eszmékre – az etnocentrikusság „logikájához” hasonló, tudatosan kimunkált (sőt olykor, úgymond, „tudományosan” is alátámasztott) érvekre és elvekre épülnek, céljuk pedig az, hogy tömegeket nyerjenek meg egy olyan politikai orientáció számára, amely a saját etnikai csoportnak hegemóniát biztosíthat más, diszkriminált vagy adott esetben egyenesen üldözött etnikumokkal szemben. Rasszizmus, fasizmus, xenofóbia, antiszemitizmus, (ultra)nacionalizmus vagy más „-izmus” néven szoktuk őket jogosan elmarasztalni. Nekünk azonban itt nem ezzel van dolgunk, hanem az etnocentrikussággal, s a kettő közti különbséget azért nem ajánlatos összemosni, mert különben az etnocentrizmussal szembeni elutasító magatartásunk könnyen átterjed az etnocentrikusságra is, ami lehetetlen (és szükségtelen) elvárásokat is eredményezhet.

Visszatérve most már a kérdéses nyelvbeli problémához: a magyarban a mi-csoporthoz a „kint” tartozik, a mások-csoporthoz meg a „bent”. Ezért van az, hogy ahol mi vagyunk, az egy „kint”-hely,

---

[7] Ha nem fordulna elő, hogy embereket olykor megbélyegeznek amiatt, hogy etnocentrikusságuk valamilyen módon megnyilvánul, nem is kellene itt megjegyezni, hogy teljesen céltalan és reménytelen vállalkozás minden olyan kísérlet, amelyben a toleranciára nevelést úgy képzeljük el, hogy majd „leszoktatjuk” az illető közösség tagjait az etnocentrikusságról. A toleráns magatartás kialakításában sokkal ígéretesebbnek tűnik annak tudatosítása, hogy akár szeretjük, akár nem, kisebb-nagyobb mértékben mindnyájunk szemlélete etnocentrikus, mert másmilyen nem is igen lehet, már csak azért sem, mert nem gépi, hanem emberi nyelven beszélünk, és természetes, hogy nemcsak mi vagyunk ilyenek, hanem más etnikai közösségek tagjai is; ha tehát náluk tapasztaljuk az etnocentrikusságot, azt sem kell felháborítóbbnak vagy kevésbé természetesnek tartanunk, mint a magunkét, és nincs miért megbotránkoznunk rajta.

amelyet csupa „bent”-hely vesz körül. (Mivel ezt nem könnyű elképzelni, gondoljunk itt egy erdei tisztásra, amely kint van – vö.: ***ki**jutottunk a tisztás**ra*** –, köröskörül pedig az erdő „bent”-hely: ***be**megyünk az erdő**be***.) Alkalmasint ezért van az, hogy a világ minden országára belső helyviszonyraggal utalunk – *Franciaország**ban***, *Ausztriá**ban***, *Romániá**ban***, *Ausztráliá**ban*** stb. –, egyedül Magyarország neve az, amelyhez külső helyviszonyrag kapcsolódik: *Magyarország**on***. (Kivételt csak néhány szigetország képez, pl. *Ciprus**on***, *Máltá**n***, ezeket ugyanis inkább szigetnek észleljük, mint országnak, a sziget pedig „kint”-hely, vö.: *a szige**ten, a szige**tre***.) A „kint”-helyre utal az is, hogy régi szövegeink tanúsága szerint eleink ***ki**jöttek Szkítiából*, a székely ember általában ma is ***bé**megy Moldvá**ba***, illetve ***ki**jön Moldvá**ból***. Ismeretes az is, hogy egyes helységnevekhez külső, másokhoz meg belső helyviszonyragot kapcsolunk: *Szeged**re***, de: *Debrecen**be***. Hogy melyikhez járul az egyik, melyikhez a másik, azt ajánlatos a helybeliektől megtudni, mert csupán a név alapján a szabályt nem lehet megállapítani. (Ezért gyakoriak a tévedések: sokszor hallani például a *Csíkszeredá**n*** alakot, pedig az ottaniak *(Csík)szeredá**ban*** laknak, a környékbeliek *(Csík)szeredá**ba*** mennek.)[8] Van azonban egy általános szabály: ez a választási lehetőség csak magyarok, illetve magyar anyanyelvűek által (ténylegesen vagy potenciálisan) belakott – illetve pontosabban: ilyennek észlelt – területeken lévő helységek nevével kapcsolatban merülhet fel. Az első kérdés tehát ez: az illető helység lehet-e egyáltalán „kint”-hely (vagyis olyan, ahol mi vagyunk)? Ha nem, akkor csak a *-ba, -be* használható: *Peking**be***, *Tokió**ba***, *Washington**ba*** stb. Ha igen, akkor a második kérdés a *-ba, -be*, illetve *-ra, -re* kiválasztása,a kialakult hagyománynak megfelelően.

Az első kérdés megítélésében nem az a fontos, hogy az illető helységben élnek-e csakugyan tömegesen magyarok (illetve magyar anyanyelvű mi-csoportba tartozók), vagy nem, hanem az, hogy a nyelv használói milyennek észlelik azt a helyet. A nyelvhasználók különböző csoportjainak azonban más-más lehet a helyészlelése is. A romániai magyarok például Románia Kárpátokon kívüli (ókirályságbeli) területét is magyarok által belakott (vagy potenciálisan belakható) helynek (mondhatjuk: lehetséges lakóhelyüknek) észlelik, ezért így mondják, sőt az újságokban is így írják: *Ploieşti-**re***, *Piteşti-**re***, *Craiová**n***. Ez egy magyarországi magyar számára igen csodálatos dolog, hiszen ő csakis a *Ploieşti-**be***, *Piteşti-**be***, *Craiová**ban*** alakokat érzi természetesnek, mert az ő észlelése szerint az a hely nem egy magyarok által belakott terület. Azon viszont mind a magyarországi, mind a romániai magyar elcsodálkozik, hogy az amerikai magyarok szerint közülük sokan *Cleveland**en*** vagy *New Brunswick**on*** laknak.

Oka van annak is, miért mondtuk fennebb, hogy „magyarok, illetve magyar anyanyelvű mi-csoportba tartozók által belakott hely”. Tudniillik Jaffa város nevéhez is kapcsolódhat *-ra* rag: *Jaffá**ra***, *Jaffá**n***, ami bizonyára az izraeli magyar anyanyelvű zsidók nyelvhasználatában alakult ki. Ez ugyanis elsősorban nem nemzeti vagy etnikai, hanem nyelvi kérdés: amint arra ebből az adatból is következtethetünk, a magyar anyanyelvű zsidó mi-csoport – a magyar nyelv értékjelen-

---

[8] Úgy tűnik, hogy a raghasználat szabályát pusztán a helységnév alakja alapján nem lehet kielégítően megállapítani; a ma követett hagyomány kialakulásában bizonyára egyelőre ismeretlen tényezők is közrejátszottak. Csak ötletként vetem fel – elsősorban a mai vagy inkább hajdani vásároshelyek nevére gondolva, amelyekről tudjuk, milyen nagy szerepet töltöttek be a környék életében –, hogy nem ártana utánanézni, ha lehet, történeti adatokban is, hogy egy-egy *-ra*, illetve *-ba* ragot kívánó nevű helység környékén hova jártak az emberek: a *vásár**ba***, a *vásár**ra*** vagy a *piac**ra***? Könnyen lehet ugyanis, hogy az illető helység a környékbeliek észlelése szerint elsősorban vásár vagy piac volt, ami a helységnévhez járuló ragot ugyanúgy meghatározhatta, mint a sziget-jelleg az említett országnevek esetében. (E lehetséges magyarázat helytálló volta ellen szólhat azonban az, hogy – mint alább szó esik róla – a finnországi városnevekkel is hasonló a helyzet.)

tés-kapcsolatainak megfelelően, illetve következtében – saját szemlélete szerint szintén „kint”-helyen van.

(Egyébként a helységnevekkel a finn nyelvben is hasonló a helyzet, azzal a különbséggel, hogy ott minden országnévhez – Finnországéhoz is – a belső helyviszonyrag, a *-ssa, -ssä* kapcsolódik. A finnek által belakott területeken elhelyezkedő – vagyis a finnországi – helységek egy részéhez azonban nem a *-ssa, -ssä*, hanem a külső helyviszonyt jelölő *-lla, -llä* járul: *Helsingi**ssä***, de: *Tampereel**la***. A Finnországon kívüli helységnevek azonban csakis *-ssa, -ssä* ragot kaphatnak.)

Nem a helységnevekkel, nem is az etnocentrikussággal függ össze, de érdemes végezetül megemlíteni, hogy a különböző időintervallumok és időpontok megnevezései is megoszlanak a kint–bent dimenzió szerint: a külső, illetve belső helyviszonyragok használatának tanúsága szerint „kint” vannak (így egyben hozzánk közel esőek, valóban a mi mindennapi életünkhöz tartozók) azok, amelyekkel mindennapos gyakorlatunk során leggyakrabban tagoljuk/mérjük az időt: *ez**en** a nap**on*** és *ez**en** a hét**en***. Ami e két alapszintű kategóriánál kisebb vagy nagyobb intervallumot jelöl, az már „bent” van: *eb**ben** az óra**ban**/perc**ben***, illetve *hónap**ban**/év**ben***.

D) Az elöl–hátul térdimenzióban szerveződő jelentésstruktúrák

Az elöl–hátul szintén egy emberközpontú dimenzió, amely viszont az ember testi felépítésével és viselkedésével függ össze: hogy van elöl–hátul, az csak annak köszönhető, hogy nekünk is, mint egyéb állatoknak, elöl van a szemünk, vagyis testünknek a haladásunk iránya felé eső részén, ami nem véletlen, hiszen a viselkedés során az az előnyös, ha a legtöbb információt ebből az irányból kapjuk. Mivel az ember esetében az elöl–hátul egyben a világot is úgy osztja két térfélre, hogy ami **elöl** van, az **látható,** ami meg **hátul,** az **láthatatlan,** érthető, hogy az „elöl”-höz pozitív, a „hátul”-hoz pedig negatív értékek kapcsolódnak. (Azért kellett megjegyezni, hogy ez az ember esetében van így, mert a nyúlra például nem érvényes: a nyúl látótere – szemeinek pozíciója és szerkezete folytán – 360°-ot fog át, vagyis a nyúl körben mindent lát.) A *hátul*-beli *hát* szó egyébként a nyelvben a legtipikusabb példa az olyan helyre, amelyet soha nem láthatunk meg, amint ez a kifejezés is mutatja: *akkor lássam, mikor a hátam közepét.*

A nyelvi világban bizonyosfajta rossz dolgok hátul vannak, amit onnan lehet tudni, hogy *utol-érik* az embert. Mondani sem kell, mégis értjük, hogy bajról, betegségről van szó, mikor azt halljuk: *Ezt is minden **utoléri***. A halál is hátulról jön: *Álmában **érte utol** a halál*.

Az „elül” vagy pontosabban az „előre” ugyanakkor a mozgás irányát is jelzi. A mozgás pedig rendszerint valamilyen cél irányában történik, sőt nem is csak irányában, hanem elérése érdekében. Ezzel függ össze, hogy beszélhetünk ***előre**mozdító*, ***előre**vivő*, ***előre**mutató* eszmékről, vagy olyan (negatív, akadályozó) tényezőkről eseményekről, amelyek ***hátra**vetik* az embert. (Ügyetlen, lassú mozgású emberre mondják: *olyan, mint a **hátra**menés*, vagyis csak ***hátra**mozdítónak* jó.)

Szoros kapcsolatban áll ezzel a sorrend: a sorba rendezett dolgok a nyelvben mozgó sorként jelennek meg, így van ***első***, amelyről onnan tudhatni, hogy mozog előre, hogy ***követi*** a második, a harmadik, majd a végén az ***utolsó***. Mint fennebb már említettük, a sorszámnevek rendje is így, horizontálisan szerveződik ebben a dimenzióban. Az „első” és „utolsó” egyben rangsorolást, értékelést is jelent: egy sportoló nemcsak versenyfutásban lehet ***első*** (szó szerint), hanem például talajtornában is.

*** Mindez nemcsak a nyelvben jelenik meg így, hanem egyéb kulturális produktumokban is, amelyek olyan szorosan kapcsolódnak a nyelvi kifejezésekhez, hogy sokszor meglehetősen körülményes dolog szétválasztani őket. A ***haladás***nak – ***pro****gresszió*nak – az európai vagy pontosabban nyugati típusú kultúrára olyannyira jellemző eszméje tipikus példa erre. Lényegében arra épül, hogy elöl vannak a pozitív dolgok, s mennél előrébb vagyunk, annál jobb a helyzetünk. Ennek paradigmájában lehet pl. eszméket osztályozni aszerint, hogy ***haladó***ak-e, vagy ***maradi***ak, ebben érthető meg az ***elöljáró*** meg a ***vezető*** fogalma, ez utóbbi lehet egyszerűen vezető vagy líder (leader), de lehet Führer is; ez a szemlélet tükröződik a különböző utópiákban is. Az elöl–hátul a kultúra más elemeivel is kapcsolatban van. Például az iskolai teljesítmény minősítésének formájában. Vannak országok, ahol a legjobb jegy az egyes, az ilyen horizontális elrendezésű rendszer nyilvánvalóan kompetíció-orientált: a versenyfutás mintájára azt jutalmazza, aki elsőnek fut be. Másutt az egyes a legrosszabb minősítés, ez a tőszámnevek vertikális rendjét követi, tehát teljesítmény-orientált: a magas teljesítményt magas osztályzattal jutalmazza. ***

Itt kell még megemlíteni, hogy az „elül : pozitív – hátul : negatív” kapcsolatnak a nyelvben szórendi következményei is vannak, olyanok, amelyeket más alapról elég körülményes volna értelmezni. Vannak ugyanis olyan mellérendelő szerkezeteink, amelyek között kapcsolatos vagy választó viszony van, tehát szigorúan grammatikai szempontból tulajdonképpen mindegy volna, hogy egyik vagy másik áll elöl. Mégis az a szabály – legalábbis tendenciaszerűen –, hogy elöl áll a pozitív (aktív), hátul meg a negatív (passzív): *jobbra-balra* (sohasem *balra-jobbra*!); *előre-hátra*; *ég és föld*; *se kinn, se benn*; *adok-kapok*; *adásvétel*; *itt-ott*; *ide-oda*; *innen-onnan*; *életre-halálra*; *boldog-boldogtalan*; *akarva-akaratlan*; *igen is, nem is*; *jössz, vagy nem jössz* stb. Ezekben tulajdonképpen ikonikusan is meg van jelenítve az „elül : pozitív – hátul : negatív” kapcsolat: ami ebben a rendszerben „elöl”, az a szórendben is elöl áll. A „férfi : aktív – nő : passzív” kapcsolat következtében szoktuk így mondani: *fiúk-lányok*, *apjostul-anyjostul*, *apád-anyád idejöjjön*. (És nem *anyád-apád*.)

*** Ennek az utóbbinak is megvan a maga kulturális megfelelője. A hagyományos kultúrában a férfi megy elöl, utána a nő, ez tehát tökéletesen megfelel a nyelvi világ rendjének. Elég ehhez egy hagyományos falusi temetési menetet megfigyelni: a halott közvetlen hozzátartozói után mennek a férfiak, utánuk a nők. Ezt a rendszert a középkorban a lovagi kultúra hölgykultusza úgy próbálta megbontani, hogy – a rendszer egyetlen elemét megváltoztatva, a többit azonban változatlanul hagyva – az udvariasság elemi szabályai közé iktatta, hogy a hölgyeket előre kell engedni. Mivel teljes ellenkezésben van a rendszer többi összetevőjével, ez mindmáig nem tudott természetes viselkedési formává válni: valahányszor egy férfi egy nőt előreenged – NB. a használt nyelvi kifejezés szerint is ő, a férfi *engedi előre*, tehát változatlanul ő az aktív fél! –, ezt mindig tudatosan, az udvariassági szabályokat követve teszi. Ez a fajta viselkedés tehát jelölt, és ott van mögötte, hogy azért mégsem egészen rendes dolog, ami itt történik, hiszen a természetes az volna, hogy a férfi menjen elöl. Ezt egyébként a nők is így tudják, különben aligha köszönnék meg ezt a gesztust.

Ennek a dolognak nyelvi megfelelője is van, és éppen ez mutatja, hogy a szórendi szabály mennyire összefügg ezzel: szintén udvarias megszólításként így illik mondani: *Hölgyeim és uraim!* Gyakorlott szónokoknál ez már természetes, mert szinte elemezhetetlen klisévé vált. De jellemző, hogy akármennyire is be volt már gyakorolva, nem lehetett automatikusan átvinni egy másik szókapcsolatra: az ötvenes évek elején ismét megjelent a probléma, és nyelvművelő írások is születtek róla, hogy vajon hogy kell a hallgatóságot megszólítani: *Elvtársak és elvtársnők*, vagy *Elvtársnők és elvtársak*? ***

E) A különböző térdimenziók kapcsolatán alapuló kifejezéscsoportok[9]

Ebben az alfejezetben olyan nyelvi kifejezésekről lesz szó, amelyek önmagukban ugyan a fentebb tárgyalt térdimenziók valamelyikéhez tartoznak, de szoros szemantikai kapcsolatban állnak olyanokkal is, amelyek egy másik térdimenzió mentén szerveződnek. Ez egyben azt is szemléltetni fogja, hogy az egyes térdimenziók nincsenek egymástól elszigetelve, hanem – a szolidáris értékek vonzásának törvényét követve – kapcsolatban állnak egymással, mégpedig a pozitív pólusok a pozitívakkal, a negatívak a negatívakkal, vagyis így:

fent : közel : kint : elöl
lent : távol : bent : hátul

Ezek a kapcsolatok leginkább olyankor mutatkoznak meg, mikor az egyik irányú elmozdulás az egyik térdimenzió mentén történik, a másik irányú meg a másik mentén. Ilyen csoportot alkotnak például az elalvással, illetve a felébredéssel kapcsolatos kifejezések, amelyek együttesen három dimenzió mentén szerveződnek: az álom így egyszerre „lent”-hely, „távol”-hely és „bent”-hely is, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy aki ébren van, az viszont „fent”, „közel” és „kint” van.

A felébredéssel kapcsolatos kifejezésekben az aktivitás irányába (felfelé) történő elmozdulás, vagyis a vertikális dimenzió kerül előtérbe: ***fel****ébred/ébreszt*, ***fel****kel/költ*, ***fel****riad/riaszt*, ***fel****zörget*, ***fel****serken*, ez egyben egy bentről kifelé való mozgás is, hiszen ezek mindegyikéhez hozzákapcsolható az *álmá****ból***, ami mutatja, hogy mielőtt az ember felébredne, benne van az álmában, hiszen abból ébred fel. (Egyébként *álmá****ban*** sok minden szokott történni az emberrel. Szorosan értelmezve az álom a nyelvi észlelés szerint egy olyan lenti és távoli hely, ahol ha valami történik az emberrel, annak következményeit a fenti/közeli világban nem lehet rajta számon kérni. Ha például valaki azt mondja: *Álmom****ban*** *nyulat fogtam*, erre csak tréfásan lehet azt válaszolni, hogy: *Add elő hamar, süssük meg*, és érdemes elgondolkozni rajta, miért tréfás az ilyen válasz. De azt sem lehet rámondani az álomra, hogy nem igaz, hiszen csak „itt” nem igaz, „ott” igaz. Az álomról való beszámolás sohasem minősül hazudozásnak.)

A vertikális skálán azonban inkább csak felfelé lehet haladni, az ellenkező irányú elmozdulás a közel–távol dimenzió mentén történik: ***el****alszik*, ***el****szunnyad*, ***el****bóbiskol*, ***el****szenderedik* – ezzel az „elmenéssel” van kapcsolatban az is, hogy bizonyos vidékeken így is szokták mondani az alvó emberre: ***el****ment Álmosdra*.

Van azonban olyan kifejezésünk is, amelyben az elalvás lefelé való elmozdulással társul: ***mély*** *álom****ba zuhan*** vagy ***merül***. Az utóbbi ige, valamint a *mély* jelző egyértelműen valami vízfélére utal, és ez – mint látni fogjuk – másutt is megjelenik ebben a komplex térstruktúrában, ezért maga az egész kifejezéscsoport tulajdonképpen átmenet is a nyelvi világ másik komponenséhez, a metaforikus jelentésstruktúrákhoz. Az *álom*-nak a *víz*-zel való kapcsolatára utal az a metafora is, amely a *Sárig hasú kígyó* (típusneve szerint: *A szeretet próbája*) népballada egyik változatában szerepel: *Lefeküd-*

---

[9] A „kint–bent” dimenzió alfejezetéhez fűzött megjegyzés, amely szerint bizonyos oda sorolt kifejezések megfelelőbb helye inkább a II. fejezet volna, itt még inkább érvényes; lehet, hogy ami itt következik, az már tulajdonképpen mindenestül oda tartozna.

*tem vala **álomvíz martjára***, ami a fentieket figyelembe véve alkalmasint ezt jelenti: 'elbóbiskoltam, elszenderedtem'.

Az álommal kapcsolatos kifejezésekéhez hasonló struktúrát alkotnak az ábrándozásra és rokonságára vonatkozók is: ***el**ábrándozik*, ***el**méláz*, ***el**szédül*, ***el**kábul*, ***el**merül/mereng*, majd ***fel**ocsúdik*, ***fel**eszmél, **vissza**tér a valósághoz*. Az *elmerül* ige azt mutatja, hogy itt is megvan a víz; a metaforikus jelentések rendszerében ez egyben az emlékezetbeli idő, vagy pontosabban talán az emlékezetbeli események helye, nem véletlen, hogy az ember leginkább *emlékei**ben*** vagy a *múlt**ban*** szokott elmerülni/merengeni: az emlékezet ideje ugyanis a nyelvi kifejezések szerint állóvíz, melyben az emlékek ***el**merülnek*, ***el**süllyednek*, ***le**ülepednek*, majd valamilyen ***felkavaró** élmény **felszínre** hozza* őket. Az emlék ***fel**bukkan*, akárcsak a vadkacsa a tó víztükre alól.

Valószínű, hogy e struktúrát végeredményben a „látható–láthatatlan" oppozíció indokolja: mind az emlékek, mind a vízben elsüllyedő tárgyak észlelésében közös mozzanat az, hogy ezek olyan dolgok, amelyek (már) nincsenek előttünk, láthatatlanok, de közben mégis megvannak valahol, ahonnan akár felszínre is lehet hozni őket. A vízben elsüllyedt tárgyak ezenkívül – ha homályosan is – láthatóvá válhatnak a víz fenekén. Mindezekkel az álom is rokonságban van, nem véletlenül jelenik meg mind az emlékekre, mind az álomra vonatkozó kifejezésekben ugyanaz a térbe szerkesztett jelentésstruktúra. Álmában az ember ugyanazon a helyen jár, ahol az emlékei is vannak: találkozhat például rég elhunyt ismerőseivel, másrészt meg felébredés után az álmok is ott vannak, ahol a többi emlék. Alább majd látni fogjuk, hogy rendszerint éppen az ilyen strukturális egyezések indítják el a metaforaképződést.

S ha már itt tartunk, említsük meg, hogy sok költői metafora is a nyelvi világmodell struktúrái szerint szerveződik. Éppen a fenti jelentésstruktúra (az emlék vízből való felbukkanása) van kibontva, képpé szerkesztve Vajda János következő metaforáiban: „De néha csöndes éjszakán / *Elálmodozva*, egyedül – / *Mult* ifjuság tündér *taván* / *Hattyúi* képed *fölmerül*" (*Húsz év múlva*), vagy: „A *multból fölmerül* egy pillanat, / Mint *óceánból elsülyedt* sziget" (*Harminc év után*). Az emlékezet idejére utal az a sokat idézett mondat is, amellyel Thomas Mann kezdi regényét: „*Mélységes mély a múltnak kútja*" (*József és testvérei*). Az ilyenekre szoktuk mondani, hogy **találó metaforák**, de azt már nemigen kérdezzük meg, hogy valójában mivel is találnak. Most már jobban látjuk, mivel: a nyelvi világbeli struktúrákkal. Éppen ezért az ilyen metaforákban mindig **ráismerünk** valamire, de hogy mire, azt igazából nem tudjuk. A ráismerés élménye azonban az ilyen metaforát nagyon hitelessé teszi, ezt pedig mi egyszerű szóval szépnek mondjuk.

*** Érdemes megemlíteni, hogy az álomnak és emléknek ez a sajátos, „nem evilági" térbeli helyként való együttes megjelenése a nyelvben sok hasonlóságot mutat az ausztráliai őslakók *alcsira* vagy *altjira* fogalmával, amelyet körülírással ugyan, de nagyon találóan az *örökkévaló álomidő* kifejezéssel fordítottak magyarra; ebben az *örökkévaló* nem annyira azt jelenti, hogy 'időben kezdet és vég nélküli', mint inkább azt, hogy 'örökké/állandóan (jelen)való' hely, ahol nincs lineáris idő, csak egyidejűség van, és ahová bármikor át lehet lépni; az átlépés mindig rituális esemény. (Az örökkévaló álomidőre l.: Adolphus Peter Elkin: *Ausztrália őslakói.* Gondolat, Budapest, 1986. 164–166, de másutt is elszórtan). ***

Hasonló struktúra bontakozik ki az ájulással kapcsolatos kifejezésekből is: az ember ***el**ájul*, ***el**alél*, *ájulat**ba esik/zuhan***, ilyenkor „távol" van: *nincs magánál*, aztán, ha ***fel**locsolják*, akkor ***fel**eszmél*, ***fel**ocsúdik*, ***fel**éled*, ***vissza**tér*, *magához tér*. A halál is „lent-távol-bent" hely. A ***meg**hal* ugyan maga nem illeszkedik a rendszerbe (jó lenne többet tudni róla, hogy miért; a közel–távol dimenzió tárgyalásakor már említettük, hogy az *el* és *meg* igekötő használatát olykor más vagy csak

számunkra még ismeretlen szempontok indokolják), de a halálhoz így is a „távol” kapcsolódik, amit nemcsak az ***el****hunyt*, ***el****ment*, ***el****távozott közülünk* eufemizmusok mutatnak, vagy az *ő is* ***oda****van* kifejezés, hanem az is, hogy az orvos például így szokta mondani: *a halál****ból*** *hoztuk* ***vissza***. Az ember a halálból ***fel****támad* (itt a nyelvi kifejezés számít, nem az, hogy ez amúgy a mi reális világunkban mennyire gyakori).

A fentiekhez némileg hasonlóan strukturálódnak a betegséggel kapcsolatos kifejezések is, azzal a különbséggel, hogy itt a közel–távol dimenzió nincs nyilvánvalóan jelen. Itt is megjelenik egy állóvízképzet (de ez nem egészen az a víz, amelybe az emlékek süllyednek): az ember *betegség****be esik***, majd ***ki****lábal*, illetve ***ki****gázol(og)* belőle; *kilábal*ni egyébként vízből szoktunk. (A *kilábal* szó töve a régi *lább* ige, melynek jelentése: ’úszik/lebeg [folyadék, víz felszínén]’, ez van a *könnybe lábad a szeme* ’könnyben úszik’ kifejezésben is, és a betegséggel kapcsolatos *lábadozik* igében. Ezt azonban csak zárójelben említjük, mert a mai beszélő számára ezek a jelentések már elhomályosultak.) A *betegség****ből*** az ember ***fel****gyógyul*, ***fel****épül*.

Nemcsak a betegségbe, hanem a *szerelem****be*** is ***esni*** lehet, ebből is ***ki****lábal*, sőt ***ki****gyógyul* az ember, ami mutatja, hogy a nyelvben a szerelem egyik rálátásban tulajdonképpen egyfajta betegség, vö. *szerelembeteg*. (A másik rálátásban az aktivitás kerül előtérbe, és az „aktív : heves” kapcsolat határozza meg a nyelvi kifejezések alakulását: *forró, heves, izzó, égő, lángoló szerelem; a szerelem tüze, lángja; a szerelem fellángol, lelohad, kihűl* stb.)

Végül, mielőtt rátérnénk a nyelvi világ denotatív jelentéseken alapuló szerveződésére, az értékjelentések kapcsolata alapján létrejövő térstruktúrának egy sajátos helyéről kell még szólnunk. Úgy tűnik, ebben a rendszerben azok a dolgok számítanak határozottan azonosíthatóknak, amelyekről pontosan lehet tudni, hol, melyik póluson vannak. Az ilyen helyek egyértelműek, és világos csomópontjai a nyelvi világnak. De nem minden hely ilyen. Ha például a kint–bent dimenzióban történik elmozdulás, akkor ez azt jelenti, hogy közben át kell haladni azon a vonalon, amely a „bent”-et határolja. Ez a vonal egy olyan „lehetetlen” hely, amely nincs se kint, se bent, hanem éppen a határán van a kettőnek. Az ilyen nyelvi helyeket **paradox helyeknek** nevezzük.

Paradox hely egyébként nemcsak bizonyos térdimenziók „nullapontja” lehet. Mint látni fogjuk, a nyelvi kategorizáció körülhatárolja a világ dolgainak egy bizonyos csoportját, együvé sorolva azokat, amelyek ugyanazt a nevet viselik, ezért nyelvi szempontból azonosaknak számítanak. Két ilyen kategória határa szintén paradox hely, és mert a nyelvi észlelésben a paradox helyek olyanoknak tűnnek, amelyekre jó lélekkel sem az egyik, sem a másik kategória nevét nem alkalmazhatjuk, néha úgy szoktuk őket emlegetni, hogy: a kimondhatatlan, a megnevezhetetlen. Mivel pedig a nyelv természetes teréhez tipikusan azok a helyek (és kategóriák) tartoznak, amelyek pontosan megnevezhetők, a paradox helyek, ahol a dolgoknak éppen nincs nevük, úgy jelennek meg, mint amelyek nem a nyelvi világ természetes rendjéhez tartoznak, hanem egy másik – nem természetes, de nem is természetellenes, hanem inkább természetfölötti (vagy nyelv mögötti), titokzatos – világhoz.

Nem kellene erről beszélni, ha ennek a nyelvben nem volna semmi nyoma. De van. Ugyanis ebből érthetjük meg, miért éppen ***át*** igekötős igékkel utalunk az ***át****alakulásra*, ***át****változásra* stb. Az átalakulás nyelvi értelemben azt jelenti, hogy valami, ami addig egy bizonyos nevet viselt, vagyis egy adott kategóriába tartozott (ami azt is jelenti, hogy egy adott „körülkerített” **helyen** volt, hiszen a kategória a nyelvi észlelésben így jelenik meg), most éppen átkerül egy másikba, ezentúl abba fog tartozni, és más nevet fog viselni. Ehhez át kell mennie a két kategóriát elválasztó paradox helyen, a határon. Erre utal maga az átmenet szó; vegyük észre, hogy csakugyan így szoktuk mondani: valami-

nek a színe ***átmegy zöldből sárgába***, vagyis maga a szín megy át egyik kategóriából a másikba. További példákat az *át* igekötős igék között fölös számban lehet találni.

A paradox helyen a dolog tulajdonképpen megnevezhetetlen, mert sem egyik, sem másik, vagy ahogy bizonyos eseteire a népnyelvben mondják: *nem híják semminek*. (Például olyan használati tárgyakra, amelyek már annyira tönkrementek, hogy rendeltetésszerű használatra nem alkalmasak: *Ez vetőgép volt valamikor, de már nem híják semminek.* A *vetőgép*-ként való nyelvi minősítésnek ugyanis fontos tartozéka, hogy vetni lehet vele, s ha már nem lehet, akkor már nem nevezhetni annak, de másnak sem igen, mert ránézésre még mindig vetőgépnek látszik.) A nyelvi észlelésben egyébként a paradox helyek léte annyira nyilvánvaló, hogy az erre egyenesen utaló ***határ*** szón kívül (vö.: *a szemtelenség **határát** súrolja*) tipikus példa is van rá: az ***ajtófélfa***, illetve a ***küszöb***. Azt mondjuk: *se kint, se bent, mint az **ajtófélfa**, az újév **küszöbén***. Szilveszter éjszakája, egész pontosan az éjféli pillanat tipikus paradox hely, amely nem tartozik sem az elmúlt (mondjuk az *1994* nevet viselő), sem a következő (*1995* nevű) esztendőhöz: egyszerűen nem tudjuk megnevezni, hogy melyik esztendő*ben* vagyunk, mert éppen a kettő *küszöbén* vagyunk, éppen *lépünk át* egyik*ből* a másik*ba*.

*** Ennek számtalan következménye van a kultúra legkülönbözőbb területein is, ami egyébként nem csoda, hiszen nyelv és kultúra elválaszthatatlanul összetartozik. Mivel a paradox hely a nyelvi észlelés szerint nem a természetes világ tartozéka, érthető, hogy az ilyen helyek kiemelt jelentőséget kapnak a mágia és varázslás terén. Hiszen a mágia végső soron egy olyan rituális cselekvés, amelynek az a lényege, hogy valamit átvigyen egyik pólusról a másikra, vagy egyik kategóriából a másikba, pl. a pozitív pólusról a negatívra rontás révén, illetve fordított irányban például gyógyítás révén. A küszöbhöz számtalan hiedelem kapcsolódik: bizonyos helyzetekben rá kell lépni, máskor át kell lépni vagy nem szabad átlépni, a küszöb alá el kell ásni valamit, stb. Japánban nemcsak a küszöbre, hanem a gyékényszőnyeg szélére sem szabad rálépni, hiszen az is paradox hely: ott az ember rajta is van, meg nincs is. A varázslás legalkalmasabb pillanatai is a paradox helyek: éjfélkor – a ma és a holnap határán – kell kimenni a keresztúthoz, hajnalban vagy alkonyatkor – vagyis az egyértelmű nappal és éjszaka határán – kell mondjuk meztelenre vetkőzni a mezőn, stb.

Érthető az is, ha az úgynevezett titkos (mágikus) tudományok is olyan nagy érdeklődést mutatnak a paradox helyek iránt. Az ilyen intuitív rendszerek ugyanis nemcsak a nyelvi világ strukturális összefüggéseinek korrespondenciáit keresik (és intuitív módon meglehetős pontossággal meg is találják őket), hanem arra is törekszenek, hogy a tapasztalatban adott (tehát már csak a nyelvi kategorizáció szerinti, nyelvileg tagolt formájában hozzáférhető) világ mögötti „rejtett” világgal, a „titokkal” közvetlenül, lehetőleg a nyelvi jelentések közvetítése nélkül teremtsenek kapcsolatot. A nyelvi kategorizáció azonban mindenre rávetül, egyedül a paradox helyek azok, ahol a dolgoknak nincs nevük, ezek tehát amolyan „rések” a nyelv kerítésén, amelyeken keresztül „át lehet kukucskálni” a kategorizáció nélküli világba. (A paradox helyeket övező ilyen érdeklődés mögött valójában egy nagy nosztalgia van egy elveszett világ iránt, amely valaha megvolt – nemcsak filogenetikusan, hanem ontogenetikusan értve is, hiszen mielőtt megtanultunk beszélni, abban a világban éltünk mindnyájan –, de amelyhez mint olyanhoz a beszélő ember a nyelvi kategorizáció miatt többé már nem férhet hozzá. A paradox helyektől ezért jön ugyanolyan izgalomba, mint az ún. eidetikus látás élményétől, vagyis az olyan pillanatoktól, amikor úgy tud nemcsak nézni, hanem közvetlenül látni is például egy falevelet, hogy abban a legapróbb részletek is hiánytalanul megvannak egyidejűleg, mert ezúttal a nyelvi kategorizáció nem szorítja őket háttérbe mint a nyelvi minősítés szempontjából lényegteleneket.)

Az átmeneti rítusok is kivétel nélkül a paradox helyekhez kapcsolódnak, hiszen éppen ez a lényegük: hogy a paradox helyek különleges voltát rituális cselekvéssel érzékeltessék. Például ha valaki eddig a *leány* nevet viselte, vagyis ebbe a kategóriába tartozott, mostantól viszont az *asszony* kategóriájába fog, az átmenet paradox helyét a lakodalmi rítusok teszik kiemeltté, jelöltté, ünnepivé. Hogy az ilyen átmenetek mennyire nem lehetnek meg rituális cselekvések nélkül, azt jól mutatja, hogy az ítélethirdetéshez a bíróság is feláll, ezzel jelöli meg azt a helyet, ahol az addig bizonytalan besorolású vádlott az egyértelmű *ártatlan*, illetve *bűnös* kategóriájába kerül. (Az átmeneti rítusoknak egyébként nagyon fontos nyelvi szerepük van: éppen azért vannak, hogy az új nevet közösségi szinten is elfogadottá tegyék. A megnevezésnek ugyanis közösségi érvényessége kell hogy legyen, ez a nyelv természetéhez tartozik. Ha nem így volna, zűrzavar keletkezne, annál is inkább, mert a különféle társadalmi viselkedési normák és előírások is mind, mind a nevekre – illetve a nevekkel körülhatárolt kategóriákra – vonatkoztatva fogalmazódnak meg. Az átmeneti rítus tehát, azáltal, hogy közösségi érvényességgel kapcsolja hozzá az új nevet az illető személyhez vagy dologhoz, egyben minden külön rendszabályozás nélkül az új név viselőjére is kiterjeszti az illető névvel kapcsolatos státust, illetve szerepeket és viselkedési normákat.)

Bizonyos lények mitikus voltát is az jelzi, hogy az ember és állat közötti paradox helyhez tartoznak: kentaur, szirén, szfinx. A paradox helyekkel kapcsolatban sajátos attitűdöket alakítunk ki, megfigyelhetni például, hogy bizonyos életkorban a gyerekek kényszercselekvésszerűen ügyelnek arra, hogy ne lépjenek a járda egyes darabjait elválasztó vonalra: észlelésükben az összefüggő sík felület ugyanis egyértelműen *járda*, a határvonalról azonban ki tudja, miféle? (Ezért még bizonyos babonás hiedelmek is társulnak hozzá: ha rálépünk, aznap nem lesz szerencsénk.) A kimondhatatlan iránt fokozottan érdeklődő romantika festőinek legkedveltebb témái is éppen a paradox helyek: nem a nappal vagy az éjszaka, hanem a hajnal és az alkony, nem az erdő, a „bent", vagy a mező, a „kint", hanem a titokzatos erdőszél, stb. Szemben a racionalizmussal, amely az egyértelmű „vagy igen, vagy nem" jellegű dolgokat kedveli, a romantikus beállítódású korszakok a titokzatosság, illetve a „que sais-je?" felé vonzódnak.

Végül álljon itt – példaként is a nyelvi világ szerkezetének intuitív felismerésére – egy idézet a paradox helyekről Lao-ce művéből, a *Tao Te King*-ből Karátson Gábor fordításában:

„nézel reá semmit se látsz neve *Messzire ment*
fülelsz reá semmit se hallasz neve *Csend*
utánanyúlsz el nem nyered neve *Se kint se bent*

ezt a Hármat tovább kutatni sehogyan sem lehet
mert ott Homály van mi van ott az Egy
fölfelé száll nem ragyog
lefelé hull nem sötétül[10]

[10] Vagyis itt összeomlanak még a térdimenziók is. Ugyanaz ez, mint amiről Pilinszky János azt mondja: „visszahullás a fókusz lángoló / közös fészkébe" (*Egyenes labirintus*), de ez Pilinszkynél nem paradox hely, hanem másvilág, amelyben a mi világunknak még a struktúrája is érvényét veszti. A mi **nyelvi** világunk megteremtése ugyanis azzal kezdődött, hogy: „Kezdetben teremté Isten az eget és a földet" – vagyis a vertikális dimenziót mint legfontosabbat. Utána választotta szét a többi oppozíciót: a világosságot a sötétségtől, a vizeket a száraztól, és így a többit is. (Kissé

fonál szalad
vége nincs
ide oda
neve sincs

és visszatér a dolgok nélküli semmibe
ezt mondjuk úgy a nincs alak alakja
ez a dolgok nélküli Forma
erre mondjuk hogy-hogy el van mosódva

találkozol vele s nem látod arcát
mögötte mész és nem látod a hátát

a régesrégi Útra nemhiába léptem
az tanít járni itt a jelenbeli létben
ismerd meg az ős Kezdetet amint egy futó ponton áll
a *tao* útja az selyemfonál”

Mivel minden benne van, már csak annyit kell hozzáfűzni, hogy ami a költői szépségen kívül figyelemre méltó benne, az éppen a ritka világosság, amellyel éppen a lényeg le van írva. (De ez csak akkor ilyen világos, ha már tudjuk, miről van itt szó tulajdonképpen.) ***

komikus is, hogy mindig támadnak olyanok, akik ennek a **nyelvi** világnak a megteremtését mindenáron a földtörténeti korszakokkal akarják megfeleltetni.)

II. A DENOTATÍV JELENTÉSEK ÉS A NYELVI VILÁG

A nyelvi világ szerkezetének vizsgálatát korántsem meríti ki az értékjelentések kapcsolata alapján szerveződő térstruktúra elemzése. A nagyobbik rész még hátravolna. A nyelvben ugyanis nincs minden az eddig tárgyalt térbeli dimenziók szerint elrendezve. Ajánlatosnak látszott azonban az ilyenfajta térstruktúrákkal kezdeni, mert ezekkel bajlódva jól lehetett szemléltetni azt, ami most már remélhetőleg nem szorul bizonyításra, hogy ti. a nyelvbeli világ struktúrája annyira sajátosan nyelvi, hogy fel sem merülhet az érzéki tapasztalatban megjelenő világgal való egy-az-egyhez megfeleltetése. Ez a felismerés az alábbiak megértésében is segítségünkre lesz.

A denotatív jelentés és definíciója

Az eddigiekkel jól elboldogultunk anélkül, hogy közelebbről is meghatároztuk volna, mit is értünk denotatív jelentésen, ezen a ponton azonban ez már elkerülhetetlen, ugyanis a további problémák értelmezéséhez olyan terminusokra is szükség lesz, amelyeknek értelme csak így lesz világos. (Mivel az alábbiakban csak a denotatív jelentésről lesz szó, a rövidség kedvéért ezt innentől kezdve egyszerűen jelentésnek fogjuk nevezni.) A jelentés mivoltának kérdését azonban itt nem fejthetjük ki részletesen, csak annyit szólunk róla, amennyi éppen elég a megértéshez.

Arról, hogy mi is a jelentés, igencsak megoszlanak a vélemények. A legkevésbé célravezetőnek az a nézet tűnik, amely – valahol a *jelentés* szó köznapi és tudományos értelmezésének határán állva – hajlik afelé, hogy a jelentést (vagy óvatosabban: az éppen aktuális jelentést) azzal a konkrét dologgal azonosítsa, amelyre alkalmazzuk a szót. Ez azonban annyi problémát hagy megoldatlanul, hogy itt nem érdemes vele sokat foglalkozni.

Komolyabban kell venni azt a véleményt, amely a jelentést a fogalommal azonosítja. Ezt már sokkal többen képviselik, mégpedig vagy nyíltan, vagy burkoltan. Aki nyíltan ezt képviseli, annak a fogalomról is olyan elképzelése van, amely ebbe a teóriába beleillik. Aki burkoltan képviseli, arra az jellemző, hogy tételesen elveti ugyan a jelentésnek a fogalommal való azonosítását, a jelentést azonban úgy írja le és úgy jellemzi, mintha mégiscsak fogalom volna. A lényeget illetően az előbbi csoportba tartoznak az amerikai kognitív nyelvészet képviselői, köztük a legkövetkezetesebben talán G. Lakoff.

A jelentés funkcionális meghatározásaként értékelhetjük azt a felfogást, amely szerint a jelentés a szó használati szabálya: egy szó jelentésének ismerete tehát azt jelenti, hogy ismerjük azokat a (normatív) szabályokat, amelyek szerint az illető szót használni kell. Az egyes szavak használatát azonban nagyon különböző természetű szabályok határozzák meg. Érthető, hogy ebben a felfogásban a jelentésnek szerves részét képezik azok a szabályok is, amelyek a grammatikai felhasználással vagy a különböző szövegtípusokban, beszédhelyzetekben, illetve szociális kontextusokban való alkalmazhatósággal vannak kapcsolatban. Ez a jelentésfelfogás tehát bizonyos fokig eltávolodik attól (tágabb annál), amit intuitíve szoktunk a jelentésen érteni. Ez önmagában nem volna baj, a nagyobb gond ott kezdődik, mikor nem ilyen általánosan kell nyilatkozni a jelentésről, hanem konkrétan meg kell határozni azokat a szabályokat, amelyek alapján egy-egy szót használunk.

Az a jelentésfelfogás, amelynek alapján mi próbáljuk itt értelmezni a nyelvi jelentéseket, ehhez az utóbbihoz áll közel, de mi a másik oldaláról nézzük a kérdést: nem a szó felől, hanem a megnevezett dolog felől. (A „dolog" itt a legtágabb értelemben veendő, úgy, hogy bármilyen közvetlenül érzékelhető vagy nem érzékelhető objektum, esemény, cselekvés, hely, minőség stb. beleférjen.) Tehát nem abból indulunk ki, hogy a szavaknak jelentésük van, hanem abból, hogy a dolgoknak – legalábbis ahogy a beszélő számára megjelennek – nevük van.[11] A nyelvet (vagy inkább a beszédet) úgy fogjuk fel, mint az emberi viselkedés meghatározó jelentőségű összetevőjét, és ugyanakkor (ezen belül) mint az ember és környezete közötti kölcsönhatásnak egy sajátos formáját. (A környezetbe minden beletartozik, amivel csak az ember nyelvi kapcsolatba kerülhet, ami abban nyilvánul meg, hogy valamilyen módon megnevezi, kimondja.) Azért mondjuk kölcsönhatásnak, mert ennek nemcsak az ember, hanem a környezete számára is következménye van, jelesen az, hogy a környezet elemei az ember nyelvi rávonatkozása révén nevet kapnak, ezáltal – az azonos, illetve különböző név alapján – azonossági, illetve különbözőségi viszonyok jönnek létre közöttük: ha a környezet két elemének ugyanaz a neve, akkor ez a kettő nyelvi szempontból azonos lesz, és ennek az ember viselkedésében is megvan a maga következménye: az azonos nevű dolgokat nyelvi szempontból azonosaknak tekinti, azonos névvel nevezi meg őket, és ha ennek egyéb akadálya nincs, akkor úgy is viszonyul hozzájuk, és úgy is bánik velük. A környezet ezáltal nyelvileg **tagolttá** válik: elemei nyelvi **kategóriákba** sorolódnak. Hogy pontosan melyek azok az elemek, amelyek egyazon kategóriába kerülnek, teljesen attól függ, hogy nyelvi szempontból minek minősülnek. A név tehát a dolgokat egy sajátos minősítéssel ruházza fel, ezt nevezzük a dolgok **nyelvi minősítettségének.**

Ez a nyelvi minősítettség sajátosan nyelvi, noha annak, hogy mi mivel minősülhet azonosnak, bizonyos fokig – de távolról sem olyan mértékben, mint sokan hiszik – határt szabnak a nyelvileg minősített dolog eleve adott tulajdonságai is (ezt is a legtágabban értve). A környezet tagolása ezért meglehetősen nyelvspecifikus, olyan értelemben, hogy ami az egyik nyelv szerint egy bizonyos kategóriába sorolódik, az egy másik nyelv szerint nyugodtan kerülhet egy másik kategóriába. Például: a magyar nyelv – a *cukorrépa* szó tanúsága szerint – úgy tagolja a környezetet, hogy a cukorrépa a répákkal kerül együvé (egy nagyobb kategóriába), a román nyelv viszont úgy, hogy a céklákkal, amint azt a *sfeclă de zahăr* 'cukorrépa' (de tulajdonképpen „cukorcékla") mutatja. A megnevezett dolog eleve adott, ezúttal érzékszervi úton is azonosítható tulajdonságait azonban itt is

[11] Ezzel tulajdonképpen megváltoztatjuk a perspektívát. A jelentést a szó használati szabályaként felfogó perspektíva azért nem látszik alkalmasnak ebben a formában, mert valahogy úgy tünteti fel a dolgot, mintha az embernek a szó volna elsődlegesen adva, és neki az volna az igazi gondja, hogy ha már van ez a szó, akkor hogyan, milyen szabályok szerint tudjon hozzá egy alkalmas dolgot találni. Pedig az inkább úgy szokott történni, hogy ott a dolog, meg kell nevezni, és ehhez kell a megfelelő szót megtalálni.

figyelembe kell venni mint olyanokat, amelyek korlátokat állítanak a kategorizáció szubjektivitása elé: nehezen hihető, hogy létezhetne a világon olyan nyelv, amelyben a cukorrépa mondjuk bizonyos madarakkal kerülne egy kategóriába, s a cukorrépa neve „cukorfecske” vagy „cukorpacsirta” volna.

Vegyük észre, hogy a nyelvi kategorizáció a **környezet** elemeinek **nyelvi** szempontú kategorizációja. Kategorizáció nélkül nincs nyelv, környezet nélkül nincs kategorizáció. Ebből egyenesen adódik, hogy a nyelvet a környezet figyelembe vétele nélkül – és különösen a beszélő embernek a környezetére való nyelvi rávonatkozása nélkül – biztosan nem lehet rendesen leírni. Ezzel a megállapítással pedig semmivel sem mondunk nagyobbat, mint azzal, amely szerint az ember rendszerint nem azért beszél, hogy működtesse (vagy gyakorolja) a grammatikai szabályokat, hanem hogy valamiről mondjon valamit valakinek. A beszéd mindig **valamiről** való és **valakihez** szóló beszéd, ezt tehát leírása során nem szabad figyelmen kívül hagyni. (A generatív grammatika ugyan valami ilyesmivel kísérletezik, de ez egy kicsit ahhoz hasonlít, mintha valaki a kajakozás grammatikáját víz nélkül akarná leírni: nem lehetetlenség ez, csak éppen az nem fog soha kiderülni, miért kell a kajakozónak ezeket a furcsa mozgásokat végeznie, s hogy miért éppen ezek a mozgások azok, amelyekből a grammatika áll, és nem mások. Ha jól meggondoljuk, ez utóbbira, ha mégis erőltetnénk, nem is igen találhatnánk más választ, mint a következőt: ezek nyilván nem lehetnek egyebek, mint a kajakozó kompetencia veleszületett mozgásmintái.)

A nyelvi kategorizáció tehát voltaképpen egyfajta – **nyelvi** természetű és nyelvspecifikus – **implicit elmélet** a környezetről, arról, hogy a környezet elemei közül az adott nyelv szempontjából melyek azonosak egymással, és melyek különbözőek. Ezt az implicit elméletet elemi szinten a szójelentés és szóhasználat hordozza. Enélkül nem lehetne beszélni sem, hiszen ahhoz, hogy valamit egyáltalán megnevezhessünk, mindenekelőtt azt kell tudnunk, hogy az implicit elmélet szerint az a valami nyelvi szempontból minek minősül, melyik kategóriába sorolódik. Mivel fentebb a nyelvi világmodellt éppen mint a környezetről (a világról) való implicit elméletet határoztuk meg, most észrevehetjük, hogy ennek elemi egységeit a nyelvi kategorizáció adja: a szójelentések tehát alapegységei, kategoriális csomópontjai a nyelvi világmodellnek, a jelentések nyelvi szempontú és alapú, rendszerszerű kapcsolatai pedig a nyelvi világ magas fokú strukturálódását eredményezik. (E struktúra egyik komponensét vettük szemügyre fentebb, mikor a szójelentések térstruktúrába szerveződésével foglalkoztunk.) Mivel ez a struktúra nyelvi struktúra, minden igényes nyelvleírástól jogosan várhatni el, hogy ennek szerveződéséről és szabályszerűségeiről is számot adjon.

A jelentést tehát úgy határozhatjuk meg, mint azoknak az ismérveknek az együttesét, amelyek alapján el tudjuk dönteni, hogy mi melyik nyelvi kategóriába tartozik, vagyis mi a neve. (Hogy vannak ilyen ismérvek, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy képesek vagyunk a dolgokat társadalmilag elfogadott nevükkel megnevezni.) Mikor egy szót egy (legtágabb értelemben vett) dologra alkalmazunk, tulajdonképpen nem teszünk mást, mint hogy – figyelembe véve az illető dolog nyelvi minősítettségét – nyelvi szempontból minősítjük. Tehát **a jelentés a nyelvi minősítés ismérveinek együttese** (l. Szilágyi 1978. 115). (Több jel vall arra, hogy nemcsak együttese, hanem rendszere is. Ez azonban egyelőre nem nagyon fontos.)

Ez a jelentés-meghatározás azért tűnik célszerűbbnek például annál, amely a jelentést a fogalommal azonosítja, mert (1) világosan jelzi, hogy nyelvi minősítésről van szó, tehát ha nyelvi jelentésről beszélünk, akkor azt valóban nyelvinek is fogjuk fel, és mert (2) egyformán alkalmazható nemcsak az úgynevezett fogalomszavakra, hanem a különféle relációkat jelölő elemekre is: ha például a beszélő úgy ítéli meg (a nyelvi minősítés ismérvei alapján), hogy két dolog között, amelyeknek viszonyáról akar valamit mondani, az a fajta reláció áll fenn, amelyet a magyar nyelvben a *-tól, -től* raggal szoktunk megjelölni (tehát a dolgok közti viszonyt „-tól/-től” viszonynak minősíti),

akkor ennek megfelelően olyan mondatot szerkeszt, amelyben ez a viszony benne van. Ennélfogva a nyelv leírása során a fogalomszavak jelentését nem kell elhatárolnunk a grammatikai viszonyok jelentésétől, és ugyanazt a jelentésdefiníciót mindegyikre alkalmazhatjuk.

Ez a jelentés-meghatározás azonban attól is különbözik némileg, amely szerint a jelentés a szó használati szabálya, mert valamivel többet is, kevesebbet is, de mást is mond. A szabály alkalmazásához ugyanis kritériumokra, ismérvekre van szükség, amelyek alapján eldönthetjük, hogy vajon azt a szabályt kell-e alkalmazni az adott helyzetben, vagy egy másikat. (Az ismérvek azonban a „túloldalon", a megnevezendő dolog oldalán vannak, nem a szó oldalán.) Mi éppen ezeket a kritériumokat tartjuk fontosabbnak, hiszen maga a szabály végeredményben minden szóra ugyanaz, és így szól: **mindent a maga nevén kell megnevezni.** (Hogy ezt szabályként említjük, triviálisnak tűnhet, pedig alapvetően fontos elvet tartalmaz: enélkül ugyanis csődöt mondana a nyelvi konvenció. Éppen ez a szabály az, amely számomra normatív módon előírja, hogy ha szót akarok érteni a másik emberrel, akkor alkalmazkodnom kell hozzá, tágabban pedig a nyelvi közösség többi tagjának nyelvhasználatához.)

Ahhoz azonban, hogy a fenti jelentésdefiníció a belőle származó következményekkel együtt egészen világossá váljék, egy újabb fogalom bevezetésére van szükség. Ez pedig a **nyelvi észlelés**. Általánosan és elnagyoltan meghatározva az észlelés (vagy hogy egyértelműbb legyen: a kognitív vagy fogalmi észlelés) abban különbözik az érzékeléstől, hogy érzékelni mindig **valamilyennek** érzékelünk valamit, észlelni viszont **valaminek.** A „nyelvi" nemcsak dísznek, és nem is egyszerűen elővigyázatossági okokból került a kifejezésbe: a nyelvi észlelés az észlelésnek egy egészen sajátos módja – de az is lehet, hogy az embernél inkább egyik összetevője vagy kiegészítője –, és azt értjük rajta, hogy egy dolgot (minőséget, helyzetet, viszonyt stb.) **valamilyen nevűnek** észlelünk. A nyelvi minősítés ismérveinek alkalmazását is csak ezzel együtt lehet megérteni. Az ismérvek (kritériumok) rendszerint egy „**ha** van [ismérv], **akkor** X [név], **ha** nincs [ismérv], **akkor** nem X [név]" típusú szerkezetbe épülnek be. Az ilyen ismérvek tulajdonképpen a környezet elemeinek tartozékai, de hogy a dolgok számtalan tulajdonsága és szerkezeti sajátossága közül mi számít a nyelvi minősítés ismérvének, és mi nem, az valamennyire a dolgokon is múlik, de inkább a nyelven. A nyelvi észlelésben éppen azok kerülnek előtérbe, azok jönnek egyáltalán számításba, amelyek ismérvei lehetnek a nyelvi minősítésnek. Ezek tulajdonképpen olyan feltételek, amelyeknek eleget kell hogy tegyen egy dolog ahhoz, hogy valamilyen nevűnek minősüljön. Ezeket a feltételeket **nyelvi észlelési feltételeknek** fogjuk nevezni (vagy rövidítve: észlelési feltételeknek, az alábbiakban mindig nyelvi észlelési feltételeket értve rajta). A nyelvi minősítés ismérveinek felsorolása tehát a gyakorlatban nem más, mint azoknak az észlelési feltételeknek a számba vétele, amelyek valóban szerepet játszanak annak eldöntésében, hogy az illető dologra éppen melyik nevet kell alkalmazni.

A kettőt azonban mégis megkülönböztetjük, mert a nyelvi minősítés ismérveinek együttese a szóhoz tartozik mint szójelentés, az észlelési feltételek viszont a dologhoz, mint a dolog olyan jellemzői, amelyek – éppen a nyelvi minősítettség folytán – nyelvi szempontból kiemelt fontosságra tettek szert. Tulajdonképpen akár így nevezzük őket, akár úgy, mindenképpen ugyanarról beszélünk, a különbség abban van, hogy a név és a dolog közötti kapcsolatot melyik oldalról nézzük: ha a szó felől, akkor a nyelvi minősítés ismérveinek, ha a dolog felől, akkor az illető dolog nyelvi észlelési feltételeinek fogjuk őket hívni. Ezt a kettősséget egyébként nemcsak azért érdemes szem előtt tartani, mert ezzel jelezni tudjuk, hogy a jelentés a szóhoz is kapcsolódik (mint a dologra való vonatkozás), meg a dologhoz is (mint a névre való vonatkozás), hanem azért is, mert ezek más-más módon kapnak szerepet a beszélés, illetve a megértés során. Beszélés közben, mikor egy dologról mondani akarunk valamit, akkor a dolog (a mondanivaló) felől indulunk ki, a megfelelő, odaillő szót az illető

dolog észlelési feltételei alapján választjuk meg. (Beszédünket tehát a mondanivalóhoz igazítjuk.) Megértés közben viszont mi csak a szót halljuk, ahhoz férünk hozzá közvetlenül, és ebből kiindulva, a nyelvi minősítésnek a jelentésben adott ismérvei alapján teremtünk kapcsolatot a megnevezett dologgal. (A megértést tehát a szóhoz igazítjuk.)

Mindez talán túl elvont és spekulatív ahhoz, hogy rögtön világos is legyen. Egy példa azonban érthetőbbé teheti. Vegyük a *pipa* szó jelentését. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárában a következőket találjuk róla:

„**1.** Különféle anyagból készült, kisebb csésze v. henger alakú s alsó végén a pipaszár részére (rendsz.) hajlított és kifúrt nyakkal ellátott dohányzó eszköz, amelynek öblében a dohány ég. [... – itt különböző kifejezések és klasszikusoktól vett példák következnek]

2. A pipában (1) levő dohány. *Kialszik a pipa; ég a pipája* [...]

3. Pipázás. *Gondűző pipa. A pipa az egyetlen vigasza*. [...]

4. jelzői haszn *Egy pipa dohány*: annyi d., amennyi egy pipába belefér. [...]

5. *(Műsz)* Pipa (1) alakban meghajlított, formált alkatrész, eszköz, kül. csatlakozásnál. *Szigetelő pipa; üvegfúvó pipa. A kerti vízvezeték pipájára gumitömlőt szerel.* ‖ **a.** (Műsz) Fúvócső.

6. *(Állatteny)* <Patkoláskor> a ló orrára szorított fék.

7. <Listában> ék alakban odavetett írásjel, rendsz. annak jelölésére, hogy a megjelölt tételt elintézték. [...]

8. *(átv, biz, gúny) Jó pipa*: hamis, ravasz, ill. a törvényt, szabályt, erkölcsöt kijátszó, megsértő, semmibe vevő személy. [...]”

Először is arra kell ügyelnünk, hogy ezeket a (tárgy)leírásokat még csak véletlenül se tévesszük össze a *pipa* szó jelentésével. Az értelmező szótárak ugyanis – minden hiedelemmel ellentétben – nem a szó jelentését adják meg (felsorolva a nyelvi minősítésnek azokat az ismérveit, illetve azokat az észlelési feltételeket, amelyek alapján eldöntjük, hogy pl. a *pipa* szón mit kell érteni, illetve hogy valamit lehet-e pl. *pipá*-nak nevezni), hanem, akárcsak az enciklopédiák, megpróbálják tömören és akkurátusan leírni, milyen (és mire való) az a konkrét dolog, amelyre az illető szót alkalmazni szoktuk. (Az ilyen szótárakban érvényesített jelentésfelfogás – ha ugyan valóban a jelentés megadása a cél – valahol a között a kettő között helyezkedik el, amely a jelentést a megnevezett dologgal, illetve a dolog fogalmával azonosítja.) Ha pedig az illető névvel megnevezett dolgok nagyon különböző csoportokat alkotnak, akkor ezek leírásai külön jelentésekként szerepelnek a szótárban (itt például nyolc különböző jelentésként). Egy ilyen szótárnak természetesen megvan a maga értelme és haszna, de hogy a szónak a mi felfogásunk szerinti jelentése micsoda, arról az értelmező szótár végeredményben sokat nem mond.

Ezt a jelentést tehát magából a nyelvből, a *pipa* szó használatából kell megállapítanunk, éspedig a teljes használat alapján. Ehhez abból indulunk ki, hogy rögzítjük: ami *pipa*, az pipa. (Lehet, hogy ez így furcsán hangzik, sőt még tán komikus is, de ha következetesen ragaszkodni akarunk hozzá, és komolyan is vesszük, hogy a magyar nyelvi kategorizáció értelmében pipa minden, aminek magyarul *pipa* a neve, akkor mi más kiindulópontot találhatnánk?)

Hogy egyszerűsítsünk valamit a dolgon, először is eltekintünk az ÉrtSz.-beli 4. jelentéstől, hiszen ez ugyanaz, mint az 1.; a jelzői használatot általánosabb szemantikai-grammatikai szabályok indokolják: minden edényszerű dolog neve mennyiségre utaló jelzője lehet annak a szónak, amely az edény tartalmára utal. (A *hamutartó* esetében például az ilyen jelzői használatot az ÉrtSz. sem tünteti fel külön jelentésként, noha ez is lehet ilyen értelmű jelző: *Egy nagy hamutartó hamut meg csikket vittem ki utánuk.*)

A 2. jelentéssel pedig egyelőre azért nem foglalkozunk, mert magában a nyelvi kifejezésben pontosan ugyanarról a pipáról van szó, mint amelyik az 1. jelentésben van leírva: szerfölött furcsa volna ezt úgy felfogni, hogy ha azt mondom: *Vegyem csak elő a pipámat*, akkor a *pipa* szónak egy adott jelentése van (az 1.), de ha azzal folytatom: *és gyújtsak rá*, akkor már egy másik (a 2.). Ha a következő két mondatban: *Kaptam egy új pipát*, illetve: *Jól ég az új pipa*, a *pipa* szónak két különböző jelentését tartanánk számon, akkor éppen annak a lehetőségétől fosztanánk meg magunkat, hogy a szó ilyen használatának jelentéstani szabályait értelmezni tudjuk. Persze azt, hogy valójában nem maga a pipa ég, hanem a dohány ég benne, azt mi nagyon is jól tudjuk, akárcsak azt, hogy nem maga a lámpa ég, hanem benne a lámpabél, illetve pontosabban a petróleum. (Hogy ugyanez a helyzet más szavakkal is megismétlődik, egyenesen utal arra, hogy nem két külön jelentést kell itt keresni, hanem inkább egy szabályt.) Attól azonban nem lehet eltekinteni, hogy a nyelvi kifejezésben mégis *a pipa ég* és *a pipa alszik ki* (éspedig az 1. jelentésbeli pipa), de pontosan ennek miértje az a kérdés, amely szemantikai értelmezésre szorul.

A 3. jelentés szintén az 1.-vel azonos, vagy legalábbis azzal van szoros kapcsolatban; egyébként vitatható, hogy vajon csakugyan ’pipázás’-t jelent-e: a példaként idézett nyelvi kifejezések ugyanis ezt nem támogatják, azokban nem pipázásról, hanem pipáról van szó.

Az 1. jelentés nem véletlenül első. Ugyanis a *pipa* alapjelentése szerint csakugyan ezeknek a dohányzásra való eszközöknek a neve. Ezt pedig azért nevezzük alapjelentésnek, mert ezekhez a tárgyakhoz ez a név közvetlenül, minden áttétel és egyéb szemantikai műveletek érvényesítése nélkül, az elsődleges nyelvi kategorizáció eredményeként kapcsolódik hozzá. (Az alapjelentést szokták szó szerinti vagy betű szerinti jelentésnek is nevezni, ez azonban nem a legszerencsésebb, mert azt hozza magával, hogy a másodlagosnak is nevezett jelentés viszont nem szó szerinti, és nagy kérdés, hogy akkor viszont mi szerinti. Hiszen másodlagos jelentése is a szónak van.)

Ha most csak az alapjelentést tartjuk szem előtt, és ezt akarjuk leírni, úgy téve fel a kérdést, hogy vajon melyek a *pipa*-ként való nyelvi minősítés ismérvei (vagyis a pipa nyelvi észlelési feltételei), akkor nagy a kísértés, hogy valójában ne erre a kérdésre keressük a választ, hanem arra, hogy melyek a pipa legfontosabb fogalmi jegyei, amelyek a „lényegét”, a „pipaságát” együttesen meghatározzák. Ha beleesünk ebbe a kísértésbe, különböző módon járhatunk el, aszerint, hogy mi a véleményünk a fogalomról. Ha a klasszikus fogalomkoncepció alapján állunk, akkor a különféle pipák gondos szemügyre vételével megpróbálhatjuk leírni, mi az, ami mindegyikben közös vonás (és előreláthatólag elég keveset fogunk találni). Ennek a vizsgálatnak, ha sikerrel jár, az lesz az eredménye, hogy a pipa fogalmáról tudni fogunk egyet-mást, de nem biztos, hogy a *pipa* szó jelentéséről is. Ha a Lakoff-féle iskola hívei vagyunk, akkor a pipa fogalmának leírásában nagyobb szerepet fog kapni a kontextus (nem elsősorban a nyelvi, hanem inkább a tárgyi és viselkedésbeli: az, hogy hogyan használjuk rendeltetésszerűen, milyen más tárgyakkal kerül ezáltal közelebbi kapcsolatba, mi a helye az életünkben, stb.), és jobban meg leszünk róla győződve, hogy ezzel a jelentést írtuk le, holott ez még mindig a pipa fogalma, csak másképp felfogva. (Ezt egyébként Lakoff sem mondja másképp; amiben eltér a véleményünk, az az, hogy Lakoff számára a fogalom és jelentés egészen egybemosódik, mi meg itt éppen azon vagyunk, hogy össze ne keverjük valahogy a kettőt.)

Ha valóban a nyelvi minősítés ismérveit akarjuk azonosítani, akkor egy kicsit másképp kell eljárnunk. Ezeknek az ismérveknek (illetve észlelési feltételeknek) **lehetőleg** olyanoknak kell lenniük, hogy **nyelvi adatokkal is alátámaszthatóan** bizonyítani tudjuk róluk, hogy a beszélő számára, a nyelvi észlelésben ezek valóban fontosak, és éppen ezek a fontosak (tudniillik éppen ez lesz a garanciája annak, hogy a **nyelvi** jelentést írjuk le, nem valami mást). A nyelvi adatok alapján a pipa esetében a következő észlelési feltételekkel kell okvetlenül számolnunk:

1. Nagyjából derékszögben meg van hajlítva (görbe).
2. Belül végig üreges (csőszerű).
3. Használatához az ember szájába veszi a (hosszabb és vékonyabb szár) végét.
4. Használatakor füstöl.
5. A derékszög egyik szára rövidebb (és vastagabb), mint a másik.

Ha egy tárgy nyelvi észlelésében ezek az elemek egytől egyig megvannak, akkor annak a tárgynak magyarul *pipa* a neve, mégpedig a szó alapjelentése szerint. Első látásra ezek az észlelési feltételek együttesen nézve eléggé hasonlítanak ahhoz, ahogyan az ÉrtSz. az 1. jelentést leírja. Mégis teljesen más az egyik, mint a másik. Először is itt nem a tárgyat akarjuk leírni, hanem nyelvi minősítésének ismérveit akarjuk azonosítani. A másik fontos különbség az, hogy az egyes észlelési feltételek külön-külön vannak meghatározva. Vagyis mindegyik észlelési feltétel viszonylag független(íthető) is a többitől. Ez azért fontos, mert éppen ennek alapján érthetjük meg, miért lehet a *pipa* szó a dohányzó eszközön kívül más dolgoknak is neve.

Ugyanis ahhoz, hogy valamit *pipá*-nak lehessen nevezni, nem okvetlenül szükséges, hogy egy dolog észlelésében ezek az észlelési feltételek hiánytalanul meglegyenek. Ha mind megvan, akkor az illető dolognak a *pipa* név alapjelentése szerinti neve. Egyesek azonban elmaradhatnak, s az észlelt dolog még mindig *pipa*. Például a vízvezetékre szerelhető, derékszögben meghajlított cső neve is *pipa* (l. ÉrtSz. 5. jel.), noha a fentebb felsorolt észlelési feltételek közül csak az 1. és a 2. van meg benne, a többi hiányzik. Ez a kettő azonban bőven elég ahhoz, hogy a dohányzó eszköz és a vízvezeték-alkatrész nyelvi észlelése során észrevegyük a **strukturális hasonlóságot**: azt, hogy mindkettő észlelése során teljesül ugyanaz a két észlelési feltétel. Ez pedig elégséges alapot szolgáltat ahhoz, hogy ne csak az egyiket, hanem a másikat is *pipá*-nak nevezzük.

A vízvezeték-alkatrész *pipa* neve egyben azt is bizonyítja, hogy a *pipa* alapjelentésének észlelési feltételei között felsorolt 1. és 2. feltétel valóban fontos ismérve az illető dohányzó eszköz nyelvi minősítésének. Ha nem így volna, ha tehát az alapjelentésből ezek hiányoznának, akkor a vízvezeték-alkatrész nyelvi észlelése során nem lehetne felismerni, hogy éppen a pipával mutat strukturális hasonlóságot, mert nem volna meg hozzá az alap. A *pipa* név az üvegfúvó pipára is alkalmazható, mégpedig főleg a 2. és 3. észlelési feltétel jelenléte folytán. Ez bizonyítja, hogy a 3. szintén hozzátartozik a *pipa* alapjelentéséhez. Az 1. és 5. észlelési feltétel megléte alapján nevezzük *pipá*-nak a listákon használt írásjelet. A ló orrára szorított féknek alkalmasint szintén az 1. és talán részben a 3. észlelési feltétel jelenléte alapján lehet *pipa* a neve, de hogy többet és biztosabbat mondhassunk róla, ahhoz látni kellene azt a tárgyat és használatát.

Mindezektől meglehetősen különbözik az emberre alkalmazott *jó pipa*. Ebben ugyanis csak egyetlen észlelési feltétel közös a *pipa* alapjelentéséhez tartozókkal, és az is áttételesen, ezért csak a

jelentések rendszerének figyelembe vételével lehet értelmezni. A közös észlelési feltétel az 1., vagyis hogy görbe. Emberre mondhatjuk, hogy *nem egyenes ember*, *görbe utakon jár*, a görbeség tehát (metaforikus jelentése szerint – l. alább) jellemvonás is lehet. Alkalmasint ez a nem alapjelentés szerinti görbeség indokolhatja a *pipa* szó használatát. (Persze az is lehet, hogy ennek egész más a magyarázata, de ezt csak a szemantikai rendszer egészének tüzetesebb vizsgálata deríthetné ki.)

A 4. – hogy ti. füstöl – a *pipálnak a házak*, *pipál a kémény* kifejezésekbeli *pipál* szó figyelembevétele alapján került a pipa észlelési feltételei közé. Lehet azonban, hogy itt nem közvetlenül a *pipa*, hanem a *pipál* a kiindulópont. A szlengbeli *pipa vagyok (rá)* 'haragszom, mérges vagyok' viszont közvetlenül kapcsolódik a 4. észlelési feltételhez, ez ugyanis minden bizonnyal a *füstölög (magában)* 'dohog, bosszankodik' kifejezéssel van kapcsolatban, s a szlengre jellemző – már említett – szabályt követi: a *füstölög*-ből kiindulva találjunk egy olyan tárgyat, amelyre tipikusan jellemző a füstölgés, és ennek alapján hozzuk létre e szó minél konkrétabb értelmű szinonimáját. Hogy erre éppen a pipa bizonyul a legalkalmasabbnak, az arra vall, hogy a 4. észlelési feltétel nyelvi szempontból valóban fontos ismérve a *pipa*-ként való minősítésnek.

Az 1. észlelési feltétel nem véletlenül került az első helyre, ugyanis a nyelvi adatok alapján központinak tekinthetjük. (Van, mikor egymagában is elég ahhoz, hogy az illető dolgot *pipá*-nak nevezzük, pl. a futballpályán a kapu felső sarkát: *pipába rúgta a labdát*.) Ebből azonban helytelen volna arra következtetnünk, hogy egyedül ez döntené el, mit lehet és mit nem lehet *pipá*-nak nevezni, s a többi tulajdonképpen fölösleges. Mert ezeknek is megvan a szerepük: mennél több van meg belőlük egy dolog észlelésében, az a dolog annál pipaszerűbb.

Gondolatmenetünk ezzel az Eleanor Rosch által felállított prototípuselmélethez közeledik. 1978-ban írta róla első közleményét, azóta ez az elmélet nemcsak a kognitív pszichológiában, hanem az amerikai kognitív nyelvészetben is nagy népszerűségre tett szert, és nem ok nélkül: ennek alapján ugyanis sokkal árnyaltabban lehet beszélni a jelentésről (illetve pontosabban: a fogalomról), mint a klasszikus elméletek keretében. Elsősorban arról szól, hogy az egyes fogalmak körébe sorolható dolgok nem egyforma jó példái az illető fogalomnak: egyesek igazibbnak tűnnek másoknál. Az ilyeneket nevezi E. Rosch az illető fogalom prototípusainak. Például a „madár" fogalomra jobb példa a veréb vagy a fecske, mint mondjuk a csirke. (Ha például azt mondják, gondoljunk egy madárra, igen kicsi a valószínűsége, hogy éppen a csirke jut eszünkbe.) Ennek nyelvi következményei is vannak: a kevésbé prototipikus dolgokról beszélve szoktunk ilyeneket mondani*: **Hát, ha úgy vesszük**, a csirke is madár*. Ezzel jeleztük, hogy azért, ha nem muszáj, inkább nem vesszük úgy. Vagy: ***Tulajdonképpen** a csirke is madár*. (A prototípuselmélet természetesen nem merül ki ennyiben, de most nem szükséges róla többet mondani.)

A prototípuselmélet azonban elsősorban nem a nyelvi jelentésre, hanem a fogalomra van kidolgozva. Ezért a pipa esetében inkább azt lehet vele vizsgálni, hogy a különböző fajta pipák (dohányzó eszközök) között van-e olyan, amely kevésbé pipaszerű, mint a többi. (Pl. egy igen kicsi pipa, amelynek láttán az ember azt mondja a gazdájának: *Ezt nevezed te pipának? Nézd meg ezt, hogy mekkora! Ez igen, ez pipa!*) Mi azonban a nyelvi jelentést vizsgáljuk, ezért egy kicsit másképpen közelítünk a problémához.

A probléma pedig az, hogy voltaképpen lehet-e egy szónak több jelentése. Ez a nyelvi kategorizáció szempontjából igen lényeges kérdés. Ha az értelmező szótárakat nézzük, ott lehet, sőt van is. Ahogy azonban a fenti elemzés is mutatja, ezek tulajdonképpen nem külön jelentései a szónak (a jelentést a mi felfogásunk szerint értve), hanem inkább aszerint vannak elkülönítve, hogy az illető dolgok észlelésében megvan-e mindegyik az alapjelentésben meghatározott észlelési feltételek közül,

s ha nincs meg, akkor melyek azok, amelyek megvannak (mert valahány biztosan megvan). Az így megnevezett dolgok természetesen nagyon is különböznek egymástól, de ez még nem látszik elégséges oknak ahhoz, hogy külön jelentéseket tartsunk számon. Hiszen ha így járnánk el, akkor a következetesség azt kívánná, hogy ezeket ne különböző jelentésű, hanem egyenesen más-más szavaknak (tulajdonképpen homonimáknak) tekintsük. Ennek azonban egyértelműen ellentmond az, hogy pl. a *pipa* szó különböző dolgokra való alkalmazását – mint láttuk – nagyon is világos és jól azonosítható szemantikai tényezők indokolják, jelesen néhány közös észlelési feltétel megléte.

A metafora és a metaforikus jelentés

Hogy jobban megértsük, miről is van itt szó tulajdonképpen, térjünk vissza egy kicsit a nyelvi kategorizációhoz, éspedig ezúttal a történeti szempontot is érvényesítve. Nyilvánvalónak látszik, hogy a *pipa* szó eredetileg csakis a dohányzó eszközt jelentette. Ez a név tehát egyazon kategóriába sorolt minden ilyen dohányzó eszközt (bármilyen változatosak voltak is ezek amúgy alakjuk vagy méretük szerint), de egyebet nem. A *pipa* szó jelentése természetesen akkor is azoknak az ismérveknek az összessége volt, amelyek alapján el lehetett dönteni, hogy az illető dolgot lehet-e *pipá*-nak nevezni (illetve *pipá*-nak kell-e nevezni), vagy nem. Volt azonban egy elég nagy különbség a mai helyzethez képest: akkor ugyanis az ilyen dolgok pipaként való (kognitív vagy fogalmi) észlelése még nem különbözött olyan mértékben a nyelvi (*pipa* nevűként való) észleléstől, mint ma. Ezen azt értjük, hogy a nyelvi észlelési feltételek nagyjából egyeztek a fogalmi észlelési feltételekkel. (E kettő között ugyanis szoros kapcsolatot feltételezhetünk, viszonyuk azonban bonyolultabbnak tűnik, mint ahogyan az az amerikai kognitív nyelvészetben megjelenik.) Ez az egyezés nem valami rendhagyó dolog: számos szó – legjellemzőbben a tudományos terminusok – esetében ma is így van, és éppen ez vezethetett arra a téves következtetésre, amely végül is egybemossa a jelentést a fogalommal. (Karácsony Sándor éppen ezért nevezi a tudományt több írásában is az egyetlen jelentések nyelvének.)

A *pipa* szó esetében ez azt jelentette, hogy a nyelvi észlelési feltételek külön-külön kevésbé voltak azonosíthatók (hiszen ha a szó csakis dohányzó eszköznek lehetett neve, akkor a nyelvi szempontból fontos észlelési feltételek azonosításához nem lehetett olyan dolgokat is figyelembe venni, mint pl. a vízvezeték-alkatrész), inkább együttesen, minden rangsorolás és strukturáltság nélkül voltak ismérvei a nyelvi minősítésnek. Hiba volna azonban azt hinni, hogy akkor tehát számon sem kell tartani őket. Hiszen a szó jelentésében ezek akkor is megvoltak, különben a *pipa* szó használatát nem lehetett volna más dolgokra is kiterjeszteni.

A szó használatának kiterjesztése (vagyis a dohányzó eszközökön kívül más dolgokra való alkalmazása) ugyanis éppen annak alapján tudott megtörténni, hogy a beszélők észrevették a strukturális hasonlóságot a dohányzó eszköz és mondjuk a vízvezeték-alkatrész között: azt, hogy a pipa észlelési feltételei közül némelyek ebben a derékszögű csőben is megvannak. Ez elégséges alap volt ahhoz, hogy az utóbbira is a *pipa* nevet alkalmazzák. Ez azonban egyúttal megváltoztatta egyrészt magát a nyelvi kategorizációt (hiszen ettől kezdve a *pipa* által meghatározott kategóriába nemcsak dohányzó eszközök tartoznak), másrészt pedig – éppen ennek következtében – az illető kategória belső szerkezetét. A „pipa” kategória (vagyis a *pipa* névvel megnevezhető **dolgok** nyelvileg körülhatárolt kategóriája!) ugyanis most már befelé tagolttá, sőt strukturálttá vált: van egy központi része, ebbe az olyan dolgok tartoznak, amelyekben a pipának mint dohányzó eszköznek minden észlelési feltétele megvan, és van egy periferiális része, az ebbe tartozó dolgokban pedig csak néhány van meg

a központi rész észlelési feltételei közül. A kategória központi, illetve periferiális részébe más-más típusú dolgok tartoznak, de az illető részen belül csak azonos típusúak vannak (vagyis: a központi részben a dohányzó eszközök vannak, és csakis azok, a periferiális részben pedig a derékszögben meghajtott különféle csövek, és csakis azok). Az azonos név azonban továbbra is biztosítja az adott kategória egységét: nyelvi szempontból ezek mind *pipá*-nak minősülnek.

A strukturális hasonlóság alapján kiterjesztett kategória belső tagolódása természetesen a jelentés szerkezetének megváltozásával jár együtt. Ezt azonban nem volna célszerű úgy felfogni, hogy most a szónak olyan új (másik) jelentése alakul ki, amely a korábbin kívül esik, és azt semmiben nem érinti. Inkább úgy kell érteni, hogy megváltozik, két komponensűvé válik a jelentés szerkezete: megjelenik benne egy központi rész, az **alapjelentés**, és egy periferikus rész, a **metaforikus jelentés**. Ez utóbbit pedig azért nevezzük éppen így, mert a metaforának pontosan ez a lényege: ha egy **A** és egy **B** dolog között strukturális hasonlóságot észlelünk (vagyis észrevesszük, hogy bizonyos észlelési feltételek közösek), akkor a **B**-re is az **A** nevét alkalmazzuk, ami a kategorizáció szempontjából azt jelenti, hogy magát az **A** által kijelölt kategóriát is megváltoztatjuk, mind a hozzá sorolt dolgok, mind a kategória belső szerkezete tekintetében. A kategorizáció ilyenfajta módosulását a kategória **metaforikus kiterjesztésének** nevezzük, jelezve ezzel, hogy a kiterjesztés a strukturális hasonlóság alapján történik.

Egy kategória metaforikus kiterjesztése éppen ezért nem lehet önkényes: a metaforikus jelentés mindig motivált. (Érdekes, hogy különösen a költői metaforák vizsgálata során gyakran arra esik a hangsúly, hogy mi minek, illetve minek mi a metaforája. Ez nem egészen fölösleges dolog ugyan, de nagyon sok újdonságot nem is hoz, hiszen erre általában nem nehéz rájönni. Sokkal tanulságosabb azt kideríteni, hogy egy dolognak az illető név miért **lehet** metaforikus jelentésű neve, és miért éppen ez, és nem más. Ezt a kérdést éppen a metaforikus jelentés motiváltsága teszi értelmessé. Hiszen egy dolognak sok szó lehet metaforikus neve, de nem akármelyik.)

De nemcsak maga a metaforikus kiterjesztés nem véletlenszerű: a kiterjesztés iránya sem az. A strukturális hasonlóság ugyan szimmetrikus viszony: ha **A** dolog hasonlít **B**-re, nyilván **B** is hasonlít **A**-ra. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ilyen esetben szabadon lehet választani aközött, hogy az **A** nevét terjesztjük-e ki a **B**-re, vagy a **B**-ét az **A**-ra. A kategóriák metaforikus kiterjesztésére ugyanis leginkább olyankor van szükség, mikor az egyik dolognak már van egy jól bejáratott, közismert neve, a másiknak meg nincs. Éppen azért kell az egyik nevét a másikra alkalmazni, hogy ennek is legyen neve. Ez eleve megszabja az irányt: csak annak a nevét lehet egy másikfajta dologra alkalmazni, aminek már van neve, a fordítottjára egyszerűen nincs mód. A *pipa* nevet például a strukturális hasonlóság alapján azért lehetett a derékszögben meghajlított csövekre is alkalmazni, mert ez a név már megvolt, míg a hajlított csőről addig csak körülírással lehetett beszélni. (Ebből érthetni meg egyébként azt is, hogy miért nem hívjuk *pipá*-nak például az ajtókilincset, noha a *pipa* 1. és 5. észlelési feltétele ebben is megvan: azért, mert ennek megnevezése nem okozott gondot, hiszen már volt neki neve. Ugyanakkor éppen a pipával közös észlelési feltételei teszik lehetővé, hogy a gyermek a szájába vegye a leszerelt ajtókilincs hosszabbik szárának végét, és azt játssza vele, hogy ő most pipál. Vagyis alkalomszerűen, játékból ki**nevez**heti *pipá*-nak még az ajtókilincset is.)

Egy szónak azonban nemcsak egy, hanem több metaforikus jelentése is kialakulhat, amint azt éppen a *pipa* példáján is láthattuk. Ilyenkor a nyelvileg körülhatárolt kategória belső szerkezete még bonyolultabb, mert ugyanahhoz a központi részhez több periféria is tartozik. Ez azonban nem bontja meg sem a kategória, sem pedig a jelentés egységét. A jelentés egységét az biztosítja, hogy mindegyik metaforikus jelentés kapcsolatban van az alapjelentéssel, mégpedig a nyelvi minősítés egy-két (vagy több) ismérvének közös volta folytán. Az egyes metaforikus jelentések (perifériák) azonban

nem biztos, hogy egymáshoz is közvetlenül kapcsolódnak. Az a metaforikus jelentés például, amelynek alapján a *pipa* szót az üvegfúvó pipára is alkalmazhatjuk, semmilyen kapcsolatban sem áll azzal, amely a *pipa vagyok (rá)* kifejezést lehetségessé teszi, hiszen egyetlen észlelési feltételük sem közös. Ezek csak az alapjelentés közvetítésével tartoznak ugyanabba a jelentésbe.

A *pipa* szó így kialakuló jelentésszerkezetét tehát a következőképpen ábrázolhatjuk (vízszintesen az észlelési feltételeket, függőlegesen a szóval jelölt tárgytípusokat sorolva fel):

	1	**2**	**3**	**4**	**5**
dohányzó eszköz	+	+	+	+	+
derékszögű cső(vezeték)	+	+			
üvegfúvó	(+)	+	+		
(kipipáló) írásjel	+				+
jó pipa (emberről)	(+)				
mérges (ember)				(+)	
futballkapu felső sarka	+				
cucli			+		

A metaforikus jelentések nem csupán járulékosan (külsőlegesen) kapcsolódnak az alapjelentéshez, hanem lényeges változást is előidéznek benne, mégpedig a nyelvi minősítés egyes ismérveinek funkciója terén. Ha ugyanis például a *pipa* szót egy idő után nemcsak dohányzó eszközökre lehet alkalmazni, hanem a derékszögben meghajlított csövekre is, akkor a nyelvi minősítésnek az alapjelentésben meghatározott ismérvei most már csakugyan nyelviekké válnak, mert egymáshoz viszonyítva lesz nyelvi funkciójuk. Az addig funkcionálisan egynemű ismérvek két csoportra oszlanak: az egyikbe azok kerülnek, amelyek közösek az illető metaforikus jelentéssel, ezek biztosítják a kapcsolatot az alapjelentés és a metaforikus jelentés között (tehát a jelentés egységét), és ezek alapján történik az illető kategória metaforikus kiterjesztése is, a másikba meg azok tartoznak, amelyek nem közösek a metaforikus jelentéssel, ezek egyrészt megkülönböztetik az alapjelentést az illető metaforikus jelentéstől, másrészt lehetővé teszik, hogy alapjelentésében a szó olyan kontextusokban jelenjék meg, amelyekben metaforikus jelentésében nem. (Ez nemcsak a beszéd, hanem a megértés során is fontos. Ha például azt halljuk: *Soha ki nem esik a szájából a pipa*, akkor biztos, hogy még véletlenül sem gondolunk a vízvezetékre szerelt görbe csőre.)

A nyelvi minősítés ismérveinek ez a kettős szerepe természetesen más-másféleképpen rendeződik el a különböző metaforikus jelentések viszonylatában, a jelentés egészének szintjén bonyolult kapcsolathálózattá szervezve a nyelvi minősítés ismérveinek viszonyait.

Fentebb azt mondtuk, hogy éppen a kategória metaforikus kiterjesztése által lesz a nyelvi észlelés valóban sajátosan nyelvi. Ha szavaink olyanok volnának, mint eszményi esetben a tudományos terminusok, vagyis a nyelvi kategorizáció pontosan fedné a fogalmi kategorizációt, akkor a fogalmi észlelés meg a nyelvi észlelés között talán nem is volna fontos különbséget tenni (pontosabban: nem lenne belőle nagy baj, ha a kettőt esetleg összekevernénk), hiszen akárhogy hívnánk is, a kettő köre pontosan fedné egymást. Szavaink legnagyobb része azonban nem ilyen. A nyelvi kategorizáció

szerint ugyanis abba a kategóriába például, amelyet a közös *pipa* név tart össze, nagyon is különböző típusú „pipák” tartoznak bele: van olyan pipa, amely füstöl, van, amely vízvezetékdarab, amely írásjel vagy ember, stb. A *pipa* szó egyetlen, de befelé strukturált jelentése mindezeket egyetlen nyelvi kategóriába fogja össze. Olyan fogalmat azonban aligha képzelhetni el, amelynek köre mindezekre a dolgokra kiterjedne. Az ember ezeket egyazon névvel nevezi ugyan meg, de soha senkinek eszébe nem jutna, hogy a dohányzó eszközt a vízvezetékre próbálja szerelni, vagy hogy az üvegfúvó pipába dohányt tömjön, és rágyújtson.

Mindezekből most már jól látszik, hogy **a metafora** (vagyis a valamely dologra metaforikus jelentése szerint alkalmazott szó) **sajátosan nyelvi** természetű (sőt: ami a legsajátosabban nyelvi, az éppen a metafora), ezért vizsgálata elsősorban a nyelvleírásra tartozik. (Nyelvleíráson pedig itt nem a stilisztikát kell érteni, hanem inkább a szemantikát és a grammatikát. A metaforával ugyan hosszú ideig csak a stilisztika foglalkozott, azt a látszatot keltve, hogy a metafora jellegzetesen a költői nyelv sajátja, holott – már látjuk – ez távolról sem így van.) A metafora nyelvi voltát és természetét pedig azért kell külön kihangsúlyozni, mert ez a dolog sokszor – különösen az amerikai kognitív nyelvészetben – éppen az ellenkező értelmezést kapja: többen is úgy fogják fel (elsősorban G. Lakoff), hogy a metaforaképződés tulajdonképpen a kognitív (mentális) folyamatok sajátossága, s ami a nyelvben látszik (vagy nyelvinek látszik), az voltaképpen csak következmény, a kognitív folyamatok nyelvi anyagban való tükröződése.[12] A nyelvi metaforák vizsgálatát éppen ezért nem közvetlenül a nyelv, hanem a mögötte álló mentális folyamatok jobb megértése végett tartják fontosnak. Igen jellemző, hogy G. Lakoff alapvető jelentőségű könyve (1987) a következő alcímet viseli: *What Categories Reveal about the **Mind***, azaz: mit tárnak fel a kategóriák **az elméről**. Ez egy hallatlanul érdekes kérdés, foglalkozni is kell vele, bennünket azonban itt elsősorban az érdekel, hogy a kategóriák mit tárnak fel **a nyelvről**.

(Ez a felfogás, amely a metaforikus jelentésstruktúrák vizsgálatát mindenestül a pszichológia, konkrétabban a kognitív struktúrák világába utalja, igen kényelmes helyzetbe hozza a generatív grammatikát. Ez ugyanis nemigen tudna mit kezdeni ezekkel a jelentésstruktúrákkal, tehát éppen kapóra jöhet neki, ha valaki megpróbálja elméletileg is megalapozni azt az értelmezést, amely szerint a grammatika leírása során a metaforikus jelentésstruktúrákkal nem is kell foglalkozni, mert a metafora nem a nyelv, hanem a kognitív folyamatok tartozéka. Az ilyen eljárással ugyanis a generatív grammatika magyarázó erejét potenciálisan százszázalékosra lehet növelni: hiszen ha úgy fogjuk fel, hogy a nyelv az és csakis az, amit a generatív grammatikával le lehet írni, és mindent kirámolunk belőle, amit nem lehet, akkor persze hogy ez a grammatika mindent magyarázni tud abból, amit egyáltalán nyelvnek tartunk. De hátha nemcsak annyiból áll a nyelv?)

Fentebb azért volt célszerű a történeti szempontot is figyelembe venni, mert így most azt is könnyebb megérteni, hogy a metafora úgy keletkezik, hogy először csak alkalmilag, az egyéni beszédben alkalmazunk egy-egy dologra egy-egy olyan nevet, amely a nyelvi észlelés szerint erre alkalmasnak látszik. Ez ma is gyakran megtörténik (a költői nyelvben meg egyenesen általános), de mikor a nyelvet írjuk le, és a nyelvi jelentéseket vizsgáljuk, a név ilyen alkalmi használatával nem foglalkozunk. Ha azonban az alkalmi használatból társadalmilag elfogadott nyelvi gyakorlat lesz, vagyis a metaforikus jelentés beépül a szótári jelentésbe, akkor ennek vizsgálatát a nyelv leírása nem

[12] “Metaphor is primarily a matter of thought and action and only derivatively a matter of language” (Lakoff–Johnson 1980. 153)

kerülheti meg, nem utalhatja át más területre, mondjuk a stilisztikába. A *pipa* szó fentebb felsorolt metaforikus jelentéseit is éppen azért vettük számba, mert ezek már a szótári jelentés komponensei.

A metaforikus jelentésről annyit kell még végezetül elmondani, hogy a beszélők számára mindig tudatosítható, hogy az adott helyzetben egy nevet metaforikus jelentése szerint alkalmazunk-e valamely dologra, vagy alapjelentése szerint. Ez azonban az ő számukra rendszerint nem a szóhasználat, hanem a nyelvi kategorizáció szerint odasorolt dolog problematikusságaként jelenik meg: nem az illető szó különféle használatai minősülnek „helyesnek" vagy „helyénvalónak", illetve „helytelennek", hanem az egyazon kategóriába sorolt dolgok válnak szét „igaziakra" és „nem igaziakra". Az egyazon nyelvi kategóriába sorolt különféle dolgok közül azokat észlelik az illető kategória **igazi** elemeinek, amelyekre az alapjelentés szerint alkalmazzuk az illető nevet, vagyis amelyekben a nyelvi minősítésnek a szójelentésben adott ismérvei hiánytalanul megvannak.

Az olyan dolgok megnevezésével kapcsolatban, mint például a vízvezetékre szerelhető görbe cső, ilyeneket lehet hallani: *Ezt is pipának mondjuk* [és ez eddig rendben is volna]*, de hát ez **nem igazi** pipa*. Ebben áll hát a probléma: hogy **ez** a pipa nem igazi. A pipával van baj, nem a szóval. Ha ilyenkor megkérdeznék, miért nem igazi, akkor ilyenféle válaszokat kapnánk: *Hát erre egy kicsit bajos volna rágyújtani*. Vagyis éppen az alapjelentésbe tartozó észlelési feltételek egyikének hiánya a gond. Az pedig, hogy itt nem a szóhasználat, hanem a nyelvi kategorizáció általi odasorolt dolog problematikus, világosan utal arra, hogy a zavart valójában az okozza, hogy a nyelvi, illetve fogalmi kategorizáció nem esik egybe: a fogalmi kategorizáció szerinti „pipa" körébe csak olyan dolgok tartoznak, amelyekre a *pipa* nevet a szó alapjelentése szerint alkalmazzuk (vagyis az ***igazi pipák***). A *pipa* metaforával megnevezett dolgok más(-más) fogalmi kategória(k)ba tartoznak.

A metonímia: jelentés vagy szabály kérdése?

Most térünk vissza az olyan kifejezésekre, mint: *pipára gyújt, (jól) ég a pipa, kialszik a pipája* stb. Ezek értelmezéséhez a nyelvi minősítés ismérvein kívül egyébre is szükség lesz, alább majd kiderül, mire.

Mindenki tudja, hogy ami ilyenkor ég, illetve kialszik, az nem maga a pipa, hanem benne a dohány. Ez tehát – amint azt az ÉrtSz.-beli 2. jelentés felvétele is mutatja – azt a látszatot kelti, hogy ezekben a kifejezésekben a *pipa* szó 'dohány'-t jelent. Az ilyen eseteket hagyományosan – az ókori retorikák óta – névcsereként, vagyis metonímiaként szokták felfogni. A Világirodalmi Lexikon 8. kötete így határozza meg a metonímiát: „**metonímia** <görög 'névcsere'>: olyan szókép (trópus), amely a két fogalom közti időbeli, térbeli, anyagbeli érintkezésen vagy ok–okozati kapcsolaton alapul. A két fogalom között asszociációs kapcsolat keletkezik, s ennek eredményeképpen az egyik fogalomnak, a kifejezőnek, a képnek a nevét átvisszük a másiknak, a kifejezendőnek a jelölésére, és annak értelmében használjuk." Vagyis esetünkben: a *pipa* nevet átvisszük a dohányra 'dohány' értelemben, azaz a *pipa* szót a *dohány* **helyett** használjuk.[13]

[13] A metonímiát Lakoff–Johnson is így érti: "Metonymy ... has primarily a referential function, that is, it allows us to use one entity to *stand for* another" (1980. 36. – a szerzők kiemelése.) Ugyanezt a szemléletet tükrözi, csak részletesebb elméleti kifejtéssel, az idealizált kognitív modellek (ICM) koncepciójába ágyazva Lakoff későbbi könyve is (1987. 77–79).

Ez az értelmezés már eddig is sok bonyodalmat okozott a stilisztikában. (Mert ezzel is, akár a metaforával, elsősorban ott foglalkoztak.) Volt, aki nem is sorolta a szóképek közé, látván, hogy mennyire nem illik oda. A különböző értelmezések közül talán az jár legközelebb a dolog nyitjához, amely szerint a metonímia valójában az ellipszis (kihagyás) körébe tartozik, de oda is mint sajátos típus.

Hogy miből is származik a bonyodalom, azt rögtön megértjük, ha a nyelvi kategorizáció felől közelítjük meg a kérdést. Mint emlékszünk rá, abból indultunk ki, hogy ami (a nyelvi kategorizáció értelmében) *pipa*, az pipa. Ezzel egy olyan kötelezettséget is magunkra vállaltunk, hogy bármivel találkozunk is a továbbiakban, azt úgy vesszük tudomásul, ahogy van, és nem kezdünk körmönfont spekulációkba arról, hogy ez ugyan neve szerint *pipa*, de itt most éppen nem pipa, hanem valami egyéb. (A nyelvhez való természetes viszonyulás „terminológiájához" alkalmazkodva: akár „igazi", akár „nem igazi", ami egyszer *pipa*, az mégiscsak pipa. Ezt az egyet a beszélő természetes viszonyulása sem kérdőjelezi meg, hiszen ha valaki azt mondja: *ez nem igazi pipa*, abban pontosan annak az állítása van, hogy ez igenis pipa, még ha nem igazi is. Ha nem így gondolná, akkor azt mondaná: *Ez nem pipa.*)

Ebből tehát, ha nem vagyunk elég elővigyázatosak, most az következne, hogy ha a pipában a dohány ég, s mi mégis azt mondjuk, hogy *ég a pipa*, akkor a *pipa* itt 'dohány'-t jelent, ezért magát a dohányt is a „pipa" nyelvi kategóriához tartozónak – tulajdonképpen pipának! – kellene tekintenünk, be kellene sorolnunk a különféle („nem igazi") pipák közé. Ezzel azonban akkora zűrzavart teremtenénk, hogy el sem lehetne benne többé igazodni, hiszen – ha jól végiggondoljuk – egyszerre minden szó mindenfélét jelenthetne. Márpedig ez biztosan nem lehet így. Ezt onnan lehet tudni, hogy a nyelvvel értelmesen lehet beszélni, ami nem volna lehetséges, ha a szavak jelentése parttalan volna.

Másképp kell tehát ezt a problémát megközelíteni. Először is vegyük észre, hogy a metaforikus jelentéshez képest itt van egy nagy különbség: az a szótári jelentéshez tartozik, és úgy vehetjük, hogy kontextustól függetlenül is hozzátartozik, még ha a puszta *pipa* szó alapján, kontextuson kívül nem lehet is eldönteni, hogy azt vajon alapjelentése vagy valamelyik perifériája (metaforikus jelentése) szerint kell-e érteni. (Ez azonban természetes helyzetében sohasem fordul elő a szóval: beszéd közben a szó mindig kontextusban, illetve valamilyen dologra alkalmazva jelenik meg. A szó számára a szótár – mármint a könyv formájú – egy nagyon nem sajátszerű hely: egy olyan lehetetlen állapota ez a szónak, amelyben egyszerre kell hogy előtérben legyen mind az alapjelentése, mind a teljes perifériája. Mivel itt elég nagy a félreértés veszélye, meg kell jegyezni, hogy mikor mi szótári jelentésről beszélünk, nem erre gondolunk: a szótári jelentés nem 'a kontextusból kiemelt szó jelentése'-ként értendő, hanem 'a szó társadalmilag érvényes, a nyelvben adott, a beszélő számára készen kapott és így felhasználható jelentése'-ként.) A szótári jelentés egységét a közös észlelési feltételek megléte biztosítja. Itt azonban – a pipa és a dohány esetében – szó sincs közös észlelési feltételekről, nem is merülne az fel senkiben soha, hogy a *pipa* esetleg 'dohány'-t is jelenthet, ha nem volnának ilyen mondatok vagy kifejezések (kontextusok), mint a *kialszik a pipája*. Ehhez tehát kontextus kell, ha pedig így van, akkor nem is lehet ezt kontextus nélkül megmagyarázni.

Hogyan jöhet létre az ilyen kontextus? Ennek megértéséhez van szükség a **nyelvi attribútum** fogalmának bevezetésére. Ezen a megnevezett dolognak (elsődlegesen **a dolognak**, nem a szónak!) egy olyan jellemzője vagy tartozéka értendő, amely a nyelvi minősítésben (tehát annak eldöntésében, hogy egy nevet lehet-e rá alkalmazni, vagy nem) nem játszik ugyan szerepet, de **nyelvi szempontból** egyéb okok miatt mégis fontos. A pipa mint dohányzó eszköz esetében például (valószínűleg többek között) a következő nyelvi attribútumokkal kell számolni:

a. Rendesen maga nem ég.

b. Rendeltetésszerű használatakor dohány ég benne.

Ezek a nyelvi attribútumok a *pipa* szóban is tükröződnek, de nem úgy, mint a pipa nyelvi észlelési feltételei (a nyelvi minősítés ismérveiként), vagyis nem a denotatív jelentés központi részeiként, hanem mint a *pipa* szó **szemantikai attribútum**ai. Ezeket tehát a szó felől nézve így fogjuk nevezni (vagy rövidebben attribútumoknak). Azért kell velük számolni a szó oldalán is, mert ezek is beletartoznak a szó szemantikai struktúrájába, és nagy szerepet játszanak a szó kontextusbeli viselkedésében, illetve bizonyos szabályok érvényesítésekor.

Induljunk ki abból, hogy aki azt mondja: *Ég a pipa*, az ezzel azt akarja közölni, amit észlel. Észlelni pedig azt észleli, hogy: „Ég a pipában a dohány." Mondhatná így is, teljesebb formában, és ez tökéletesen megfelelne a ténylegesen elhangzó mondat mögötti **észlelési háttér**nek. Ő azonban csak ennyit mond: *Ég a pipa*. Vagyis a *dohány*-t elhagyja. A hallgató mégis azt érti belőle, hogy: „Ég a pipában a dohány." Annak pedig, hogy ez lehetséges, csakis az lehet az oka, hogy a nyelvben van egy olyan szabály, amely ilyen esetben a félreértés veszélye nélkül lehetővé teszi a rövidítést, s ezt a szabályt mind a beszélő, mind a hallgató ismeri. A beszélő éppen azért alkalmazza, mert számít rá, hogy ezt a hallgató is ismeri (ha egyszer tud magyarul), ő tehát nyugodtan rövidíthet, mert amaz biztosan nem fogja félreérteni, hanem a megfelelő módon ki fogja egészíteni.

A fenti két attribútumot pedig éppen azért kell számon tartanunk, mert ha ezek nem volnának, akkor ezt a nyelvi szabályt biztosan nem lehetne alkalmazni. Azt ugyanis, hogy *ég a pipa*, csak azért mondhatjuk így, mert megvan az a háttértudásunk a pipáról, amelyet a *pipa* a. attribútuma tartalmaz, hogy ti. a pipa maga rendes körülmények között nem szokott égni. Ha tehát mégis azt halljuk, hogy *ég a pipa*, akkor éppen a *pipa* a. attribútumának az *ég*-gel való összeférhetetlensége késztet bennünket arra, hogy rögtön a törlő szabályt keressük, valahogy így: „Értem én, amit te mondasz, de azt is tudom, hogy a pipa nem éghet. De mert feltételezem rólad, hogy nem akartál nekem hazudni,[14] megpróbálom kitalálni, mire gondolhatsz te tulajdonképpen." A kitalálás pedig azért megy olyan könnyen, mert a rejtvény megfejtése ott van a *pipa* b. attribútumában: a pipára vonatkozó másik háttértudásunk az, hogy égni szokott benne valami, mégpedig dohány.

Ebben a folyamatban a pipa végedes-végig 'pipá'-t jelent, mégpedig a szó alapjelentése szerint, és egy pillanatig sem 'dohány'-t. A metonímia tehát nem névátvitel vagy névcsere: a metonímia egy szemantikai-grammatikai szabály, amelynek lényege az, hogy ezt a fajta a rövidítést akkor lehet alkalmazni, ha ennek eredményeképpen a mondatban szemantikailag összeférhetetlen szavak kapcsolata jön létre. Ez ugyanis feltétele és egyben garanciája annak, hogy a törlő (pontosabban a hallgató

[14] Ez nemcsak az elképzelt gondolatmenet formájának természetesebbé tétele végett áll itt: a beszélő jóhiszeműségének vélelme (vagyis a hallgatónak az a magatartása, hogy mindaddig, amíg az ellenkezőjére nincs nyomós oka, úgy veszi, hogy a beszélő komolyan beszél, és igazat mond) alapfeltétele az eredményes szót értésnek. Enélkül ezt a szabályt sem lehetne alkalmazni. A beszéd jellegzetesen **kooperatív viselkedés**, amelyben mindkét fél számít a másik jóhiszemű együttműködésére. A beszédbeli kooperáció tetemesen megnöveli a beszéd hatékonyságát: esetünkben például ugyanazt a tartalmat sokkal rövidebben lehet kifejezni azáltal, hogy a beszélő számít a hallgató együttműködésére, arra, hogy az nemcsak ki tudja, hanem ki is fogja egészíteni, amit hallott.

oldalán a megfelelő visszaállító) szabály a megértés során is érvényesüljön (hiszen különben nem keresnénk).

Az ilyen szabályhoz elengedhetetlen, hogy a törlés után megmaradó tagban legyen meg (1) az az attribútum (esetünkben az a.), amely biztosan összeférhetetlenné teszi azzal a szóval, amellyel a törlés után/következtében közvetlen mondatbeli kapcsolatba kerül, és (2) az az attribútum (esetünkben a b.), amely lehetővé teszi a hallgató számára a szükséges kiegészítést. Mivel pedig a törlő szabály nyelvi (szemantikai-grammatikai) szabály, e két attribútum mindenképpen hozzátartozik a szóhoz, ezen keresztül pedig a nyelvhez. Nem lehetséges ugyanis, hogy valami ne legyen nyelvi, ha egy nyelvi szabályt csak ennek figyelembe vételével lehet vagy nem lehet alkalmazni.

Az ilyen törlő szabály alkalmazásából csak nagyon ritkán, nem tipikus esetekben származhat félreértés. Erre példa a következő párbeszéd: *„Baj van. Ég a pipád. – Mért volna az baj? Az a dolga. – De most* ***nem úgy*** *ég ám, hanem úgy, hogy véletlenül bekerült a kályhába.”* Ebben egyrészt a *nem úgy* érdemel figyelmet: ezzel utalunk arra, hogy most az egyszer sajnos nem kell a visszaállító szabályt alkalmazni, mert bármilyen hihetetlen, de törlés sem volt. Másrészt azt kell észrevenni, milyen szorosan tartozik hozzá az ilyen szemantikai összeférhetetlenséghez a törlő/visszaállító szabály: a hallgatót külön rá kell vezetni, hogy pontosan azt értse, amit hallott, ne azt, amivé ő kiegészítette.

Ez a törlő szabály mint tömörítő eljárás széltében használatos a nyelvben. Ennek alkalmazásával jönnek létre az olyan kifejezések, mint: *ég a lámpa*, *ég a kályha*. Az észlelési háttér szerint ezekkel azt közöljük: ég a lámpában a petróleum, a kályhában a tüzelő. De nyugodtan rövidíthetünk, mert tudjuk, hogy mind a lámpa, mind a kályha éghetetlen anyagból van, és azt is, hogy mi szokott bennük égni.

(Ez a „tudjuk” esetleg félreértésekre adhat alkalmat, hiszen arra gondolhatunk, hogy az éghetetlenség igazából nem is a *lámpa* vagy *kályha* **szóhoz** tartozik mint annak egyik attribútuma, hanem az ilyen **dolgokról** – a lámpáról és a kályháról – való általános tudásunkhoz. Kár lenne elvitatni, hogy ez a háttértudás valóban hozzátartozik az általános tudásunkhoz is. De ha csak ahhoz tartozna, és nem a szóhoz is, akkor hogyan lehetne a nyelvi szabály alkalmazhatóságának kritériumaként közvetlenül felhasználni? Ha le akarjuk írni a nyelvet, enélkül nem boldogulunk. Az, hogy ezt **tudjuk**, korántsem jelenti azt, hogy akkor tehát a szóhoz nem tartozhat. Hiszen a nyelvi minősítés ismérveit – vagyis a jelentést – is csak azáltal tudjuk annak kritériumaiként felhasználni, hogy egy bizonyos nevet alkalmazhatunk-e egy bizonyos dologra, hogy **ismerjük** ezeket a kritériumokat, ez az ismeret pedig nyelvismeretünk része. Hogy ugyanakkor az általános tudásunknak is része, az nem meglepő, hiszen mind az általános tudás, mind a nyelvismeret és nyelvhasználat az ember ugyanazon egységes viselkedésének tartozéka. De érdemes itt arra is emlékeztetni, hogy a dolgokról való általános tudásunknak nem minden összetevője nyelvi attribútuma is egyben az illető dolognak. A dolgokról sok mindent tudunk, de csak az nyelvi attribútum, és csak annak van a szóban is megfelelője, amely nyelvi szabályok alkalmazásához is elengedhetetlenül szükséges.

Az ilyenfajta szabályokkal és attribútumokkal való vesződéstől könnyen megszabadulhatnánk, ha ezeket meg mindenestül a pragmatikába utalnánk. Sajnos nem tehetjük: ezek nagyon is nyelvi dolgok, nélkülük ugyanis a grammatikát lehetetlenség volna leírni. Lehet ugyan vitatkozni rajta, hogy mi tartozik a grammatikába, és mi nem, de az már mégiscsak különös volna, hogy éppen bizonyos szintaktikai műveletek ne tartozzanak bele.)

Nyilvánvaló tehát, hogy mikor a *pipá*-nak ’dohány’ jelentést tulajdonítunk, kissé félreértjük a dolgot: nem két jelentésről van itt szó, hanem egy szabályról. Ha nem így volna, akkor az értelmező szótárakban nemcsak a *pipa* jelentései közé kellene bevenni a ’dohány’-t, hanem a *lámpa* is jelenthetne ’petróleum’-ot, a *kályha* is ’tüzelő’-t, sőt a *szekér* is ’rakomány’-t vagy éppen ’széná’-t. Hiszen ezt is így mondjuk: *A béreslegény éppen rakja a szekeret*. Az észlelési háttérben itt is az van, hogy „rakja a szekérre a szénát”. De a *széna* elmaradhat, mert tudjuk, hogy a szekér maga nem „rakható”, és azt is, hogy amit rakni szoktak rá, az leginkább széna. Ha éppen nem szénát raknak rá, akkor inkább nem rövidítünk, vagy ha igen, csak akkor, ha a kontextusból az is kiderül, hogy most éppen mit.

Az így keletkező mondatoknak általános szintaktikai szabálya, hogy a törölt elem mondatbeli viszonyító eleme (ragja, névutója) megmarad, és ahhoz az elemhez kapcsolódik, amelynek valamelyik attribútuma lehetővé teszi a törlést:

Most éppen **Rejtő**[regényé]**t** *olvasom.*

Most éppen **Rejtő**[től egy könyve]**t** *olvasok.*

Rágyújt a **pipá**[ban a dohány]**ra.**

Rakja a **szekér**[re a széná]**t**.

Ezt megbeszélem a **csoportom**[tagjai]**val.**

Semmire sem marad időm az **iskola**[i munka] **miatt.**

A teljes mondatok az észlelési háttérnek felelnek meg, a törlés utániak a valóban hangzó mondatok. Az első azért áll itt két változatban, mert így azt is láthatjuk, hogy az ige tárgyas, illetve alanyi ragozása is az észlelési háttérnek megfelelő teljes mondatokhoz, az ezekben még meglevő tényleges tárgy határozottságához, illetve határozatlanságához igazodik: *egyik írás**át** olvaso**m**, **egy** könyvet olvaso**k***. Ha csak a valóban elhangzó mondatokat vennénk figyelembe, ítéletnapig sem tudnánk grammatikai okát adni, hogy a *Rejtőt* miért határozott tárgy az egyikben, és miért határozatlan a másikban.

A fenti szintaktikai szabály teszi érthetővé, miért tudott kialakulni és máig fennmaradni a metonímiáról az a vélemény, hogy itt jelentésváltozás történik, illetve hogy egyik szót a másik helyett és annak értelme szerint használjuk: a hangzó mondat közvetlenül adott szerkezete ugyanis, ha az észlelési háttérnek megfelelő kiinduló mondatot és a törlő szabályt nem vesszük figyelembe, éppen ezt sugallja.

A strukturális metafora

Ez a terminus Lakoff–Johnsontól származik, nagyjából itt is azt fogja jelenteni, amit náluk, de csak olyan értelemben, hogy amit ők strukturális metaforának neveztek, az a mi besorolásunk szerint is az lesz. Az elméleti értelmezés tekintetében viszont kevésbé követjük a szerzőket.

Lakoff–Johnson (1980-ban) strukturális metaforáknak nevezte „az olyan eseteket, amelyekben valamely fogalom egy másiknak a terminusai révén strukturálódik metaforikusan”.[15] Náluk ez a fajta metafora két másikfajtával állt szemben: az orientációs (vagy tér-) metaforával (orientational metaphor), illetve az ontológiai metaforával (ontological metaphor). Az orientációs metaforák közé az olyan kifejezéseket sorolták (de nem egy egységes rendszerben leírva), amelyeket mi fentebb az értékjelentések alapján szerveződő térstruktúra leírásakor tárgyaltunk (pl. *magas hőmérséklet*, *alantas szándék* stb.); ezeket azonban mi nem tekintjük metaforának, hiszen semmi sincs meg bennük abból, ami éppen a metafora lényege: ezek nem bizonyos észlelési feltételek közös volta, hanem egészen más elvek alapján kapcsolódnak össze. Ontológiai metaforáknak pedig az olyan eseteket nevezték, amelyekben bizonyos elvont fogalmak úgy jelennek meg, mint szubsztanciák vagy entitások, pl.: *Küzdeni kell az infláció ellen*. Ebben úgy beszélünk az inflációról, mintha az valami ténylegesen, tárgyszerűen létező ellenfél volna. Mi ezeket sem fogjuk metaforának nevezni, hiszen ezek meg inkább azon belül értelmezhetők, amit alább zoomorfizmusnak fogunk nevezni.

Az előző bekezdés mondatai azért vannak múlt időben, mert Lakoff 1987-ben megjelent könyvében ez a hármas felosztás már nincs meg: az idealizált kognitív modelleken (ICM) alapuló elképzelésben ugyanis ezek különbsége elhalványul, jelentéktelenné válik. Ez alkalmasint azzal függ össze, hogy e későbbi könyv a korábbinál sokkal következetesebben próbálja a metaforát a kognitív struktúra, nem pedig a nyelv tartozékaként értelmezni.

Strukturális metaforának az olyan metaforát nevezzük, amely maga mint olyan a nyelvben rendszerint nem jelenik ugyan meg, és mégis számolni kell vele, mert egy sor kifejezést csakis e (lappangó) metafora alapján tudunk megmagyarázni. Ilyen például a magyarban az a metafora, amely „szerint” a nemzet is egy ember (még ha „nem igazi” is).

Fentebb már volt róla szó, hogy a metafora a nyelvben rendszerint (de korántsem mindig) úgy keletkezik, hogy ha egy dolognak van neve, egy másiknak meg nincs, de ez utóbbiban is megvan az előbbinek egy-két-három észlelési feltétele, akkor az előbbi nevét az utóbbira is kiterjesztjük, és ezzel besoroljuk az előbbi kategóriájába (mint ennek „nem igazi” képviselőjét). A strukturális metafora azonban nem egészen így jön létre: itt mindegyik dolognak megvan a maga neve (esetünkben az *ember* és a *nemzet*), és meg is marad, ez tehát magát a kategorizációt rendszerint nem érinti. Az, hogy a magyarban kialakult a „nemzet mint ember” strukturális metafora, nem jelentette egyben azt is, hogy az *ember* szó ’nemzet’ jelentéssel gazdagodott volna: az *ember* szót nem is lehet ’nemzet’ értelemben használni, sem a *nemzet* szót ’ember’ értelemben. Ezek tehát még csak nem is szinonimái egymásnak.

Honnan tudhatjuk akkor, hogy ez a strukturális metafora egyáltalán megvan a nyelvben? Ez az olyan kifejezések nagy számából derül ki, mint a következők (ezekről részletesebben, 1800–1987 között keletkezett írásművekből származó fölös számú példával adatolva l. Czier 1995; az alábbi kifejezések is mind onnan valók):

A. *a nemzet élete, a most élő nemzet; a nemzet gyermekideje, ifjúkora, ifjúsága, férfikora, (most) születő nemzet, kiskorú nemzet, fiatal nemzet, kamasz nemzet;*

[15] “... cases where one concept is metaphorically structured in terms of another” (1980. 14)

B. *a nemzet érzelmei, öröme, bánata; a nemzet (nyílt) jelleme, (romlatlan) erkölcse, büszkesége;*

C. *nemzeti test, nemzettest, a nemzet (szétszabdalt, vérző) teste; nemzeti öncsonkítás;*

a nemzet kebele, szíve, vére, erei, keze, szeme, idegei, agya, csontveleje, izmai, feje, karja, lába(i), húsa, arca, ajka, homloka, ütőere, bőre, nyaka, gerince, háta;

érzékeny nemzet, boldog, boldogtalan, árva, bús, szegény nemzet;

vitéz, egyenes lelkű, nemes szívű, bátor, bajnok nemzet;

büszke, önérzetes, öntudatos nemzet, nemzeti büszkeség;

békés, nagylelkű, szabadságszerető nemzet;

(láz)beteg, lábadozó nemzet, a nemzet (belső) betegségei, betegágya, sebei, a nemzet halála, pusztulása, sírja, temetése, gyógyítása, megmentése stb.

Ha valakinek feladnánk azt a találós kérdést, hogy mi lehet az, ami él, van gyermekkora, felnőttkora, teste, keze-lába, lehet boldog vagy boldogtalan, egészséges vagy beteg stb., gondolkozás nélkül rávágná a megfejtést, hogy ez csakis egy ember lehet. A strukturális metafora valóban olyan, mint egy – olykor igen-igen túlbeszélt, könnyű megfejtésű – találós kérdés. Minden benne lehet, kivéve természetesen magát a megoldást: csak az az egy nem szerepel a fenti felsorolásban, hogy *nemzetember*.

A strukturális metafora szerveződése és kiteljesedése is a két dolog valamely közös észlelési feltétele alapján indul el. Esetünkben ez a kiindulópont az, hogy a múlt század elején, mikor a nemzettéválás folyamatában a nemzetről való gondolkodás a magyar értelmiség érdeklődésének előterébe került, a nemzet észleléséhez – az akkori európai szellemiségnek megfelelően – szorosan hozzátartozott, hogy a nemzet is éppen olyan, mint egy élő organizmus, amely, akár az ember, születik, fejlődési szakaszokon megy keresztül, majd, ha nem vigyáz magára, elöregszik és meghal. Ezzel függenek össze a fenti A. csoportba sorolt kifejezések. A nemzet észlelése tehát már kezdetben tartalmazta a nemzetnek az emberrel való kapcsolatát, amelyről nem nehéz megérteni, miért alakult ki: mivel az emberre vonatkozó tapasztalatok összehasonlíthatatlanul gazdagabbak, árnyaltabbak és tagoltabbak voltak, mint a nemzetre vonatkozók, a nemzetről beszélve nagy könnyebbséget jelentett az emberre vonatkozó közismert kifejezések használata. Ezzel indult el a strukturális metafora kialakulása.

Ezt a folyamatot az is segítette, hogy a nemzet emberek közössége. Ezért hatnak egészen természetesen az olyan kifejezések, mint amilyeneket fentebb a B. csoportba soroltunk: ezeket ugyanis metonimikus rövidítésekként is lehet értelmezni. Például *a nemzet öröme, bánata* így is érthető: *a nemzet*[hez tartozó emberek] *öröme, bánata*, és hasonlóképpen *a nemzet jelleme, erkölcse, büszkesége* is érthető *a nemzet* [tagjainak] *jelleme, erkölcse, büszkesége*-ként. Ez azonban a felszínen nem látszik, és mert a nemzet és az ember közötti strukturális hasonlóság amúgy is megvolt már, ezek hovatovább nem áttételesen, hanem közvetlenül lettek a *nemzet* szó szemantikai attribútumai (és következésképpen a „nemzet” nyelvi attribútumai, vagyis a nemzetről való háttértudásunknak is részei). A folyamat kiteljesedése pedig abból állt, hogy a *nemzet* szóhoz seregestül kapcsolódtak hozzá az *ember* attribútumai (l. fentebb, a C. csoportban), mégpedig olyanok is, amelyeket már semmiképpen sem lehetne metaforikus rövidítésekként értelmezni. Például *a*

nemzet születése, halála, sírja biztosan nem érthető úgy, hogy *a nemzet* [tagjainak] *születése, halála, sírja*. Ezek már közvetlen attribútumai a *nemzet* szónak, ettől kezdve tehát a nemzetről úgy beszélünk, ahogy egy emberről szoktunk, hiszen a *nemzet* szóhoz is társadalmi érvényességgel, a beszélőközösség által elfogadott módon kapcsolhatjuk hozzá az *ember* attribútumait.

Az pedig, hogy a nemzetről az emberrel kapcsolatos sajátos terminusokkal beszélünk, azt eredményezi, hogy a *nemzet* szemantikai struktúráját az *ember* szemantikai struktúrája határozza meg. Az ilyen kifejezések nem külön-külön, egymástól függetlenül keletkeznek mint elszigetelt metaforák, hanem a mögöttes, soha ki nem mondott „nemzet–ember" strukturális metafora hozza létre őket. Mivel pedig ennek nyelvi érvényessége van, a beszélők ezt a beszédmódot nagyon természetesnek és helyénvalónak találják, s az ilyen kifejezések a hallgatóban sem váltanak ki megütközést.

A strukturális metaforára tehát az jellemző, hogy egy kezdeti strukturális hasonlóság alapján a kevésbé kidolgozott jelentésű és kevesebb attribútummal jellemzett szó átveszi a kidolgozottabb, strukturáltabb jelentésű szó sajátos attribútumait. Ez azonban megváltoztatja az illető dolog nyelvi világbeli képét: itt a nemzetnek immár (emberi) testrészei vannak, meg érzelmei, erényei, továbbá bölcsője és sírja. A strukturális metafora tehát **új hasonlóságokat** teremt a két dolog között: a *nemzet* szó metaforikusan strukturált jelentése most már sokkal jobban hasonlít az *ember*-éhez, mint eredetileg. (Ezzel kapcsolatban l. Lakoff–Johnson 1980. 147–155.)

Ez pedig sokkal komolyabb következményekkel jár, mint ahogy azt felületes megítélés alapján gondolni lehetne. A nemzet ugyanis nem olyan dolog, mint pl. a pipa, amely egyféleképpen megvan a maga módján, akárhogyan beszélünk is róla (sőt akár ha nem beszélünk is). A nemzetnek kétségbevonhatatlan, objektív léte van, csakhogy objektivitása társadalmi objektivitás: azért/azáltal van, mert/hogy az emberek létezőnek tudják és akként viszonyulnak hozzá, viselkedésüket és imperatívuszaikat hozzáigazítják ahhoz a tudásukhoz, hogy a nemzet van. A nemzet létéről való tudomásukat azonban nem érzékszervi tapasztalat útján szerezték, hiszen ez lehetetlenség is volna, hanem hallomásból, abból, hogy mások és mindnyájan együtt **beszéltek** a nemzetről. Számukra ezért a nemzet nem is lehet más, mint amilyennek azt a nemzetről való beszédből megismerik. A nemzet mivoltának nincsenek nyelvtől és hittől, meggyőződéstől független, önálló kritériumai: a mindenkori nemzet az, amit a *nemzet* szó éppen jelent. A nemzet ugyanis egy **mondva csinált** dolog, akár maga a nyelv is. (A *mondva csinált* ezúttal külön van írva, mert a lehető legkonkrétabban kell érteni, tehát nem ugyanaz, mint az elmarasztaló értelmű *mondvacsinált* szó.) És mert ilyen értelemben még az eredetinél is igazabb, hogy „nyelvében él a nemzet", a *nemzet* szó jelentésének éppen ilyen strukturálódása befolyásolni tudja magát a nemzethez való viszonyulást is.

Elég erre egyetlen példát említeni. Mint tudjuk, a nemzethez lehet emocionálisan viszonyulni, a nemzetet lehet szeretni, aggódni érte, stb. Ez az emocionális viszonyulás adott esetben nagy energiákat tud mozgósítani, jó és rossz irányban egyaránt. (Demagóg politikusok ezzel rendszeresen vissza is élnek.) Ha jól meggondoljuk, így csak egy emberhez szoktunk viszonyulni. Ha a *nemzet* jelentése nem az ember, hanem mondjuk valamilyen politikai kategória attribútumainak alapján volna strukturálva, akkor ez aligha volna így: egy olyan dolgot, mint amilyen például az állampolgárság, az önrendelkezés vagy a parlamentarizmus, bajosan lehetne olyan módon szeretni, ahogyan a nemzetet lehet.[16]

---

[16] Mint látjuk, itt magának a fogalomnak az alakulása nagyon is függ attól, ami a nyelvben történik, és ugyanakkor a kognitív folyamatoknak is nagy szerepük van a jelentés alakulásában. Az ilyen esetekben a nyelvi és a kognitív folyamatok valóban olyan közel állnak egymáshoz, ahogyan azt az amerikai kognitív nyelvészet állítja. Mi azonban még ezt is inkább

A strukturális metaforának ugyanis van egy olyan vonása, amelyet már Lakoff–Johnson meggyőzően leírt (1980. 10–13), mégpedig az, hogy a metafora aránytalanul kiemeli, előtérbe hozza a metaforikusan strukturált jelentésnek (tehát a *nemzet* jelentésének) azokat az összetevőit, amelyek a strukturáló jelentéssel (vagyis az *ember* jelentésével) megegyeznek, és elrejti, szinte felismerhetetlenné teszi azokat, amelyek nem egyeznek meg. Így aztán elég nehezen jöhetünk rá magunktól, hogy a nemzet valójában nem egy ember, hanem csak attól olyan „emberszerű", hogy úgy beszélünk róla, mintha ember volna. (Persze ha bárkit is megkérdeznénk, hogy ember-e a nemzet, biztosan nemmel válaszolna. Nem is ebben van a nehézség: ha a kérdés már megvan, a válasszal nincs baj. A gond az, hogy a nemzetről való beszédben annyira természetes az emberre vonatkozó terminológia használata, hogy a kérdés feltevésének szükségessége fel sem merül. A nemzethez való spontán viszonyulás pedig – vagyis ahogy már fentebb említettük: nem annyira a róla való tudás, hanem a dologgal szembeni viselkedés – inkább ahhoz igazodik, amit a strukturális metafora kiemel, nem ahhoz, amit elrejt.)

A „nemzet–ember" természetesen korántsem az egyetlen strukturális metafora a magyarban. Ilyen például a „vita–csata" is, amelyet Lakoff–Johnson is elemez (1980. 4–5, 61–65). Ennek alapja az a strukturális hasonlóság, hogy mindegyikben két fél vesz részt, és valamilyen nézeteltérés van köztük. Ebből kiindulva a saját attribútumokkal kevésbé tagolt, kevésbé strukturált *vita* jelentését a *csata* mintájára strukturáljuk, áthozva onnan annak attribútumait. Így beszélünk *szó**csatá***-ról, *szó**párbaj***-ról (egyébként maga a *vita* szó is a *ví(v)* tőre vezethető vissza), a vitában megpróbáljuk a másik felet ***legyőzni***, vagy legalábbis *meg**győzni***, ellene fordítani saját ***fegyvereit***, érveinket ***bevetjük***, a másik felet valamilyen érvvel ***lelőjük***, ha ugyan nem *visszafelé* ***sül el***, amit mondunk, ***vagdalkozunk***, ***állást foglalunk*****,** a másik felet ***megsemmisítjük***, stb.

*** Ennek természetesen megvan a maga kulturális vetülete is, és nem könnyű megmondani, hogy vajon a vitás kérdések megoldásának a mi kultúránkban szokásos (konfrontációs) formája hozta-e divatba a vitáról való beszédnek ezt a módját, vagy pedig inkább fordítva történt. Ha azonban nem az eredet „tyúk-tojás-problémáját" nézzük, hanem a mai állapotot, akkor igen valószínű, hogy a *vita* jelentésének ilyen strukturálódása is igencsak hozzájárul ahhoz, hogy vitáinkra úgy készülünk, mint aki csatába indul, és ott úgy is viselkedünk, mint valami hadviselő felek. A strukturális metafora ugyanis a vita konfrontációs elemeit emeli ki számunkra, azt pedig, hogy ennek egy hatékonyabb kooperációs módja is lehetséges volna, az észrevehetetlenségig elrejti. ***

Egyébként a *pipa* szónak is van egy olyan összetétele, amelyet csak a strukturális metafora szerkezete alapján érthetünk meg: a *pipa**szó** (mellett beszélgetnek)*. Ez alkalmasint azzal magyarázható, hogy mikor a pipa divatba jött, két észlelési feltétele alapján (csőszerű, illetve szájba vehető) a *síp*-pal került strukturális kapcsolatba. (Vö. a következő angol szavakkal: *pipe* '1. cső, csővezeték; 2. síp; 3. pipa', *to pipe* 'sípol, furulyázik', *piper* 'sípos, dudás'.) Volt is, aki annak idején *sátán sípja*-ként emlegette a pipát, a sípok kategóriájába sorolva. Ennek a kapcsolatnak az emlékét őrzi a *pipaszó*, amely úgy keletkezhetett, hogy a *síp* egyik attribútuma, az ti., hogy hang, (zene)*szó* jön ki belőle (akárcsak a pipából a füst), átkerült a *pipa* jelentésszerkezetébe is. Ebből azonban nem lett kifejlesztett strukturális metafora, a *pipaszó* elszigetelt, nem rendszerbe illeszkedő maradványa csupán. (Könnyen lehet azonban, hogy mégsem egyedüli: a másik oldalon, a zenével, énekléssel

---

kölcsönhatásként fogjuk fel, nem pedig úgy, hogy a kognitív modellek egyirányúan érvényesítik hatásukat a nyelvi kifejezésben.

kapcsolatos jelentések körében ugyanis ezzel függhet össze a *rágyújt egy nótára* kifejezés, amelynek *rágyújt* igéje nyilvánvaló kapcsolatban van a pipával – Vö. a következő angol kifejezéssel: *to pipe up* 'rázendít [dalra]'.)

(Lehet, hogy nem több, mint érdekesség, mégis érdemes talán megemlíteni, hogy a strukturális metafora éppen úgy viselkedik, mint egy vírus. A vírus, mint tudjuk, nem egy teljes életfunkciójú élőlény, hanem – vegetatív formájában – inkább egy genetikai programdarab, amely, miután behatol egy gazdasejtbe, beírja magát ennek genetikai kódjába oly módon, hogy attól kezdve a gazdasejt ne az eredeti genetikai információt szaporítsa, hanem a vírust. Eddig kétféle nyelv vírusairól tudunk: a genetikai információéiról és a számítógépprogramokéiról, ez utóbbiakat azért hívják szintén vírusoknak, mert hasonlóan működnek, mint az előbbiek. Könnyen meglehet, hogy a strukturális metaforák pedig a természetes nyelvek vírusai: miután ugyanis valamely szó attribútumai behatolnak egy „gazdaszó" jelentésszerkezetébe, olyan módon változtatják meg ennek viselkedését, hogy ettől kezdve, amikor ezt a szót használjuk, tulajdonképpen a másik – a „fertőző" – szó jelentésszerkezetét reprodukáljuk. Ha ez így van, akkor a természetes nyelvek bizony meglehetősen „vírusfertőzöttek", és ezeket a vírusokat nem is lehetne belőlük kipusztítani, hiszen természetes velejárói a nyelvnek. Olykor azonban működésbeli zavarokat – fatális félreértéseket – is okozhatnak, mint éppen a fentebb elemzett „nemzet–ember" strukturális metafora.[17])

A nyelvi kategorizáció mint a nyelvi világ szerveződésének alapja

Foglaljuk össze, mire jutottunk eddig. A fentiek után most már jobban értjük, miért állíthattuk gondolatmenetünk elején, hogy a nyelvi kategorizáció maga is része, sőt alapja a nyelvi világmodellnek mint a környezetről való implicit, nyelvbe szerkesztett elméletnek. Az azóta végiggondolt problémák elemzése alapján azt is látjuk, hogy a kategorizáció nemcsak azt jelenti, hogy a környezet adott elemei nyelvi minősítettségük folytán nyelvspecifikusan besorolódnak az illető (nyelvi) kategóriába, és köztük nyelvi azonossági viszonyok létesülnek (olyan értelemben, hogy nyelvi szempontból mindegyik ugyanannak – azaz ugyanolyan nevűnek – minősül), s ezáltal egyben el is határolódnak a más kategóriákba sorolt elemektől. Sokkal többről van itt szó ennél: egy egészen sajátos világ teremtődik itt, egy mondva csinált világ, amely hiánytalanul tartalmaz mindent, amiről az illető természetes nyelvvel egyáltalán beszélni lehet (egyebet pedig nem). Ez a nyelvi világ távolról sem egyszerű leképezése a környezetnek (vagyis – kissé leegyszerűsítve – annak, amilyen nyelv nélkül volna a világ), hiszen a nyelvi kategorizáció

[17] Ez a zárójeles bekezdés egyben arra is példa, hogyan születik az ilyen metafora. Figyeljük csak meg, mire képes már egyperces újszülött korában! Először megállapítottuk, hogy a strukturális metafora és a vírus viselkedése között strukturális hasonlóság van. Utána nyomban olyan terminusokkal kezdtünk beszélni a strukturális metaforáról, amelyeket a vírusokra szoktunk alkalmazni: *„gazdaszó"* – itt még csak idézőjelesen, de aztán, ha még folytatnánk, az idézőjel a megszokás folytán hamarosan eltűnne –, *viselkedés*, *„fertőző" szó*, *reprodukál*, *„vírusfertőzött" (nyelv)*, *vírusokat kipusztítani*, *működésbeli zavart okoz*. Vagyis: miközben éppen azon vagyunk, hogy azonosítsuk, sőt leleplezzük a többit, magunk hozunk létre egy újabbat.

(1) nyelvi eredetű;

(2) tagolja az amúgy tagolatlan környezetet, diszkontinuitást visz be a környezet elemeinek egymásba átfolyó kontinuitásába, lehetővé téve ezáltal megnevezésüket;

(3) olyan kategóriákat hoz létre, amelyeknek egyedüli szelekciós értéke a beszéd- és megértésbeli hatékonyság (nem pedig a „valóságnak" való minél pontosabb megfelelés);

(4) nyelvenként eltérő, azaz nyelvspecifikus;

(5) nem egymástól független, elszigetelt kategóriákat eredményez, hanem olyanokat, amelyek között strukturális hasonlóságok (és különbségek) létesülnek, ami által a jelentések között is rendszerszerű összefüggések keletkeznek;

(6) dinamikus folyamat, amelyben sajátosan nyelvi és meglehetősen öntörvényűen érvényesített szabályok alkalmazásával

   (a) folyton új elemi kategóriák jöhetnek létre (miközben mások eltűnhetnek);

   (b) a már meglevők olyan attribútumokkal gazdagodhatnak, amelyek eredetileg nem voltak meg bennük;

   (c) ezáltal új strukturális hasonlóságok keletkeznek, illetve a már meglevők új elemekkel gazdagodnak, ami által a jelentések rendszere koherensebbé, ugyanakkor még sajátosabban nyelvivé válik;

   (d) merőben új (másodlagos, tisztára mondva csinált) kategóriák jönnek létre, amelyeknek csupán nyelvi realitásuk van (azaz: csupán ebben a nyelvi világban van valóságos létük), amelyeknek tehát a reális világban semmi sem felel meg mint olyan.

Ennek a kategorizációnak az eredményei mind maguk a kategóriák, mind pedig az a struktúra, amely összekapcsolja őket egymással. Ezek együttesen alkotják a nyelvi világmodellt, amely – ismételjük meg még egyszer – tulajdonképpen egy implicit elmélet arról, hogy milyen az a világ, amelyről beszélünk, mi melyik kategóriába tartozik, milyen attribútumai vannak, mivel áll strukturális kapcsolatban, stb. Bármiről beszélünk is, ezt csak a nyelvi világmodell közvetítésével tehetjük: közvetlenül, a nyelvi világmodell megkerülésével még csak meg sem nevezhetünk semmit.

Ezért a nyelvi világmodell voltaképpen olyanformán érvényesül a nyelvhasználat – jelesen a környezet nyelvi észlelése – során, mint egy paradigma, a paradigmát úgy értve, ahogyan azt Thomas S. Kuhn a tudományos elméletek kialakulásának és változásainak folyamatát elemezve leírja *A tudományos forradalmak szerkezete* (Bp., 1984) c. könyvében. Kissé elnagyoltan azt mondhatjuk, hogy a paradigma egyfajta rálátás a világra, mely nagyon is függ attól, hogy éppen honnan nézzük a világot. A nézőpontot azonban rendszerint nem szabadon választjuk meg, hanem azt is másoktól tanuljuk, honnan **kell** nézni a világot ahhoz, hogy amit mi látunk, ne legyen ellenkezésben azzal, amit mindenki lát. A tudományos forradalmak rendszerint paradigmaváltás formájában történnek: egyszer csak elkezdik más perspektívából nézni ugyanazt a problémát, s onnan nézve rögtön nemcsak másképpen látszik minden, hanem olyan kérdéseket is fel lehet tenni, amelyek az előző nézőpont perspektívájából vagy fel sem merülhettek, vagy pedig meglehetősen értelmetlennek tűntek volna.

A nyelvi világmodell pedig abban hasonlít ehhez, hogy számomra mint beszélő számára ugyanúgy megszabja, hogy beszéd közben, a nyelvi észlelés során mindent csak a nyelvben társadalmi érvénnyel meghatározott perspektívából észlelhetek, és csakis a világ dolgainak milyenségére és micsodaságára vonatkozó implicit nyelvi elmélet szerint beszélhetek róla. Ha másképp próbálnék

viselkedni, egyszerűen nem tudnék másokkal szót érteni. Hiába tudom tehát (kognitíve), hogy a pipa mint dohányzó eszköz egészen más dolog, mint a vízvezetékre szerelt görbe cső, nekem akkor is *pipá*-nak kell neveznem mindegyiket, hiszen a nyelvi világmodell kategorizációjában azonosítható implicit elmélet szerint mind a kettő *pipa*. Márpedig mikor beszélek, nem az a célom, hogy megismerjek (a fogalmi vagy tudományos megismerés értelmében), hanem hogy **szót értsek** a másik emberrel. Erre a célra pedig a *pipa* szó nagyon is beválik.

Kategóriák a mondatban. További észrevételek a nyelvi észlelésről

Azt mondtuk, a kategorizáció a környezet elemeinek kategorizációja. Nem szóltunk azonban róla, hogy milyenfajta elemei vannak a környezetnek, márpedig ezek nem egyneműek, ezért kategorizációjuk is más-más problémákat vet fel. Mivel pedig az alább tárgyalandó kérdések világos megértéséhez nagyon aprólékos, szőrszálhasogató elemzésre van szükség (másképp ugyanis nem derülhet ki éppen a lényeg), és mert ehhez az elemzéshez nemcsak a puszta nyelvi adatokat, hanem azt a szituációt is állandóan figyelembe kell venni, amelyben az elemzés tárgyát képező kijelentések elhangzanak, most kénytelenek leszünk nemcsak témát, hanem stílust is váltani. (Itt egy jó darabig nem lesz világos, hogy mi közük van mindezeknek a nyelvi világmodellhez, de majd a végén kiderül, hogy nagyon is sok van.)

Induljunk ki a legelejéről. Megyünk az úton ketten magyarok, egyszer csak átszalad előttünk egy egér. (Egy igazi hús-vér egér tehát.) Azt mondom: *Egér.* Egyetlen szó, azt lehetne hinni, nem is mondtam vele semmit. De ha ezt mondtam, valami okom mégis volt rá. Nyilván arra gondoltam, hogy társam is látta ugyanazt, amit én, és hogy ne vesződjék vele, hogy ezt közölje velem, elejét veszem a dolognak, és kimondom én.

Ami itt elhangzott, az a lehető legegyszerűbb mondat, mert csak egyetlen szó. Mint mondat, egyik lábával a nyelvben, a másikkal a nem-nyelvben áll: állítmánya egy szó (*egér*), alanya pedig maga az egér. Mondhattam volna így is: *Ez egér*. Ebben már az alany is a nyelvben van, csakhogy a való egér nélkül még mindig nem érek vele semmit: az *ez* nem megnevez valamit, hanem rámutat valamire, aminek okvetlenül ott kell lennie, hogy az *ez* szót egyáltalán használni lehessen.

Akár *ez*-zel mondom, akár *ez* nélkül, az értelme mindegyik mondatnak ugyanaz: azt állítom velük, hogy amit mindketten észleltünk, annak a nyelvi kategorizáció szerint *egér* a neve, vagyis hogy a nyelvi észlelés szerint ő maga: *egér*. (Mivel az *ez* mint nyelvi elem anélkül vonatkozik egy dologra, hogy egyszersmind kategorizálná is, fontos szerepe van abban, hogy a nyelvet meg lehet tanulni: ez ugyanis közvetlenül tud kapcsolatot teremteni – alanyként – egy konkrét, egyedi dologgal, s ha ehhez névszói állítmányt kapcsolunk, azzal tulajdonképpen azt adjuk tudtára annak, aki éppen most tanulja a nyelvet, hogy *ez* a dolog a nyelvi kategorizáció szerint micsoda, vagyis hogy mi a neve.) Mivel csak egy dolgot észleltem, és mindketten észleltük ugyanazt, ezúttal nem voltam rászorulva, hogy az *ez*-t is használjam: ebben a helyzetben ennek csak akkor lett volna értelme, ha legalább két dolgot észleltem volna. Így azonban egyértelmű volt, hogy mi az alany, hiszen ott szaladt el a szemünk láttára, elég volt hát hozzákapcsolni az *egér* állítmányt, hogy a nyelvi kategorizáció szerinti mivolta felől egyeztessük a véleményünket.

(Chomsky tanár úr talán megbocsátja nekem – mint beszélőnek –, ha én ehhez a mondathoz nem úgy jutottam el, hogy S → NP + VP, stb., de nekem erre most nem volt érkezésem, mert az egér nagyon gyorsan szaladt: mire kimondtam, így is eltűnt. Ha számítógép lettem volna, valószínű-

leg a generatív grammatikai szabályokat alkalmazva is álltam volna vele a versenyt, de az én emberi neuronjaim túlságosan lassúak ehhez, ezért nekem az alkalmasabb, ha rögtön mondom is, mihelyt észlelek valamit.)

Az ilyen mondatoknak döntő szerepük van a beszédtanulás során, hiszen általuk verhetünk hidakat a nyelvi rendszer és a nem-nyelv között. Ezek nélkül a nyelv egy önmagába záródó rendszer volna, amelybe szinte lehetetlenség volna kívülről behatolni. A beszélni tanuló gyermeknek elétartunk egy babát, és mikor látjuk, hogy érdeklődik iránta, tehát megbizonyosodunk felőle, hogy ugyanazt észleljük mind a ketten, azt mondjuk: *Baba*. Ez sohasem csak egy kiejtett puszta szó: ez egy teljes értékű mondat, amelynek alanya maga a baba, állítmánya pedig a *baba*. Azt mondjuk meg vele a gyermeknek, hogy amit lát, az a nyelvi kategorizáció szerint micsoda.

Az ilyenfajta mondatnak azonban van egy feltétele: az, hogy a szituáció olyan legyen, amelyben a beszélő bizonyos lehet felőle, hogy a hallgató valóban ugyanazt észleli, amit ő. Ehhez az esetek többségében arra is szükség van, az hogy alany érzékelhető (látható, tapintható, hallható) legyen. (Ugyanez a feltétele az olyan bonyolultabb esetekben is, amikor metonimikus rövidítéssel állítunk valamit. Ha például biztos vagyok benne, hogy mindketten hallottuk ugyanazt a rigófüttyöt, elég ennyit mondanom: *Rigófütty*. Ez azonban még mindig túl van beszélve, hiszen a nyelvben szabály van rá, hogy ilyenkor rövidíteni lehet. Beérhetem tehát ennyivel: *Rigó*. Így is teljes értékű a mondat.)

Lássunk most egy olyan esetet, amely egy fokkal bonyolultabb. Benézünk mi ketten egy kisállat-kereskedés kirakatába, meglátunk valamit (mindketten ugyanazt), mire azt mondom: *Fehér egér*. Két szót mondok tehát, pedig ott csak egy valami van, ami csakugyan **van**: az egér. Fehér, az nincs külön, olyan értelemben, ahogy az egér van. Mi több: pontosan így, ahogy megneveztem, még az egér sincs. Én ugyanis külön mondtam azt, hogy *egér*, és külön azt, hogy *fehér*, ami világosan utal arra, hogy az egeret úgy neveztem meg, hogy leválasztottam róla a színét (hiszen különben nem kellene mellétennem az *egér* szónak, hogy *fehér*). Márpedig valójában a fehér (illetve valamilyen szín) „rajta van" az egéren, hozzátartozik, az egér avval egész. Színtelen egér nincs. A mondatban azonban a szín külön van választva az egértől: van külön egy *egér* szó, amellyel színére való tekintet nélkül nevezzük meg az egeret, és külön egy *fehér* szó, amellyel szintén arra való tekintet nélkül nevezzük meg ezt a színt, hogy éppen minek a színe.

A kimondandó környezet nyelvi tagolásának egy olyan vonását láthatjuk itt, amelyről eddig még nem esett szó: a nyelvi tagolás ugyanis nemcsak azt jelenti, hogy a (tárgyszerűen, önállóan **való**) dolgok kategóriákba sorolódnak, hanem azt is, hogy az ilyen dolgok olyan tulajdonságai, amelyek más dolgokban is meglehetnek (mint például a fehér), a nyelvi tagolás következtében leválasztódnak a dolgokról, külön nevet kapnak, így külön kategóriákba kerülnek.

Az ilyen kategóriák másmilyenek, mint az előbbiek: más a szerkezetük. Mivel immár egyre körülményesebb róluk világosan beszélni, nevezzük az önállóan, ténylegesen létező, „dologszerű" dolgokat (az olyanokat, mint az egér) **szubsztanciák**nak, azokat a tulajdonságokat, minőségeket és hasonló jellemzőket pedig (mint amilyen a fehér), amelyek csak annyiban létezhetnek, amennyiben ezeket a szubsztanciák hordozzák, **akcidenciák**nak.

A szubsztanciák nyelvi kategorizációja, ha jól meggondoljuk, egyszersmind halmazokat is teremt, amelyeknek számos (vagy számtalan) **egyidejűleg létező** elemük lehet. Az *egér* szó által körülhatárolt kategóriába például egy egész sereg egér tartozik bele (olykor már sokalljuk is). Ezek a halmazok a nyelvi minősítettség azonossága alapján jönnek létre: minden ilyen halmazba csakis **azonos nevű** elemek tartozhatnak, mások nem. Az ilyen halmazok befelé tagoltak lehetnek – azaz

állhatnak részhalmazokból –, ugyanakkor részei lehetnek egy nagyobb halmaznak. Abba a halmazba például, amely az *állat* nevű elemeket tartalmazza, az alapjelentés szerinti *egér* nevet viselő elemek hiánytalanul beletartoznak. (A számítógéphez kapcsolható egerek azonban nem.) Azt mondhatjuk tehát, hogy ez az „egér” halmaz alá van rendelve az „állat” halmaznak. Nagy hiba volna azonban azt hinni, hogy akkor tehát az *egér* szó jelentése is alá van rendelve az *állat* jelentésének, olyan értelemben, hogy az *állat* jelentése tartalmazná az *egér* jelentését is. Éppen fordítva van a dolog: inkább az *egér* jelentése tartalmazza az *állat*-ét: az *egér* észlelési feltételeinek egyike éppen az, hogy „állat”.

Az akcidenciák nyelvi kategorizációja nem ilyen. Ez a kategorizáció nem teremt többelemű halmazokat. Ha például azt mondom: *fehér*, az semmiképpen sem érthető úgy, hogy ezzel egyben egy olyan halmazra is utalok, amelybe külön elemekként tartoznak bele a különböző „fehér”-ek, mégpedig annyian, ahány szubsztancia éppen hordozza a „fehér” akcidenciát. Még csak azt sem mondhatni, hogy „fehér” csak egy van: inkább úgy értendő ez a dolog, hogy az akcidencia nem jellemezhető a számossággal. Az akcidenciák azonban ettől még ugyanúgy tagolva vannak a nyelvi kategorizáció szerint, akár a szubsztanciák.

Az egyik leggyakrabban elemzett példa erre a színskála tagolása a különböző nyelvekben. (Aligha véletlen, hogy éppen ez olyan alkalmas az akcidenciák kategorizációjának bemutatására: a színskálán ugyanis egyidejűleg van egymás mellett minden szín, így legalább ahhoz nem fér kétség, hogy a kategorizáció eredményeként kapott egyes színek ugyanolyan jellegű akcidenciák.) A színskálát, ahogyan ez például a szivárványban megjelenik, különbözőképpen lehet tagolni. Vannak nyelvek, amelyek az egész skálát csupán két részre osztják (vagyis mindössze két színnevet használnak), az egyik kategóriába nagyjából azok a színek tartoznak, amelyeket mi közös néven meleg színekként emlegetünk, a másikba meg a hideg színek. (Egyes leírások ezeket „fehér”-ként és „fekete”-ként emlegetik, ez azonban félrevezető, hiszen az itt alkalmazott *fehér*, illetve *fekete* szó mögött egy egészen más kategorizáció van.) Más nyelvek több részre tagolják a színskálát, vagyis több színnévvel nevezik meg a színeket.

(Brent Berlin és Paul Kay kutatásaiból tudjuk, hogy a színskála tagolása bizonyos szabályszerűséget követ. Ha csak két színnév van, ez nem lehet akármelyik két szín. „Egyes nyelvek, mint az angol is, tizenegyet használnak, míg mások csupán kettőt. Ha egy nyelvnek csak két színneve van, akkor ez a *fekete* és a *fehér* – amelyeket találóbb *hideg*-nek és *meleg*-nek hívni (az előbbi a feketét, kéket, zöldet és szürkét, az utóbbi a fehéret, sárgát, narancssárgát és pirosat fedi le). Ha egy nyelvnek három alapszínneve van, akkor ezek a *fekete*, *fehér* és *piros*, ha négy, akkor a negyedik egyike a következőknek: *sárga*, *kék* vagy *zöld*. A négyszínneves nyelvek lehetőségei tehát a következők: *fekete*, *fehér*, *piros*, *sárga*; *fekete*, *fehér*, *piros*, *kék*; illetve *fekete*, *fehér*, *piros*, *zöld*. És így tovább, a következő hierarchiát követve:

fekete, fehér
piros
sárga, kék, zöld
barna
bíbor, lila, narancssárga, szürke” – Lakoff 1987. 25.)

Az akcidenciák kategorizációja azonban nemcsak abban különbözik a szubsztanciákétól, hogy nem hoz létre halmazokat, hanem kissé más jellegűek a nyelvi minősítés ismérvei is.

Az *egér* észlelési feltételeit viszonylag könnyen meghatározhatjuk. Először is: (1) állat, ez egy olyan észlelési feltétel, amelyen keresztül az *egér* alapjelentése az *állat* minden alapjelentésbeli

észlelési feltételével kiegészíthető, vagyis minden, ami ilyen értelemben érvényes az állatra, érvényes az egérre is. (Hajlunk itt arra, hogy bizonyos szóhasználat szerint azt mondjuk: az *egér* meghatározott szemantikai szabályok szerint örökli az *állat* észlelési feltételeit. Ez igen elegánsan hangzik, mégsem tetszik, mert azt sugallja, hogy az *egér* jelentése az *állat*-ából „származik", márpedig ez bajosan van így.) Továbbá: (2) alakja szerint felpúposodó kis csomó (ennek alapján alkalmazhatjuk metaforikusan 'duzzanat, daganat' értelemben, pl.: *a lónak egere nőtt (a nyakán)*; (3) hosszú, mozgékony farka van: a (2) és (3) közös volta alapján lesz *egér* a számítógép könnyebb kezelésére való egér (ez ugyan az angol *mouse* fordítása, de ha az angolban ez kialakult, akkor ott is csak így történhetett; megjegyzendő, hogy a jellegzetes farok a magyar *egér*-hez már azelőtt is hozzátartozott, amint azt az *egérfarkkóró* növénynév is mutatja).

Ezek mellett az *egér*-nek van néhány attribútuma is: (a) jellemző színe a szürke (vö. *egérszürke*), és ebből mindjárt megértjük azt is, miért volt elég az előttem átszaladó egérre csak ennyit mondanom: *Egér*. Az ugyanis egy szürke egér volt, s a szürkeség az egér esetében – attribútum lévén – magától értetődik. A másikhoz azért kellett hozzátennem a *fehér* szót, mert ez nem jellemző attribútuma az egérnek, a jellemző szín helyett itt valami egyebet észleltem. (Mivel a „szürke" attribútumként tartozik hozzá az egérhez, erre számítunk is, éppen ezért az utóbbi esetben az elvárástörlő *de* is helyénvaló volna: *egér,* ***de*** *fehér*.) Attribútuma továbbá, hogy (b) kicsi, védtelen (vö. a *kisegér* szó használatával); (c) ősellensége a macska (ez inkább közmondásokban jelenik meg: *Nincs otthon a macska, táncolnak az egerek*); (d) fürge, leleményes, ha bajba kerül, könnyen rejtekhelyet talál (vö. *egérutat nyer*); (e) gyorsan (el)szaporodik (vö. *szapora, mint az egér*).

Lássuk most ilyen szempontból a *fehér* szót. Nyilván itt is a nyelvi minősítés ismérveit kell keresnünk, hiszen valaminek az alapján mindig el tudjuk dönteni, hogy éppen használhatjuk-e a *fehér* szót, illetve hogy ezt kell-e használnunk, vagy egy másikat. De ha ezeket az ismérveket (vagy ezt az ismérvet) úgy akarjuk azonosítani, ahogy az *egér* esetében tettük, akkor igencsak meggyűlik vele a bajunk. Ugyanis egyszerűen képtelenség elmondani, leírni, másokkal közölni, milyen az, hogy „fehér", és mi a nyelvi észlelési feltétele annak, hogy valami fehérnek minősüljön. (Aki nem hiszi, próbálja ki!) Itt csak a közvetlen tapasztalat segít: ha valaki kíváncsi rá, mi az, hogy *fehér*, csak annyit tehetünk, hogy fehér dolgokat mutatunk neki, meg nem fehéreket is, megjegyezve, hogy ezek viszont nem fehérek, így adjuk tudtára, mit is értünk mi a *fehér* szón. A *fehér* nyelvi minősítési ismérve tehát egy tagolatlan, strukturálatlan, közvetlen látási élmény. (A *fehér* szót azonban a született vakok is meg tudják tanulni, és használják is, mégpedig helyesen, noha érthetően ritkábban, mint mások. De ők nem azt tudják, **milyen** a fehér, hanem azt, hogy **minek** attribútuma a fehér. Tudják például, mi a papír vagy a hó, s ennek a tudásnak az is része, hogy ezek fehér dolgok, tehát valamilyen – számukra rejtélyes, hozzáférhetetlen – szempont szerint ezek hasonlóak.)

A szubsztanciák és akcidenciák elkülönítése tehát nyelvi szempontból azért is fontos, mert, mint látjuk, nemcsak nyelvi kategorizációjuk különbözik, hanem a szubsztanciákat, illetve akcidenciákat megnevező nevek jelentésszerkezete is. Az előbbieket **szubsztanciajelentés**eknek, az utóbbiakat pedig **akcidenciajelentés**eknek fogjuk nevezni.

A grammatika értelme

A nyelvi kategorizáció tehát különválasztja a szubsztanciát az akcidenciától. Ez lehetővé és egyben szükségessé is teszi, hogy a nyelvnek grammatikája legyen. A grammatika ugyanis olyan

szabályokat tartalmaz, amelyek segítségével az akcidenciát **a nyelvi észlelésnek megfelelően** ismét össze tudjuk kapcsolni a szubsztanciával, valahányszor szükség van rá. A nyelvi kategorizáció és a grammatika szervesen összetartozik, egyik a másik nélkül nincs. (Persze a grammatika nem merül ki ennyiben.) Ha például a kategorizáció az „egér" szubsztanciáról nem választaná le a színt, hanem ez is egyik észlelési feltétele volna az *egér*-nek, akkor a szürke egérnek nyilván más volna a neve is, mint a fehér egérnek. Ha tehát egy fehér egeret látnék, elég volna csak a nevét kimondanom, mert abban benne volna minden. Ez azonban rendkívül megterhelné a memóriánkat, hiszen nagyságrendekkel több szót kellene megtanulnunk. Így azonban elég az *egér* szót ismernem, és hozzá a színneveket, hogy adott esetben ne csak *egér*-ről tudjak beszélni, hanem a nyelvi észlelésnek megfelelően *fehér egér*-ről, *szürke egér*-ről, *piros egér*-ről vagy akár *hupikék egér*-ről is. Ezek, mint látjuk, **szerkesztett nevek**, azok a szabályok pedig, amelyekkel ilyen neveket lehet szerkeszteni, grammatikai szabályok.

Térjünk még vissza a kirakatban látott fehér egérhez, mert közben nagyon magára hagytuk. Mit észlelek hát, mikor látom? Őt magát észlelem, a maga valóságában, tehát fehérségében is. A nyelvi észlelés szerint azonban – a nyelvi kategorizációnak megfelelően – két dolgot észlelek: egy szubsztanciát meg egy **hozzá tartozó** akcidenciát.

De mit kell azon érteni, hogy „hozzá tartozó"? Itt sül ki, hogy még csak nem is két dolgot észlelek nyelvi észlelésem szerint, hanem hármat: egy szubsztanciát, egy akcidenciát és azt a viszonyt, amely ezt a kettőt összekapcsolja. A nyelvben az első kettőnek egy-egy szó felel meg, a harmadiknak pedig egy grammatikai szabály: az, hogy valahányszor ezt a viszonyt észlelem egy szubsztancia és egy akcidencia között, ezeket összekapcsolhatom, és szerkeszthetek vagy egy nevet *(fehér egér)*, vagy egy mondatot *(Az egér fehér)*. Hogy melyiket választom a két lehetőség közül, az már nem az egéren vagy a fehéren múlik, még csak nem is a nyelven, hanem rajtam: azon, hogy mit akarok vele közölni. Itt például, ha még emlékszünk rá, azt mondtam: *Fehér egér*. Azért mondtam így, mert maga a fehér egér ott állt előttünk alanyként, én meg meg akartam mondani, mi az. Az *egér* név erre egyedül nem volt elég, tehát megszerkesztettem a *fehér egér* nevet. Vagyis a két lehetőség közül, amit a nyelvi észlelés ilyen esetére a nyelv (a grammatika) felkínál számomra, én eleve ezt választottam, mert ezt találtam alkalmasabbnak arra, amit akartam vele.

Fehér egér – Az egér fehér. Mindkettő mögött ugyanaz a nyelvi észlelés áll. Ennek alapján egyiket fel is lehet cserélni a másikkal, egyiket át lehet alakítani (transzformálni lehet) a másikká. Ezt könnyen úgy lehet értelmezni, hogy az egyik valóban a másikból származik. A generatív grammatikának éppen ez az alaphipotézise: szemlélete szerint ennek a nyelvi észlelésnek csakis egyetlen grammatikai szabály felelhet meg, mégpedig az, amelynek alapján mondatot szerkesztünk a kettőből. A *fehér egér* tehát másodlagosan jön létre, egy újabb szabály alkalmazásával, amely a mondatot jelzős szerkezetté alakítja. Kétségtelen, hogy a *fehér egér*-hez így is el lehet jutni, csak sokkal bonyolultabb és hosszadalmasabb módon. Ember számára azonban, akinek a nyelvre a beszédhez van szüksége, ahhoz, hogy **valamiről** mondjon vele valamit, mégpedig hamarjában, alkalmasabb egy olyan nyelv, amely ezt a hosszú ceremóniát nem csináltatja vele végig minden alkalommal, hanem egyszerre két lehetőséget is felkínál, hadd választhassa közülük azt, amelyik neki az adott helyzetben praktikusabb. (Persze ha mindenek kiindulópontját, magát a nyelvi észlelést – tehát azt, hogy az ember **valamiről** beszél – figyelmen kívül hagyjuk, és enélkül próbáljuk leírni a grammatikát, akkor ezzel eleve kizártuk annak a lehetőségét, hogy a kettő közti viszonyt a maga igazi természete szerint tudjuk értelmezni, így nem is igen marad más választásunk, mint olyan grammatikát szerkeszteni, amelyben a két forma közötti nyilvánvaló kapcsolatot transzformációs viszonyként értelmezzük, és az egyiket csakugyan a másikból vezetjük le.)

A grammatikai kategorizáció. Mondatbeli viszonyok

Láttuk, mire való a grammatikai szabály (vagy legalábbis e szabályoknak egy tekintélyes része): arra, hogy amit a kategorizáció szétválaszt, azt mi ismét összerakhassuk, éspedig a mindenkori nyelvi észlelésnek megfelelően. Csakhogy sokféle szubsztancia van, és sokféle akcidencia. A grammatikának nem lehet minden sajátos esetre külön szabálya, hiszen az káoszhoz vezetne. Nem is így van ez. Fentebb már bevezettük a szubsztanciajelentés és az akcidenciajelentés fogalmát. Ha a környezet minden olyan elemét összeszedjük, amelyet a nyelv szubsztanciaként kategorizál, és egy olyan közös nevet keresünk, amelyet mindegyik szubsztanciára alkalmazni lehet, akkor erre a legmegfelelőbb a *valami*. Ha ugyanezt az akcidenciákkal végezzük el, pontosabban az olyanokkal, amelyekről eddig szó volt, az ezek mindegyikére alkalmazható név a *valamilyen*. Ez azt is jelenti, hogy ha egy dolog szubsztancia, akkor az egyben *valami* is, ha meg akcidencia, akkor *valamilyen* is.

A grammatikai szabály pontosan erre épít: nem az *egér*-re meg a *fehér*-re van kitalálva, hanem a *valami*-re meg a *valamilyen*-re. Ahhoz tehát, hogy egy grammatikai szabályt egy szóra alkalmazni lehessen, először is tudni kell róla, hogy jelentése szubsztanciajelentés-e, vagy akcidenciajelentés (azaz hogy amit megnevezünk vele, az valami-e, vagy valamilyen), hiszen ennek megfelelően építhetni be mondatba vagy kifejezésbe. Mivel ez grammatikai szempontból nagyon fontos, itt tulajdonképpen egy másikfajta kategorizáció jön létre: a **grammatikai kategorizáció**, amelynek eredménye az, hogy a szavak **grammatikai minősítettség**et kapnak. Ebből rögtön értjük azt is, miben különbözik ez a kategorizáció a másiktól: az eddig tárgyalt nyelvi kategorizáció során a **dolgok** (szubsztanciák vagy akcidenciák) kapnak nyelvi minősítettséget, a grammatikai kategorizáció által viszont a **szavak** kapnak grammatikai minősítettséget, természetesen nem függetlenül a jelentéstől. Ennek megfelelően a szubsztanciajelentésű szavak egyetlen nagy grammatikai kategóriába kerülnek, és egy ezen belüli (al)kategorizáció eredményeképpen **főnevek** vagy **névmások** lesznek (*egér*, illetve *valami*), az eddig megismert fajtájú akcidenciajelentésűek pedig **melléknevek** (*fehér*).

Eddig már többször is elmondtuk, hogy mikor beszélünk, mindig **valamiről** beszélünk. Amiről állítunk valamit, az mindig szubsztancia. A mondatba az ilyen szubsztancia nevét alanyként szerkesztjük bele. Alany tehát – ha egyáltalán szó – csak szubsztanciajelentésű szó lehet (főnév vagy névmás), akcidenciajelentésű nem. Ez vagy állítmány lehet, vagy pedig egy szerkesztett név, azaz egy jelzős szószerkezet egyik tagja (jelző).

Menjünk azonban tovább. Nézegetjük egy darabig a fehér egeret, amelyről már expressis verbis megállapítottuk, hogy: *Fehér egér*. Ő is észrevesz bennünket, egy darabig figyel, majd egyet gondol, és nekiiramodik. Azt mondom erre: *Szalad*. Ennek a mondatnak is maga az egér az alanya. A *szalad* állítmány. Olyasmit állítok vele, amit az imént még nem mondhattam volna, hiszen az egér akkor még nyugton ült. Akkor tehát még nem észlelhettem azt, amit most. Mihelyt azonban elindul, az én nyelvi észlelésemben is megjelenik valami, aminek a nyelvi kategorizáció szerint *szalad* a neve.

Mi ez, aminek *szalad* a neve? Nyilván nem szubsztancia, nem is lehetne ez a szó semmiféle mondatnak alanya. Ez sincsen anélkül, ami szalad. Az ilyeneket akcidenciáknak hívtuk eddig, tehát ezt is annak fogjuk. Csakhogy ez az akcidencia másfajta, mint amit fentebb – a nyelvtani hagyománynak megfelelően – melléknévnek neveztünk. Ez az egér fehérnek akkor is fehér volt, amíg egy helyben ült, és az maradt azután is, hogy elszaladt. A „szalad” tehát nem úgy tartozik hozzá az egérhez,

mint a „fehér”. De nem ez a lényege a különbségnek. Fontosabb az, hogy a „fehér” nem függ az egér **viselkedésétől**: az egér **nem tehet róla**, hogy fehér: akárhogy viselkedik is, ha egyszer fehér, hát fehér. De **tehet róla**, hogy elszalad-e vagy nem, és csakis ő tehet róla. Ha el akar szaladni, meg sem állíthatom. Éppen ezért mondhatjuk, hogy mikor szalad, egyféleképpen **viselkedik**. Ez hát a másik különbség. A legfontosabb azonban talán mégis az, hogy a szaladás neki **idejébe telik**. Az egér nem időtlenül szalad: nem is szalad folyton, hanem egy időpontban nekiiramodik, egy darab ideig szalad, majd egy későbbi időpontban megáll.

Az egér azonban akkor is *egér,* ha éppen nem így viselkedik, az ilyen viselkedés nem tartozik az egér észlelési feltételei közé. A nyelvi kategorizáció ugyanis nemcsak a tulajdonságot, hanem a viselkedéselemeket is leválasztja a (viselkedő) szubsztanciákról.

Ha tehát most össze akarom kapcsolni ezt a viselkedést az egérrel, megint egy grammatikai szabályra van szükségem. Mivel erre is megvan a szabály, már mondhatom is, hogy: *Az egér szalad*. (Vagy szerkesztett névvel megnevezve az egeret: *A fehér egér szalad*.) Az erre vonatkozó grammatikai szabály azonban azt nem teszi lehetővé, hogy a *szalad* szó közvetlenül kapcsolódjék jelzőként az *egér*-hez, és így kerüljön be egy szerkesztett névbe („*szalad egér*”-ként). Ehhez még szükség van valamire: az *-ó*, *-ő*-re, amely tulajdonképpen nem más, mint annak a grammatikai viszonynak a jelölője, amely a *szalad* és az *egér* között fennáll. Az *egér* és a *szalad* nyelvi viszonya tehát **jelölt** grammatikai viszony. Ha a viszonyjelölő elemet is beleszerkesztem, akkor már mondhatom is, hogy: *szaladó egér.* (A félreértés elkerülése végett jegyezzük meg: az *-ó, -ő* nem az „egér” szubsztancia és a „szalad” akcidencia közti viszonyt jelöli, hanem az *egér* és a *szalad* szavak közötti grammatikai viszonyt. Az előbbi viszony nyelvi jelölője – neve, ha úgy tetszik – nem más, mint a jelzett szó és a jelző grammatikai viszonya.)

A grammatikai kategorizáció a legtöbb nyelvben nagyon érzékeny az akcidenciajelentések e két fajtájának, mármint a tulajdonságjelentések, illetve a viselkedésjelentések különbségére. Ezért az akcidenciajelentések a magyarban is két nagy alkategóriára oszlanak: az előbbiek a **melléknév**, az utóbbiak az **ige** kategóriájába tartoznak.

(Viselkedés is nagyon sokféle lehet, tehát ezek is kategóriákba sorolódnak, akár a tulajdonságok. A tulajdonságok kategorizációjával közös az, hogy itt sem keletkeznek olyan halmazok, mint a szubsztanciák kategorizációjakor, eltérő viszont az, hogy az igéknek strukturáltabb a jelentése, itt könnyebben meg lehet állapítani azokat az észlelési feltételeket, amelyek szükségesek ahhoz, hogy valamely viselkedésre az adott igét lehessen alkalmazni. Mivel pedig az ige olyan akcidenciát jelöl, amely időben történik, az ilyen akcidenciák észlelési feltételei gyakran szcenáriumszerű sorozatba rendeződnek.)

Elszaladt hát az egér, már nem észleljük. Egyszer csak előbújik valami vékony dolog az egyik sarok mögül. Azt mondom: *Ott a farka*. Ebben a mondatban a *farka* az alany. Az alanyról már tudjuk, hogy az csak szubsztancianév lehet, tehát nyilván a *farok* is ilyen. Csak az a baj vele, hogy – ha eddigi okoskodásunk logikáját követjük – most meg kellene róla állapítanunk, hogy nemcsak „fehér” meg „szalad”, hanem farok sincs ám egér nélkül! Akkor tehát mégis akcidencia volna a farok?

Természetesen nem. Hanem a nyelvi kategorizáció újabb jellegzetességét láthatjuk benne: ez ugyanis nemcsak az akcidenciákat választja le a szubsztanciákról, hanem tőlük mint egésztől bizonyos részeiket is elkülöníti. A farok nem tulajdonsága vagy viselkedése, hanem része az egérnek: testrésze, és mint ilyen, maga is szubsztancia. Amíg az egész egér előttem volt, addig ez a dolog

egyáltalán nem jelent meg a nyelvi észlelésemben, az egeret úgy észleltem egészben, farkával együtt. Most azonban, hogy csak a farkát látom, nyelvi észlelésemben külön jelenik meg az egér (mint egész), és külön a farka.

Ez is mutatja, mennyire sajátos a nyelvi észlelés. Látni magát az egeret nem látom, csak a farkát. Mégis mondhattam volna akár így is: *Ott az egér farka*. Nyelvi észlelésemben ugyanis pontosan ez van, abban tehát az egér is benne van. Rövidítek azonban, mert ezt számomra két körülmény egyszerre teszi lehetővé. Az egyik az, hogy mindketten tudjuk, minek a farkáról beszélek, hiszen éppen őrá várva álldogálunk még itt, hátha méltóztatik előjönni. A másik ennek a sajátos viszonynak a grammatikájával függ össze, amely az egeret a farokkal összekapcsolja.

A farok tehát része az egérnek. Ez a viszony teljesen más, mint amilyenekkel eddig találkoztunk: itt nem egy szubsztancia meg egy akcidencia, hanem két szubsztancia sajátos viszonyáról van szó. Ez egy aszimmetrikus viszony, az ilyen viszonynak éppen az aszimmetria megléte az egyik észlelési feltétele. Ezért nem is lehet ebben a viszonyban a kettőt felcserélni: az *egér farká*-ról lehet beszélni, a *farok egeré*-ről nem ajánlatos. Azt tartalmazza ez a viszony, hogy a farok **hozzátartozik** az egérhez. A nyelvi kategorizáció ugyan ezeket különválasztja, de megint csak van rá egy grammatikai szabály, hogy szükség szerint össze is kapcsolhassuk őket: *az egér farka* (ez megint egy szerkesztett név). Az ilyen grammatikai viszonyt **birtokviszonynak** hívjuk. De mondatban is állíthatjuk ezt a viszonyt, ilyenkor a farokról azt mondjuk: *A farok az egéré*, az egérről meg azt állíthatjuk: *Az egérnek farka van.* Mivel itt nem az a célunk, hogy a magyar grammatikát részletesen leírjuk, ezzel többet nem is foglalkozunk, csak azt említjük még meg, hogy a magyarban a birtokviszony is jelölt: ha a nyelvi észlelés során azt a viszonyt észleljük két szubsztancia között, amely a grammatikában a birtokviszonynak felel meg, akkor a birtokviszony nyelvi szabálya szerint erre a birtokos személyraggal kell figyelmeztetnünk a hallgatót: *az egér fark**a***. Mivel ez az *-a* csakis akkor használható, ha a nyelvi észlelésben egyszerre két szubsztancia van jelen (hiszen éppen ezek viszonyát jelöli, márpedig egy viszonyhoz legalább két pólus kell), olyan helyzetben, mint amilyen a mi példánk is, a birtokost megnevező szót (itt az *egér* szót) el is hagyhatom, ezért elég, ha annyit mondok: *Ott a farka*. Számíthatok ugyanis rá, hogy amint a hallgató azt hallja, hogy *fark**a***, az *-a*-ról rögtön tudni fogja, hogy ez a farok valaminek a farka, s az adott szituációban azt is nyomban kitalálja, hogy minek.

Nézelődünk még, észreveszünk egy apró kalitkát. Azt mondjuk rá: *Ott a kalitkája*. Megint rövidítünk, mert a hallgató ennyiből is ki tudja találni, hogy a *-ja* a nyelvi észlelésben még meglevő egérre utal, tehát teljes formájában így hangzana a mondat: *Ott az egér kalitkája*. Itt is két szubsztancia viszonyával állunk szemben, a grammatikában erre is a birtokviszonyt kell alkalmaznunk, pedig a kalitka nem része az egérnek, sőt könnyen meglehet, hogy ha rajta állna, nem is ragaszkodna hozzá különösebben. Van azonban valami közös az előzőleg tárgyalt viszonnyal: a kalitka itt is hozzátartozik az egérhez, csakhogy nem szervesen, mint a farka, hanem szervetlenül. Ez tehát tulajdonképpen, ha nagyon szőrszálhasogatóan elemezzük, két különböző fajta viszony. A szubsztanciák közötti viszonyok nyelvi kategorizációja szerint azonban ez ugyanannak minősül, nyilván a hozzátartozás közös észlelési feltétele alapján. Így hát az egérnek farka is van meg kalitkája is, éspedig annak köszönhetően, hogy a nemcsak a szavaknak, hanem – mint látjuk – a grammatikai viszonyoknak is lehet metaforikus jelentésük.

(Felmerülhet a kérdés, miért beszélünk itt egyáltalán a szubsztanciák közötti kétfajta viszonyról – és ennek megfelelően a grammatikai viszony metaforikus jelentéséről –, és miért nem mondjuk egyszerűen azt, hogy ezt a kétfajta viszonyt csak nyelven kívüli spekuláció alapján lehet elkülöníteni, mert amúgy nyelvi szempontból ez egy és ugyanaz a birtokviszony, akár szerves, akár szervetlen a

hozzátartozás. Erre az a válasz, hogy ugyanazért, ami miatt a szavak esetében az alapjelentést is megkülönböztetjük a metaforikus jelentéstől. Ezek ugyanis bizonyos kontextusokban eltérő módon viselkedhetnek. Ez a kétfajta hozzátartozási viszony ugyan nyelvi szempontból egyformán birtokviszonynak minősül, e grammatikai viszony jelentése azonban befelé strukturált, éspedig éppen aszerint, hogy az adott esetben szerves-e vagy szervetlen a hozzátartozás. Ezt onnan tudjuk, hogy vannak olyan esetek, amikor a viszonyjelölő elemnek – a birtokos személyragnak – egyik alakváltozatát a szerves, illetve szorosabb, a másikat a szervetlen összetartozást jelentő birtokviszony jelölésére használjuk: *a birka gyapj-**a** – a juhász gyapjú-**ja***, *a ház ajtaj-**a** – az asztalos ajtó-**ja***, *a tehén borj-**a** – a gazda borjú-**ja***, stb. – Kár volna elszalasztani az alkalmat, hogy e példák kapcsán azt is megjegyezzük: az ilyenek egyben a beszélőknek azt a törekvését is megmutatják, hogy mikor mondanak valamit, ne csak a „tartalomra" koncentrálva mondják ki nyelvi észlelésüket, hanem, ha lehet, a nyelvi kifejezés szintjén pontosan leképezzék, „utánozzák" ennek belső szerkezetét is. A fonológiából (vagy a morfológiából) tudjuk, hogy a hangalak szintjén az *-a, -e* sokkal szorosabban kapcsolódik a tőhöz, mint a *-ja, -je*. Úgy látszik, erről a beszélőknek is van valamilyen reprezentációjuk, hiszen éppen ennek alapján választhatják a szorosabban kapcsolódó toldalékváltozatot a szorosabb, a lazábban kapcsolódót pedig a lazább hozzátartozás jelölésére, ikonikusan leképezve ezáltal a hangalak szintjén is a dolgok közötti viszonyokat.)

Látom a kalitkát, nézegetem. Majd azt mondom: *Ez a kalitka az ő háza*. Mármint az egéré. Az *ő*-t még meg is nyomatékosítom, hogy ez világos legyen. Az alany: a *kalitka*, az állítmány: *az ő háza*. (Nyelvi észlelésem szerint: az egér háza.) Mind a kalitka, mind a ház szubsztancia. De egyik a másikhoz nem tartozik hozzá, sem szervesen, sem szervetlenül. Másmilyen viszony van hát köztük, amilyennel eddig még nem találkoztunk.

Ebben a helyzetben akár *kalitká*-t mondok, akár *ház*-at, ugyanazt az egyedi szubsztanciát nevezem meg vele. Nem ebben van hát a különbség, hanem abban, ahogyan én észlelem ugyanazt egyik és másik esetben. Először kalitkának észlelem, aztán meg háznak. (Háznak természetesen a *ház* szó metaforikus jelentése szerint.) Hogyan lehetséges ez, és főleg: mire való? Mit akarhatok én azzal, hogy ugyanazt kétféleképpen is megnevezem?

Ezt a dolgot akkor érthetjük meg, ha figyelembe vesszük, melyek a *kalitka*, és melyek a *ház* észlelési feltételei. Elnagyoltan azt mondhatjuk, hogy a kalitka legjellemzőbb észlelési feltétele a zártság: az ember arra találta ki, hogy belezárjon egy állatot, korlátozza szabadságában, lakhelynek tehát amolyan kényszerlakhely. Ez kerül előtérbe, amikor ezt a dolgot *kalitká*-nak észlelem. A *ház* egyik legfontosabb észlelési feltétele viszont az, hogy benne lakunk, otthonosan, biztonságban érezzük benne magunkat. Mikor a látott dolgot *ház*-nak észlelem, éppen ez kerül előtérbe. Mondhatnám helyette akár azt is: Ő *ebben a kalitkában lakik*. De az mégsem az volna, mint az, hogy: *Ez a kalitka az ő háza.* (Pontosan ezért nem mondtam úgy: ha úgy akartam volna, úgy is mondtam volna.) A *lakik* ugyanis nem tartalmazza azt, amit a *ház.* Márpedig én éppen azt akartam mondani, hogy ez a kalitka neki éppen olyan, mint nekem a ház. Ezzel tehát nemcsak azt mondtam meg, hogy az egér ebben a kalitkában lakik, hanem egyúttal viszonyítottam is az ő helyzetét más helyzetekhez. Ezt pedig úgy értem el, hogy **azonosítottam** a kalitkát a házzal.

Ez az azonosítás mondatbeli azonosítás, egészen más tehát, mint a dolgok közötti azonossági viszonyok létrejötte a nyelvi kategorizáció következtében. Jellemzője még, hogy szimmetrikus: a kettőt fel is cserélhetem. A mondat, emlékszünk, így hangzott: *Ez a kalitka az ő háza*. Alanya a *kalitka*. De mondhatnám úgy is: *Ez a kalitka hát az ő háza*. Itt a *kalitka* már állítmány. (Ha ezeket a

mondatokat múlt időbe teszem, ez rögtön világos lesz: *Ez a kalitka* ***az ő háza volt – Ez a kalitka volt hát*** *az ő háza*.) A felcserélhetőség azonban csak olyan értelemben áll, hogy a kettő közül akármelyik lehet alany vagy állítmány. A két mondat értelme ugyanis egészen más, hiszen mást állítok az egyik esetben, mint a másikban. Az utóbbiban ugyanis már az van, hogy ennek az egérnek szegénynek nem volt hozzá szerencséje, hogy egy rendes kis háza legyen, ahol otthon érezhetné magát, ennek kényszerlakhelyen kell élnie, bezárva, mint egy rabnak.

Mint látjuk, itt a grammatikai viszony nem a szubsztanciák mint olyanok közötti viszony nyelvi kifejeződése (mint például a birtokviszony esetében), hiszen szubsztancia, amiről beszélek, itt csak egy van. Viszont a kétféle nyelvi észlelés folytán ez mintegy megkettőződik, egyszerre lesz *kalitka* nevű dolog és *ház* nevű dolog. Én ezt a mondatban ki is fejezhetem egy mondatbeli viszonnyal, mégpedig az **azonosítás**sal. (Nyelvi szempontból ez a viszony nemcsak azért érdemel nagy figyelmet, mert enélkül nem tudjuk értelmezni az ilyen mondatok létrejöttének alapját, hanem azért is, mert ez az a viszony, amelyben a metaforák születnek. Ez tehát vissza tud hatni magára a nyelvi kategorizációra is, ami teljesen érthető, ha meggondoljuk, hogy lényege szerint éppen azzal függ össze.)

Közben mégiscsak előbújik az egér. Jó nézni, ahogy szimatol, meg ahogy felénk sandít. Azt mondom rá: *Szép állat*. Ez megint egy állítmány, alanya változatlanul ugyanaz a valami. (Nézze el nekünk, hogy most így „levalamiztük”, de ha egérnek mondjuk, elrontjuk vele a poént.) Most azt mondom róla, hogy *állat*. Először *egér*-nek neveztem, most meg *állat*-nak. Ez tehát az azonosítás helyzetéhez hasonlít: itt is csak egy valami van, amelyre hol az egyik nevet alkalmazom, hol meg a másikat. Mégsem azonosítás ez.

Ezt a valamit azért nevezhetem meg kétféleképpen is, mert mind az *egér*, mind az *állat* szót alapjelentése szerint alkalmazhatom rá. Fentebb már érintettük, miért: a nyelvi kategorizáció eredményeképpen (a névazonosság alapján) a szó alapjelentése szerinti *egér* nevű dolgoknak egy olyan halmaza keletkezik, amelynek minden tagja hiánytalanul benne van az *állat* szó által így meghatározott halmazban, amely azonban ezeken kívül még sok-sok más elemet is tartalmaz. Ezt a szóban forgó valamit tehát megnevezhetem a kisebb halmazt meghatározó névvel is (*egér*), meg a nagyobb halmazt meghatározóval is (*állat*). Amíg ezt külön mondatokban teszem, mint eddig, nincs is semmiféle mondatbeli viszony a két név között. Kapcsolat csak a két halmaz között van, olyan értelemben, hogy a kisebbik részhalmaza a nagyobbiknak. A két halmaznak ezt a viszonyát azonban ki is fejezhetem, ha nagyon akarom, mert van rá grammatikai szabály. Azt mondhatom: *Az egér állat*. Ezt a mondatbeli viszonyt éppen ezért **besorolásnak** hívhatjuk, hiszen itt az történik, hogy az „egér” **halmazt** az „állat” **halmazba** soroljuk be, pontosabban: kimondjuk (állítjuk) róla, hogy ebbe tartozik. A besorolás csakis egyirányú lehet, ez tehát nem szimmetrikus viszony. (Nem mondhatom, hogy: *Az állat egér*.) Mivel ez a megnevezett dolgok halmazára, tehát elvileg a halmaz minden elemére vonatkozik, nem is lehet ezt egyetlen egérről mondani, csak minden egérről, egyszerre.

Így már lehet, de nem nagyon érdemes. Nem is igen szoktunk olyasmivel bölcselkedni, hogy: *Az egér állat*. Nem ember szájába illő mondat ez: nyelvtankönyvbe való az ilyen, példamondatnak. (Keresve is nehezen találhatnánk olyan szituációt, amelyben ez természetesen hangzana.) Mégis számon kell tartanunk ezt a mondatbeli viszonyt, mert így ugyan alig használjuk, de úgy már igen, hogy: *Az egér szép állat*. Ezzel tudjuk ugyanis megoldani, hogy egy akcidenciát *(szép)* egy egész kategóriához, a kategóriának megfelelő halmaz minden eleméhez általános érvénnyel kapcsoljunk hozzá. Az eljárás maga ritka furfanggal van kitalálva: nem azt mondjuk, hogy *az egér szép*, vagy

hogy *az egerek szépek*, sem azt, hogy az állatok halmazába tartoznak, hanem a rendelkezésünkre álló grammatikai szabályokkal előbb létrehozzuk a *szép állat* szerkesztett nevet, ez rögtön kikanyarít az „állat” halmazból egy darabot úgy, hogy abban csakis a szép állatok maradnak benne, és akkor a besorolás mondatbeli viszonyával ebbe a leszűkített halmazba soroljuk be az egerek halmazát, miáltal eredményként éppen az jön ki, hogy az egér „mint olyan” szép.

(Csak mellesleg jegyezzük meg, hogy ezt a mondatot például képtelenség volna úgy létrehozni, hogy a következő kettőből vezetjük le: *Az egér állat*, illetve: *Az állat szép*. Hiszen mi egyiket sem akartuk állítani a kettő közül, sőt éppen azt akartuk valahogy elkerülni, hogy ilyesmi süljön ki belőle. Ezt csakis úgy lehet megoldani, ha először – úgy értve: logikailag elsődlegesen – létrehozzuk a *szép állat* szerkesztett nevet, mégpedig közvetlenül, nem pedig úgy, hogy a megfelelő mondatból vezetjük le – abból ti., hogy: *Az állat szép* –, hiszen abból sohasem jön ki az, amire nekünk szükségünk van: nekünk nem **egy** állat kell hogy szép legyen, de nem is mind. Nekünk egy „szép állat” kategóriára, illetve halmazra van szükségünk, amelybe értelem szerint csakis a szép állatok tartoznak bele, a többi nem. Mert hogy nemcsak szép állatok vannak, az világosan benne van abban, hogy *szép állat*, hiszen különben mondhatnánk egyszerűen *állat*-nak, a *szép* csak szószaporítás volna. Előbb tehát a *szép állat*-ot kell létrehozni, s mikor megvan, akkor így, készen kapcsoljuk állítmányként – a besorolás mondatbeli viszonya és e viszony értelme szerint – az alanyhoz.)

A besorolás viszonyát véletlenül se tévesszük össze az olyan mondatokbelivel, mint a következő: *Az egér egy állat*. Itt ugyanis egészen másról van szó, és bocsássanak meg érte a nyelvművelők, de kell bele a határozatlan névelő. Az ilyen mondat ugyanis nem arra a kérdésre válasz, hogy: *Mi az egér?* (erre az a válasz, hogy: *Az egér állat* – l. fent), hanem arra, hogy: *Mi az, hogy egér?* Ezt írni akár így is írhatnám: *Mi az, hogy „egér”?* Gyermek szokott ilyeneket kérdezni, mikor beszélni tanul. Azt kérdezi vele, mit jelent az *egér* szó. Nem az egér felől érdeklődik, hanem a szó felől. Erre pedig nem úgy szoktunk válaszolni, hogy: *Az „egér” szó, fiam, egy bizonyosfajta állatot jelent, amely ...*, hanem beérjük ennyivel (és a gyermek is): *Egy állat.* Teljes formájában így hangzana: *Egy (bizonyosfajta) állatnak a neve.* Vagyis megadjuk a nyelvi minősítés ismérvei közül a legjellemzőbbet, és a gyermek ettől kezdve tudni fogja, hogy ha egeret akar látni, akkor az állatok közt keresse. Abban a mondatban tehát, hogy: *Az egér egy állat*, nem besorolás van, hanem azonosítás (az *egy* névelőre éppen azért van szükség, hogy **egy** állatról beszéljünk, ne mindről, mert csak így lesz belőle azonosítás, nem pedig besorolás): az egér egy olyan valami, amit mondhatok *egér*-nek is, de *állat*-nak is. Az itt elemzett mondatban azonban a metanyelvi szint összekeveredik a tárgynyelvivel. Ha ugyanis azt mondom: *Az egér egy állat*, nem egészen világos, hogy most a szóról beszélek-e, vagy az egérről. (A kérdésben ez még világos volt, ezért is lehet rá így válaszolni.) Ez a beszélőt is zavarhatja, ezért inkább így szokta mondani (a nyelvművelők nagyobb bosszúságára): *Az egér, az egy állat*. Ebben az *egér* inkább a szóra, az *az* meg inkább az egérre utal, akárcsak a kérdésben. Úgy is lehetne mondani (a kérdés formájához jobban igazodva): *Az, hogy egér, egy állat*, illetve: *Hogy egér, az egy állat.* Ebben az utóbbiban csak a *hogy*-ot kell *az*-ra cserélni, és éppen ez lesz belőle: *Az egér, az egy állat*. És ez alighanem így van magyarul.

Előjött hát az egér, addig jön-megy, míg egyszer csak látjuk, hogy ott ül egy tányér közepén. Biztosan arra szokták tenni az ételét, azt keresi most is. Azt mondom: *Láttál már ilyet? Egér a tányérban!*

Ez ahhoz hasonlít, mint mikor azt mondtam: *Fehér egér.* Itt viszont nem egy szubsztanciát észlelek egy akcidenciájával, hanem két külön dolgot: az egeret meg a tányért (és természetesen egy

viszonyt is köztük). Ezért inkább a szervetlen hozzátartozás viszonyára emlékeztet, ahol szintén két szubsztanciát észleltünk: az egeret és a kalitkát, ezek viszonyát pedig a mondatban a birtokviszonnyal fejeztük ki: *az egér kalitkája*. Ha nem ülne éppen benne, lehet, hogy az egér és a tányér viszonyát is ilyennek észlelném, és azt mondanám: *az egér tányérja*. Most azonban érdekesebb nekem ez a másikfajta viszony, ez kerül hát nyelvi észlelésem előterébe.

Ez a viszony egy térbeli viszony. A szubsztanciák ugyanis – legalábbis azok, amelyekről eddig szó esett – **térben** vannak, elfoglalnak a térből egy darabot, azon a helyen ugyanabban a pillanatban mások nem lehetnek. Ezért minden ilyen szubsztanciára vonatkoztatva értelme van annak a kérdésnek, hogy: ***Hol*** *van?* Ez a szubsztanciáknak egy olyan lényegi tartozékuk, amely nélkül el sem lehet őket gondolni. Hozzájuk tartozik, mégpedig nem úgy, mint valamely akcidencia: az ugyanis felcserélhető egy másikkal (pl.: *szürke egér – fehér egér*), a térbeliség azonban nem. (Ezt jól jegyezzük meg, mert erre alább még nagy szükségünk lesz.)

Mivel mindegyik szubsztancia térben van, éspedig – más nem lévén – ugyanabban a térben, ezek helyét egymáséhoz lehet viszonyítani. Az ilyen viszonyok tehát szubsztanciák viszonyai is, de nyelvi észlelésük szerint inkább ezek helyének **térbeli viszonyai**. Ezek a viszonyok azért olyan fontosak nekünk, beszélőknek, mert ezek alapján tudjuk megmondani bármiről is, hogy hol van. A helyet ugyanis sohasem abszolút módon jelöljük meg, hanem úgy, hogy az egyiket, amelyikről meg akarjuk mondani, hol van, a másikhoz viszonyítjuk. Vagyis sohasem azt mondjuk meg, hogy egy dolog „abszolút helye szerint” hol van (ha van egyáltalán olyan, hogy „abszolút hely”), hanem azt, hogy **hol van a másikhoz képest**.

Ugyanis csak erre van grammatikai szabályunk. Ha például éppen benne van egyik a másikban, akkor a mondatban a két dolog – esetünkben az egér és a tányér – ilyen térbeli viszonyára a *-ban, -ben* utal, így: *Az egér a tányér**ban** van*. A *-ban*-ból megérti a hallgató, hogy az egér **hol** van: nem *mellette* van, nem is *alatta*, hanem éppen *benne*. Ezt inkább az egér helyének megjelöléseként érti, nem annyira az egér és a tányér közötti „benne” viszony állításaként. (Éppen ezért ez a mondat arra a kérdésre válasz, hogy: ***Hol*** *van az egér?* Állíthatom persze a „benne” viszonyt is. Ha azonban valaki éppen erre kíváncsi, akkor ezt kérdezi meg: ***Benne*** *van még az egér a tányér**ban**?*).

De lehet, hogy sem a helyet, sem ezt a viszonyt a két dolog között nem akarjuk állítani, a mondatban mégis szükség van a (hely)viszony kifejezésére. Mondhatom például, majd otthon elmesélve: *Láttatok ti már egeret tányérban?* Itt az alany a *ti*, az állítmány a *láttatok*, a tárgy pedig az *egeret tányérban*.

Itt azonban álljunk meg egy kicsit, azok kedvéért, akik már jól megtanultak mondatot elemezni. (Mások ugyanis ezt biztosan jól értik máris.) Rutinos mondatelemző, akit csak elemezni tanítottak meg, gondolkozni nem, ilyenkor azt csinálja: *ti* – alany, *láttatok* – állítmány, *egeret* – tárgy, *tányérban* – helyhatározó. Ha modernebb szemléletű nyelvtankönyvből tanult, még azt is tudja, hogy: *egeret láttatok* – tárgyas szószerkezet, *tányérban láttatok* – helyhatározós szószerkezet. Ebből tehát óhatatlanul az lesz, hogy: ’láttatok-e már egeret úgy, hogy közben a tányérban voltatok?’ Csakhogy itt nem erről van szó. A *tányérban*-nak a *láttatok*-kal az égvilágon semmiféle mondattani kapcsolata nincs, csak az *egér*-rel van, hiszen amit észleltem, az éppen ez volt: „egér a tányérban”. A *-ban* nem a *tányér* és a *lát*, hanem a *tányér* meg az *egér* mondatbeli viszonyát jelöli, hiszen ezt a viszonyt éppen avégett szerkesztettem a mondatba, hogy a valóságos egér és valóságos tányér éppen ilyen térbeli viszonyát fejezzem ki vele.

(Hogy a nyelvben milyen gyakori és – éppen ezért – milyen könnyen így érthető ez a fajta viszony, azt jól mutatja a következő beugrató kérdés: *Láttál már kenderből tornyot?*, vagy még

inkább a válasz, amely rendszerint az, hogy „nem”, éspedig mert, úgymond, kenderből nem szoktak tornyot építeni. Ez az értelmezés ugrik tehát be elsőnek: {láttam [kenderből tornyot]}. A közönség pedig éppen a leleményességet, az agyafúrtságot méltányolja a megfejtésben: „Én már láttam. Éppen a kenderben (mármint a kenderföldön) voltam, onnan néztem a falu tornyát.” Ennek lényege az, hogy a megfejtő pontosan úgy elemzi a mondatot, ahogy a rutinos mondatelemző is tenné: *tornyot láttam, kenderből láttam*. Ebben áll az értelmezés rendhagyó, szokatlan volta.)

A grammatikai szabályok egy része tehát azt teszi lehetővé, hogy a dolgok közötti térbeli viszonyokat, illetve ezek segítségével a dolgok egymáshoz viszonyított helyét kifejezhessük. Mivel a környezet elemei közül csak a szubsztanciák vannak térben, csakis ezeknek lehetnek egymással térbeli viszonyaik, az akcidenciáknak nem. A mondatban az ilyen térbeli viszonyokat a **helyviszonyok** fejezik ki, éspedig – most már nem magától a térbeli viszonytól, hanem tőlem, a beszélőtől függően, vagyis aszerint, hogy mit akarok vele mondani – állításként *(Az egér a tányérban van)*, vagy szószerkezetként *(egér a tányérban)*.

A dolgok közötti térbeli viszonyok többfélék: egyik dolog lehet a másikban benne (mint az egér a tányérban), lehet nála, mellette, rajta, alatta, fölötte, előtte, mögötte stb. A „stb.” azonban nem százával jelenti a hátramaradtakat: az ilyen térbeli viszonyoknak elég kicsi a lehetséges száma. Bennünket ugyanis, mikor a **magyar** grammatikát írjuk le, az összes elképzelhető és elképzelhetetlen térbeli viszony közül csak azok érdekelnek, amelyeknek kifejezését a **magyar** nyelv valamilyen grammatikai szabálya lehetővé teszi számunkra. A többiekkel, ha a nyelven kívül megvolnának is, úgysem tudnánk mihez kezdeni beszéd közben. (Illetve, ha nagyon muszáj volna, megpróbálhatnánk valahogy körülírni őket.)

Ez ismét azt mutatja, hogy a nyelvi kategorizáció nemcsak a környezet elemeire terjed ki, hanem a közöttük levő különböző viszonyokra is. **A környezet elemeinek neve egy szó, a közöttük fennálló viszonyok „neve”, nyelvi reprezentációja pedig egy grammatikai viszony.** Mivel pedig bizonyosfajta viszonyok csak bizonyosfajta dolgok között állhatnak fenn (például a hozzátartozás viszonya vagy a térbeli viszonyok csak szubsztanciák között), érthető, hogy az egyes grammatikai viszonyok is csak bizonyosfajta szavak között jelenhetnek meg (a birtokviszony vagy a helyviszonyok például csak főnevek vagy névmások között – más kérdés, hogy aztán ezekkel a mondatban mi történik).

A térbeli viszonyok nagyrészt **aszimmetrikus** viszonyok. Azt mondhatom, hogy: *Az egér a tányérban van*, de azt – ugyanerre a viszonyra – nem, hogy: *A tányér az egérben van*. Ez nem rajtam (a nyelvi észlelésemen vagy a közlési szándékomon) múlik, még csak nem is a nyelven, hanem az egéren meg a tányéron, azon, hogy ezek ténylegesen hol vannak egymáshoz képest. Mikor helyzetüket észlelem, mindig csak az egyik helyét viszonyítom a másikéhoz. Van úgy, hogy akármelyikét viszonyíthatom a másikéhoz, de akkor sem egyszerre, hanem választanom kell, aszerint, hogy melyiknek a helyét akarom a másikéhoz viszonyítani. Van például a falon egy kisebb meg egy nagyobb kép, úgy, hogy felül van a kisebbik, alul meg a nagyobbik. Ha a kisebbik helyzetéről akarok valamit mondani (a másikéhoz képest), akkor azt mondom: *A kisebbik a nagyobbik **fölött** van*, ha a nagyobbikéról (a kisebbikéhez képest), akkor meg azt: *A nagyobbik a kisebbik **alatt** van*. Az aszimmetria azonban továbbra is megmaradt, hiszen ha az alanyt felcserélem, már nem az előzőnek, hanem ennek a térbeli viszonyáról mondok valamit, tehát a névutót is fel kell cserélnem.

Két dolog egymáshoz képest való térbeli helyzetét tehát (tulajdonképpen ugyanazt a helyzetet!) a nyelvi észlelés szerint nyelvileg kétféleképpen is minősíthetjük (pl. a fenti esetben „alatt”-ként,

illetve „fölött”-ként), aszerint, hogy a két dolog melyikének szemszögéből nézzük. Nem a dolgok, nem is a nyelv, hanem a nyelvi észlelés természetéből adódik, hogy ilyenkor – hacsak egyéb okunk nincs rá, hogy másképpen járjunk el – a két lehetőség között általában aszerint választunk, hogy melyiknek a helyzetét észleljük stabilabbnak. Ha például a macskáról akarom megmondani, hol van, akkor az ő helyét viszonyíthatom a nála stabilabb helyzetűnek észlelt asztaléhoz, tehát azt mondom: *A macska az asztal **alatt** van*. De ha az asztal helyéről akarok valamit mondani, ezt már nem a macska helyéhez viszonyítom (tehát nem mondom azt, hogy: *Az asztal a macska **fölött** van*, hiszen a macska térbeli helyzete az asztaléhoz képest sokkal instabilabb), hanem például az ablakéhoz: *Az asztal az ablak **mellett** van*. (Mivel a „mellett” viszony a szimmetrikus térbeli viszonyok ritka esetei közé tartozik, ezt meg is fordíthatnám: *Az ablak az asztal **mellett** van*. Ugyanazt jelentené, mégis furcsa volna, mert a stabilabbat viszonyítanám a kevésbé stabilhoz.)

Talán feltűnt, hogy fentebb, a különböző térbeli viszonyok felsorolásakor azért is került a sorba olyan kevés, mert csak az ilyeneket vettük be, mint a „benne, mellette, alatta”, az olyanokat azonban, mint a „bele, mellé, alá”, illetve „belőle, mellőle, alóla”, nem. Ezeket azért nem számítjuk külön térbeli viszonyoknak, mert egyszerű szabály van rá, hogyan lehet őket levezetni a felsoroltakból, és ez az ilyen helyzetek nyelvi észlelése során mindig jelen van mint szempont. (Vigyázzunk azonban: ez a szabály nem grammatikai szabály, hanem a nyelvi észlelés szabálya.)

Az ilyen térbeli helyzet ugyanis vagy megvan, vagy pedig éppen keletkezik vagy szűnik meg. Ha megvan, vagyis ha a két dolog egyike úgy van „benne” viszonyban a másikkal, hogy **ahhoz képest**, a térbeli viszony vonatkozásában **nem mozog**, akkor azt mondom: *benne van*. Például: *Az egér **benne van** a tányérban*. (Azért hangsúlyoztuk az imént, hogy „**ahhoz képest**, a térbeli viszony vonatkozásában nem mozog”, mert más vonatkozásban persze mozoghat: nehéz is lenne azt egy egértől elvárni, hogy sokáig mozdulatlan maradjon a tányérban. Ez a mozgása azonban nem változtat azon, hogy ő továbbra is a tányérban van.) Ha viszont mozog (a térbeli viszony vonatkozásában), akkor a másik dologhoz képest csak két irányban mozoghat: vagy közeledik hozzá, mégpedig úgy, hogy a mozgás eredménye az illető térbeli helyzet lesz (tehát az erre vonatkozó grammatikai szabály értelmében azt mondom: *Az egér éppen megy **bele** a tányér**ba***, s ha ez sikerül neki, akkor már ***benne** lesz a tányér**ban***), vagy pedig távolodik tőle, aminek az lesz az eredménye, hogy a térbeli viszony, amely most – e mozgás folytán – éppen megszűnőben van, ténylegesen meg is szűnik, már csak múlt időben beszélhetek majd róla: *Az egér **ki**mászik a tányér**ból***, ebben pedig az is ott van, hogy az imént még ***benne** volt*, sőt még most is ***benne** van* formán, de éppen azon iparkodik, hogy ne legyen ott.

Figyeljük meg ezeket: *belőle*, tehát *benne **volt** – bele*, tehát *benne **lesz** – benne*, tehát *benne **van***. Ezek tulajdonképpen időbeli viszonyok. A „benne” viszony észlelésének tehát három különböző változata lehetséges:

(1) a nyelvi észlelés pillanatához képest **egyidejű** „benne”: *benne*;

(2) a nyelvi észlelés pillanatához képest **előidejű** „benne”: *belőle*;

(3) a nyelvi észlelés pillanatához képest **utóidejű** „benne”: *bele*.

Vagyis: észlelni mindhárom esetben **ugyanazt** a „benne” viszonyt észlelem, de megnevezésében, a grammatikai viszonyban azt is feltüntetem, hogy ez a „benne” viszony időben hogyan viszonyul a nyelvi észlelés pillanatához. Vagyis a dolgok közötti „benne” viszony nyelvi észlelésekor az

egyik észlelési feltétel éppen ez az időbeli viszonyítás, és ugyanaz a térbeli viszony **nyelvi szempontból** ennek megfelelően minősül *benne, belőle* vagy *bele* viszonynak. Azaz: egyazon térbeli viszonynak három összetartozó grammatikai viszony felel meg.

(A fenti felsorolásban azért van benne háromszor is, hogy „a nyelvi észlelés pillanatához képest", hogy ezt jól jegyezzük meg. Tudniillik időbeli viszonyítás másféle is van a nyelvben, de az a teljes grammatikának egy olyan komponensébe tartozik, amellyel itt nem foglalkozunk, mert arra most nincs szükségünk. Mi ugyanis itt csak a **mondatbeli viszonyok** grammatikájával bajlódunk, mert ez tartozik hozzá a nyelvi világmodellhez, nem a **beszédbeli viszonyok** grammatikájával. Hogy világosabb legyen, figyeljük meg a következő mondatokat:

1.a. Az egér **benne** van a tányér**ban**.

1.b. Az egér **ki**mászik a tányér**ból**.

1.c. Az egér **bele**mászik a tányér**ba**.

2.a. Az egér **benne** van a tányér**ban**.

2.b. Az egér **benne** volt a tányér**ban**.

2.c. Az egér **benne** lesz a tányér**ban**.

Az a. mindkét csoportban egyidejűséget, a b. előidejűséget, a c. pedig utóidejűséget fejez ki. A különbség abban van, hogy **mihez képest**. Az 1. csoportban ugyanis az a–c. mondatok abban különböznek egymástól, hogy a dolgok közötti térbeli viszony időben hogyan viszonyul **a nyelvi észlelés pillanatához**, a 2. esetben azonban aszerint, hogy az az esemény, amelynek észleléséről éppen tájékoztatjuk a beszélőt, időben hogyan viszonyul **a beszéd pillanatához**. Az 1. csoport mindegyik mondatát mondhatom múlt, jelen vagy jövő időben, aszerint, hogy a beszéd pillanatához képest a mondatban kifejezett esemény vagy történés előidejű, egyidejű vagy utóidejű. Ez azonban az észlelés pillanatához képest való időviszonyt nem érinti. Mondhatom például azt: *Az egér **bele**mász**ott** a tányér**ba***. Itt a „benne" viszony a nyelvi észlelés pillanatához képest utóidejű – tehát ***bele*** –, maga az esemény pedig a beszéd pillanatához képest előidejű – tehát *mász**ott***.)

Közben az egér kimászott a tányérból, már nincs benne. Addig fitet, míg megtalálja, amit keresett: egy darabka sajtot. Neki is áll rögtön, elkezdi enni. Azt mondom: *Sajtot eszik*. Mármint az egér, hiszen továbbra is ő maga az alany.

Mit észlelek ezúttal? Két szubsztanciát (az egeret meg a sajtot), egy viselkedést (hogy eszik), meg egy viszonyfélét is, amelyről most kell majd kideríteni, hogy miféle. Egy egész helyzetet észlelek tehát, egyszerre, ezt kell nekem a nyelvi észlelés során – a nyelvi kategorizációban adott lehetőségeknek megfelelően – elemeire bontani, majd, hogy mondhassam is, megint összerakni, a grammatika adta lehetőségeknek megfelelően.

Ha jól megnézem, vanni csak kettő van: az egér meg a sajt. A többi ennek a kettőnek egy egészen sajátos viszonya. Hiszen az, hogy „eszik", nem lehetséges, ha nincs ott mind a kettő: az igaz ugyan, hogy az „eszik" az egérnek a viselkedése, de ez sajt nélkül nem megy. Ez tehát nemcsak rajta

múlik. Hogy szalad-e vagy sem, az igen. De hogy eszik-e vagy sem, az rajta is múlik, meg azon is, hogy van-e sajt, vagy nincs. Így viselkedni az egér csak a sajttal együtt tud, vagyis ha vele van a sajt is. (Ezért is kérdezünk erre a fajta viselkedésre így: *Mit csinál az egér a sajt**tal**? – Eszi.* Ezt akár úgy is felfoghatjuk: *Mit csinál az egér[, ha **együtt** van] a sajt**tal*** [egy ilyenfajta viselkedési relációban]*?*) A sajt megléte **feltétele** annak, hogy az „eszik” viselkedés létrejöhessen.

Az „eszik” tehát nemcsak viselkedés, hanem viszony is egyszersmind, egy reláció. Nem is észlelem ezt a viszonyt külön: ez benne van az „eszik”-ben. Ez a viszony az egér meg a sajt között – két szubsztancia között – áll fenn, de az „eszik” az egérhez kapcsolódik jobban, annak akcidenciája, nem mint tulajdonság, hanem mint viselkedés. Ezért a mondatban igével fejezzük ki, akárcsak azt, hogy: *Az egér szalad*. Mondhatjuk azt is: *Az egér eszik*. Ez azonban nem azt jelenti, hogy most csak úgy, egyedül, semmi nélkül eszik a maga kedvére. Az „eszik” észlelésében itt is benne van, hogy valamit eszik. Csak éppen nem mondom meg, hogy mit. Vagy mert nem tudom, vagy mert nyilvánvaló, vagy pedig mert mindegy, nem tartom fontosnak. De lehet, hogy a hallgató nem éri be ennyivel, ilyenkor megkérdezheti: *Mit eszik?* Ezt azért tudja megkérdezni, éppen így, mert annyit magától is felér ésszel, hogy ha *eszik*, akkor nyilván *valamit* eszik. Az *eszik* jelentése csak ezzel a relációval együtt egész.

Ha azonban meg akarom mondani, mit eszik az egér, megmondhatom, mert van rá grammatikai szabály: ezt a viszonyt a grammatikában (legalábbis a magyarban) a **tárgyi viszonnyal** fejezhetem ki: *Az egér sajt**ot** eszik*.

(Azért tettük oda zárójelben, hogy „legalábbis a magyarban”, mert a grönlandi eszkimóban például ez másképpen van: ez a nyelv az „eszik” akcidenciát nemcsak leválasztja az egérről, hanem ilyenkor egy csakis erre a célra használt képzővel nyomban főnevet is csinál belőle, amelynek hasonló – nem ugyanaz, csak értelme szerint hasonló – jelentése van, mint a magyarban az *étel* vagy az *eledel* szónak, és ezt birtokviszonyba állítja az egérrel, de egyben azonosító viszonyba is a sajttal. Végeredményként ilyesmi jön ki: ’Az egér étele sajt.’ Ha azonban az eszkimó nem akarja – vagy nem tudja – megmondani, mi az egér étele, akkor ő is igét használ: ’Az egér eszik.’

Ami a magyarban és az eszkimóban különbözik, az, ha jól meggondoljuk, nem az egér meg a sajt viszonya: a helyzet ugyanaz mind a kettőben. Ami különbözik, az inkább ennek a helyzetnek a nyelvi észlelése: a magyar nyelvi észlelés szerint az „eszik”-ből nem lehet kihagyni azt, hogy „valamit”, az eszkimó szerint viszont, úgy látszik, ki lehet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy akkor tehát az eszkimóban semmi különbség nincsen az ’eszik’ és a ’szalad’ ige között: van, de ez nem úgy konkretizálódik, mint a magyarban – ti. a tárgyatlan és tárgyas igék különbségeként –, hanem inkább a „-tal/-tel”-es és „-tal/-tel”-etlen igék különbségeként: az ’eszik’-ből lehet olyan főnevet képezni, mint a magyarban az *étel* (vagy *ital*), a ’szalad’-ból meg nem. Az eszkimóban ugyanis egyszerűen nincs olyan értelemben vett tárgy, mint a magyarban.

Ezt pedig azért volt érdemes szóvá tenni, mert egy kicsit a nyelvi univerzálék természetét is megvilágítja. Ezek elég nagy részét manapság a nyelvi kompetencia veleszületett elemeiként szokták felfogni, ami nem csoda, hiszen ha a grammatika leírásakor nem abból indulunk ki, hogy az ember **valamiről** beszél, akkor ezekre más értelmes magyarázat nem is igen lehetséges. De ha ebből indulunk ki, rögtön jobban értjük, miről van szó. Nem kell ahhoz százával végigvizsgálnunk a nyelveket, hogy biztosan állíthassuk: képtelenség volna, hogy bármely nyelven is az egérnek meg a sajtnak ezt a sajátos „eszik”-viszonyát ne lehessen valahogy kifejezni. Ez tehát biztosan univerzálé. De nem azért, mert ez az emberrel veleszületik, vagy valami misztikus kényszer tereli a nyelveket ebbe az irányba. Hanem egyszerűen azért, mert az egér, ahol csak hozzáfér, bizony mindenütt megeszi a sajtot, és

erről valahogy beszélni kell. Természetesen nem az egér meg a sajt konkrét esete miatt kell hogy lehetőség legyen az ilyen viszony kifejezésére. Az ember viselkedésének egyik alapeleme, hogy folyton „valamit csinál valamivel”, lehetetlenség volna, hogy éppen erről ne tudjon beszélni.

Mivel pedig maga a helyzet, amelyről beszélni akarunk, kevés elemből áll – ami „való” benne, az összesen két szubsztancia, és ezek egyikéhez tartozik egy relációs akcidencia –, kimondásához összesen három szóra van szükség. A világ minden nyelvében ennyire van szükség: kettő nem elég hozzá, négy meg már sok volna. Hogy ezzel a három szóval mit kezdünk a grammatikában, azt persze már grammatikája válogatja. Kifejezhetjük jelölt tárgyi viszonnyal, mint a magyarban, vagy jelöletlennel – pontosabban csak szórenddel jelölttel –, mint az angolban, továbbá olyan eljárással, mint az eszkimóban, vagy esetleg egy olyannal, amelynek az volna az igazi értelme, hogy: ’az egér a sajtnak evője’ – azaz most éppen sajtevő. De ki lehet fejezni ergatívuszos szerkezettel is, mint a kaukázusi nyelvekben. Ez csak abban különbözik a jelölt tárgyi viszonytól, hogy itt az egér és a sajt közti viszonyt nem a ’sajt’ szón jelöljük meg, hanem az ’egér’ szón. De bárhogy fejezzük is ki, az, hogy „az egér sajtot eszik”, minden nyelvről minden nyelvre lefordítható, mert ha a grammatikai forma nem is, de a helyzet szerkezete univerzális.)

Az egér és a sajt ilyen („eszik”-) viszonya aszimmetrikus. Nemcsak azért, mert a sajt nem eszik egeret, hanem főleg azért, mert ebben a viszonyban az egér (a sajt vonatkozásában) **aktív**, a sajt meg (az egér vonatkozásában) **passzív** félként vesz részt. Az egér nemcsak attól aktív fél, hogy őhozzá tartozik a viselkedés mint akcidencia (vagyis ő csinál valamit, nem a sajt), hanem attól is, hogy magát a viszonyt is ő hozza létre, ő alakítja ki, tőle indul el minden: ha együtt van az egér meg a sajt, akkor csakis az egéren múlik, hogy eszi-e a sajtot, vagy nem. Most már a leírásból is rá lehet ismerni, milyen viszony ez a dolgok között: **szubjektum–objektum viszony**.

(Mint tudjuk, a nyelvtipológiában szokás megkülönböztetni az SOV meg az SVO nyelveket, aszerint, hogy a nyomaték nélküli mondatban az „alany–tárgy–ige” vagy az „alany–ige–tárgy”-e a sorrend. A világ nyelvei – már amelyekben egyáltalán van tárgy – általában beleférnek ebbe az osztályozásba, a szórendi különbségnél azonban sokkal érdekesebbnek tűnik, ami azonos: hogy ti. az alany mindenütt megelőzi a tárgyat. Ez tökéletesen talál azzal, amit az értékjelentések alapján szerveződő jelentésstruktúrákat tárgyalva a szórendről mondtunk: ebben ugyanis pontosan az „aktív : elöl – passzív : hátul” szabályát látjuk viszont.)

Az olyan igéket, amelyekben egyszersmind egy reláció is kifejeződik, amelyek tehát legalább két szubsztanciajelentés meglétét feltételezik, **relációs igéknek** fogjuk nevezni. Minden olyan helyzetben, amelyet ilyen relációs igével fejezünk ki, az egyik szubsztancia az, amelynek akcidenciája a viselkedés, a másik pedig az, amely olyan relációban van az előzővel, ami feltétele az illető viselkedésnek. Ha ez a viszony szubjektum–objektum viszony (tehát olyan, amilyennek ez fennebb le van írva), akkor az igét **tárgyas igének** nevezzük, ha pedig helyviszony, akkor **vonzatos igének**.

Lássunk erre is egy példát. Az egér és a kalitka viszonyát, mint már láttuk, többféleképpen észlelhetem. Észlelhetem hozzátartozásnak, akkor birtokviszonnyal azt mondom: *az egér kalitkája*. Ha az egér valamilyen vonatkozásban szubjektumként viselkedik vele szemben, észlelhetem szubjektum–objektum viszonynak, s akkor tárgyi viszonnyal azt mondom például: *Az egér nézi a kalitkát*. Észlelhetem továbbá térbeli viszonynak, ezt helyviszonnyal fejezem ki: *Az egér a kalitkában van*. Ha azonban a térbeli viszonyt észlelve a kalitkát egyszersmind az ő otthonának, lakóhelyének is észlelem, akkor azt is mondhatom, szintén helyviszonnyal: *Ebben a kalitkában lakik az egér.*

A *lakik* is ige: amit megnevezek vele, az viselkedés. Nem úgy viselkedés, az igaz, mint amit az *ül*, a *szalad* vagy az *eszik* szavakkal nevezek meg. Az, hogy „lakik”, tulajdonképpen egy sor viselkedés együtt: ebben szokott aludni, ebben neveli a kölykeit, stb. A *lakik* azonban más miatt érdekes itt nekünk: amiatt tudniillik, hogy sohasem mondhatom valamilyen helyviszony nélkül, így: *Az egér lakik.* Hozzá kell tennem, hogy **hol** lakik. A „lakik” ugyanis nemcsak egy akcidenciája az egérnek, hanem reláció is van benne, mégpedig egy térbeli. Ebben az egyben tér el a *lakik* az *eszik*-től: hogy a reláció, amelyre utal, nem szubjektum–objektum viszony, hanem térbeli viszony. Ettől tárgyas ige az *eszik*, és vonzatos ige a *lakik*. Egyébként mindegyik ugyanabba a relációs igekategóriába tartozik, ezért a tárgyas és a vonzatos igék viselkedése sok tekintetben hasonló. (Tulajdonképpen a tárgyat is fel lehet fogni úgy, mit egy vonzatot. A vonzatos és nem vonzatos igék különbsége nem kevésbé fontos, mint a tárgyas és tárgyatlan igéké, csak azért véljük esetleg annak, mert a grammatikai hagyomány az utóbbiakat ősidők óta elkülöníti, az előbbieket meg nem.)

Végezetül a tisztesség is úgy kívánja, hogy a mondatbeli viszonyok elemzését abbahagyva (nem befejezve, mert még volna egynéhány, de ennyi már elég lesz ahhoz, amihez nekünk kell majd) zárjuk ezt a részt azzal, hogy amiket itt fentebb olvashatni, azok nem teljesen új, hanem csak felújított megállapítások: Karácsony Sándor ezek jó részét már megírta egyszer, több mint ötven esztendeje (Karácsony 1938. 20–77). Eddig csak azért nem hivatkoztunk rá, mert folyton kellett volna.

A felújítás azonban mindig úgy történik, hogy bár az egészben nem történik lényeges változás, a réginek kicseréljük bizonyos részeit, meg újakat is adunk hozzá. Itt is ez történt. Karácsony például nem nyelvi észlelésről beszélt, ehelyett mindig „képzeletbeli kép”-et mondott, nemcsak azért, mert könyvét úgy írta meg, hogy közben – mint írja – tekintettel volt a tíz-tizenkét éves gyerekek értelmi képességére, nyelvi nevelésük lehetségességére is, hanem mert ez az ő szemléletének is jobban megfelelt. Ez a szóhasználat azonban, bár nagyon szemléletes, alkalmasint akadályozta is némileg abban, hogy a helytálló rendszert és a rengeteg lényeglató észrevételt úgy fejtse ki, úgy fogalmazza meg, hogy abból még több felismerés adódjék magától. Mikor a grammatikát értelmezi, ez sosincs különválasztva a szemantikától, ez a kettő azonban mégsem tud még igazán szerves egységbe ötvöződni nála: a **Magyar nyelvtan** sokkal inkább grammatika, mint szemantika, ez utóbbiról nem is ebben a könyvében van érdemben szó, hanem **A magyar észjárás**ban (1939) – éspedig kognitív szemantikaként.

De akárhogy hívta is, mikor róla beszélt, ugyanerről beszélt, beleértve a mondatbeli viszonyoknak a beszédbeli viszonyoktól való megkülönböztetését is, éppen ezekkel a terminusokkal. Nem ő tehet róla, hogy amit ő egyszer már megírt, most megint úgy kell előadni, mintha valami új felismerés volna.[18]

---

[18] Ide kívánkozik még egy megjegyzés, a stílussal kapcsolatban. Mikor a mondatbeli viszonyokról kezdtünk beszélni, jeleztem, hogy stílust is kell váltanunk egyben. Most már elárulhatom: ez utólag került a szövegbe. Én ugyanis nem akartam stílust váltani, magától változott meg, előbb magam sem értettem, miért. Próbáltam is szabadulni tőle mindenképpen, már csak azért is, nehogy az a látszat keletkezzék, hogy ezzel Karácsonyt akarom utánozni. De nem lehetett. Ebből értettem meg végre, hogy ez nem rajtam múlott, de nem is Karácsonyon, hanem a dolog természetén. Mikor ugyanis a nyelvet természetes szituációjával együtt vesszük tekintetbe, és megértése végett aprólékosan elemezzük, mi is történik beszéd közben, arról magyarul nemigen lehet másképp beszélni: a szituáció csak akkor lesz hiteles, ha hiteles az a nyelv is, amellyel beszélek róla. Ha másképp próbálok, odalesz a szituáció hitelessége. Márpedig akkor az elemzésre

A reális világ és a nyelvi világ. E két világ régiói

Ez a cím egy olyan kérdést vezet be, amelynek megvilágítása nagyon meg fogja könnyíteni, hogy a nyelvi világ és a nyelvi világmodell természetét csakugyan megértsük.

A reális világ régiói

A továbbiakban **reális világon** azt a fizikai-kémiai-biológiai környezetet fogjuk érteni (beleértve az ember alkotta fizikai tárgyakat is, tehát ne csak az ember előtti világra gondoljunk itt!), amely körülvesz bennünket, amelyet **érzékszerveinkkel megtapasztalunk**, amelynek elemei – mint szubsztanciák, illetve mint ezek akcidenciái – a szó szoros értelmében **vannak**, éspedig attól **minden tekintetben** függetlenül, hogy beszélünk-e róluk, vagy sem. Ezek az elemek természetesen nem egymástól elszigetelve vannak, hanem különféle relációkban egymással. Ezek a relációk is hozzátartoznak hát a reális világhoz. A reális világ a maga módján **van**, akár beszélünk róla, akár nem. (Hogy világosabb legyen: mind az egér, mind a sajt a reális világ érzékelhető eleme, akár beszélünk róluk, akár nem, és a reális világhoz tartozik az a viszony is, hogy az egér megeszi a sajtot.) Reális világ egyetlenegy van, nincs belőle több.

A reális világban két nagy régiót különíthetünk el. Nem az élőkét és élettelen dolgokét. Ez tűnne pedig a legtermészetesebbnek, mert általában így szokták. Biztosan így tennénk mi is, ha ezt az elkülönítést a reális világ elemeinek jellege szerint akarnánk elvégezni. Mi azonban elsősorban a reális világ elemei között lehetséges **viszonyokat** tartjuk szem előtt, mert célunk nem annyira az elemek taxonómiájának felállítása, hanem az egyes régiók strukturális jellegzetességeinek azonosítása. Ilyen szempontból viszont az igazi határ a **nem viselkedők** és **viselkedők** régiója között van. A nem viselkedőkét ezentúl 1. régiónak, a viselkedőkét meg 2. régiónak fogjuk nevezni.

Azért választjuk ezt a felosztást, mert viselkedni nem általában az élők, hanem az állatok viselkednek. A növények nem viselkednek olyan értelemben, ahogy az állatok. (A növények viselkedése még sok meglepetést rejtegethet, hallatlanul izgalmas ezzel foglalkozni, de azt máris tudni lehet, hogy akármilyen szenzációsak lennének is az ezutáni felfedezések, azon, ami miatt mi a nem viselkedők közé soroljuk őket, bajosan fognak változtatni.)

---

kiválasztott mondat sem ér semmit, mert közönséges sületlenség lesz belőle, vagy ha nem is, akkor sem azt jelenti már, amit hiteles szituációban.

Ez egyébként, úgy látszik, Karácsonynak is gondot okozhatott: könyveinek stílusa, érvelésmódja feltűnően egységes, egyedüli kivétel a **Magyar nyelvtan**, amely teljesen elüt a többitől. Nehezen hihetni, hogy előre megfontolt szándék miatt lett volna ilyenné, már csak azért is, mert ennek a könyvnek a bevezetője viszont „rendes" Karácsony-stílusú, sőt még teoretikusabb is valamivel, mint a szerző egyéb könyvei. Inkább azért lett ilyen, mert más nem lehetett, még ha netán restelkedett volna is miatta a szerzője. Nem maradt hát más választása, mint megpróbálni úgy „eladni", mintha ez csakugyan a gyerekek kedvéért sikeredett volna ilyenre, bármilyen nyilvánvaló is pedig, hogy ez a könyv felnőtteknek szól.

Erre azt mondhatnánk, hogy az állatokon kívül az ember is viselkedik. Így igaz, de nem ezeken kívül, hanem ezeken belül. Hiszen az ember kilépett ugyan a természetből – ahogy mondani szoktuk –, de nem az állatrendszertanból is egyszersmind: ott van benne mindmáig, Homo sapiens néven. De mert sokan nem szeretik, ha az embert csak úgy „leállatozzák", biztonságosabb, ha a reális világnak azokat az elemeit, amelyek viselkednek, nem állatoknak, hanem viselkedőknek nevezzük, ebbe az állatokat és embereket értve bele.

Az 1. régióhoz úgy jutunk el legkönnyebben, ha a reális világból kivonjuk a viselkedőket, és csak a nem viselkedők maradnak benne, köztük az ember alkotta tárgyak is. (Kissé kellemetlen, hogy magunkat is ki kell belőle tessékelnünk; még csak nem is nézhetjük, mert azzal már benne vagyunk.) Az 1. régió tehát a nem viselkedők régiója. Elemei, a szubsztanciák között különböző fajta relációk lehetnek, például térbeli relációk. (Olyanok is, mint a közvetlen érintkezés vagy nem érintkezés: ennek függvényében mehet vagy nem mehet végbe mondjuk egy vegyfolyamat.) Van ezenkívül mozgás (légmozgás, folyóvíz, csapadék), van állapotváltozás (fagyás és olvadás), és van kölcsönhatás, pl. a mágnes és vas közötti, illetve a tömegvonzás. (Hogy ok-okozati viszony mint olyan van-e, az már bonyolultabb filozófiai kérdés; inkább nincs, mint van.) És még egyebek is lehetségesek.

Ami az akcidenciákat illeti, itt már bizonytalanságban vagyunk. Hogy biztosabbat mondhassunk róla, ahhoz alaposabban végig kellene gondolni ezt a dolgot. Csak egy a baj: hogy nemigen van, mivel végiggondolni. Ezt ugyanis csak az eszünkkel tehetnénk, az meg úgy működik, hogy folyton akcidenciákat választ le a szubsztanciákról. Ha tehát az eszünkkel gondolkozunk, márpedig egyébbel nem tudunk, biztosan fogunk akcidenciákat is találni, ezekkel azonban csínján kell bánni. (Vagyis: a reális világ 1. régiójáról úgy kellene gondolkoznunk, hogy közben még csak rá se gondoljunk, mert mihelyt rágondolunk, nyomban nem az, ami amúgy.)

Arra gondolhatnánk például, hogy a hullámoknak akcidenciája a frekvencia meg az amplitúdó. Csakhogy ezek nélkül nincs is hullám: olyanok ezek a hullámnak, mint a szubsztanciáknak az, hogy térben vannak. Mégsem kell ezt a gondolatot elvetnünk. Mert az igaz ugyan, hogy frekvencia meg amplitúdó nélkül nincs hullám, de az, hogy **milyen** (mekkora) ez a frekvencia meg ez az amplitúdó, már lehet akcidencia, sőt alkalmasint az is. De természetesen nem úgy leválasztva a hullámról, ahogyan azt mi külön el szoktuk gondolni. Az 1. régió akcidenciáinak azonosítását azonban szerencsére nyugodtan máskorra halaszthatjuk, itt erre nincs nagy szükségünk.

A reális világ 2. régiója a viselkedők régiója. Ha az 1. régióhoz most ismét hozzáadjuk a viselkedőket, új viszonyok jelennek meg. Először is megjelennek a különböző viselkedések mint a viselkedő szubsztanciák sajátos akcidenciái. (Az 1. régióban nincs viselkedés.) De a 2. régió legjellegzetesebb viszonya mégis a szubjektum–objektum viszony, amely az 1. régió elemeit is más helyzetbe hozza: ezek ugyanis objektumokká lehetnek egy ilyen relációban, s a reláció folytán olyan akcidenciák jelennek meg bennük, amelyek ezen a szubjektum–objektum reláción kívül nincsenek. A falevél például az 1. régióhoz tartozik, önmagában (mint egyébként semmi más) nem lehet objektum, szubjektum meg éppen nem, hiszen nem viselkedő. Elég azonban, hogy egy állat vagy egy ember ránézzen: rögtön objektumává lesz az őt látónak (ti. az ember látja a levelet), s ezáltal megjelenik benne (vagy rajta) egy addig nem létező akcidencia: a zöld szín. Hiszen a szín mint olyan – itt például a zöld – nem tartozik hozzá eleve, látásunktól függetlenül az objektumhoz, ez a mi szemünkben keletkezik, a mi szemünk specifikus válasza az objektumról érkező, adott frekvenciájú fényhullámokra. Ebben a szubjektum–objektum relációban azonban a szín úgy jelenik meg, mint ami valóban hozzátartozik a levélhez mint objektumhoz, de csakis ebben a relációban.

A szubjektum mindig viselkedő, más nem is lehet, az objektum azonban lehet nem viselkedő is. Viselkedő nélkül azonban sohasem válhatna objektummá, hiszen objektummá lenni csak egy szubjektum–objektum relációban lehet. Mégpedig nagyon változatos formában. Az állat látja a füvet, de lehet, hogy meg is eszi. Ez is egy szubjektum–objektum viszony. Éppen ezért ez a viszony annyira hozzátartozik a viselkedőkhöz, hogy viselkedőt el sem lehet képzelni nélküle. Mikor egy egysejtű állat bekebelez egy baktériumot, az már szubjektum–objektum viszony.

A reális világ az 1. és 2. régió együtt. Eredetileg csak az 1. régióból állt, a 2. úgy jelent meg benne később. (Ezért is nem tehetjük meg, hogy a 2. régiót úgy határoljuk körül, hogy a reális világból vonjuk ki az 1.-t. Ha így járnánk el, megnézhetnénk, mivel maradnánk: egy csomó űrben lebegő állattal, emberrel.)

A szubjektum–objektum viszony, éppen azáltal, hogy új akcidenciákat hoz létre az objektumban, egyben kategóriákba is sorolja a reális világ elemeit. Ez is a 2. régió jellemzője, az 1.-ben nincs kategorizáció. Itt azonban kétféle is van. Az egyik a **viselkedési kategorizáció**. Ehetőség szempontjából például a környezet elemei két viselkedési kategóriába sorolódnak: vagy ehetők, vagy ehetetlenek. Ez a kategorizáció állatfajonként különbözik. Ami az egyiknek ehető, az a másiknak esetleg ehetetlen. (Ne higgyük, hogy ez a kategorizáció csak a mi elméleti spekulációnk eredménye, ami a reális világban nincs. Hiszen az ökoszisztémák szerveződésének például ez a kategorizáció igen lényeges tényezője.) Más szempontból a környezet elemei lehetnek veszélyesek vagy veszélytelenek. Az állat eszerint viselkedik másképp egyikkel szemben, mint a másikkal: a veszélyestől menekül, a veszélytelentől nem. Ezeken kívül egyéb szempontú viselkedési kategóriák is vannak. (A viselkedési kategóriákról l. Bogdan 1989/1992.)

A másik az **érzékszervi kategorizáció**. A viselkedési kategorizációhoz képest másodlagos, és részben annak hatékonyabbá tételére való. Ez már nemcsak állatfajonként lehet különböző, hanem az illető állatfajon belül az egyes érzékszervek szerint is. Például bizonyos dolgok egyazon kategóriába tartozhatnak a színük szerint, de más-másba a szaguk szerint. Ez tehát az állatok esetében is lehetőséget teremthetne arra, hogy dolgokat meglehetős pontossággal azonosítsanak, ha megvolna az a képességük, hogy a különböző érzéki modalitásokat össze tudják kapcsolni egymással. Erre azonban mostani tudásunk szerint agyuk szerkezete nem teremt lehetőséget.

A nyelvi világ régiói

Szemben a reális világgal, **nyelvi világon** azt a világot értjük, amelyről beszélünk. Beszélni nem is tudunk másról, mint a nyelvi világról. A reális világról **mint olyanról** nem tudunk beszélni. A nyelvvel semmilyen kapcsolatban nem levő reális világ elemeinek ugyanis nincs nevük, nincsenek nyelvi kategóriákba sorolva. Enélkül pedig beszélni sem lehet róluk. Mihelyt megnevezzük őket, már a nyelvi világ elemeivé lettek.

A nyelvi világ elemei ugyanis éppen ebben különböznek a reális világéitól: hogy egytől egyig névviselők. Meg vannak nevezve, ami azt jelenti, hogy a nyelvi kategorizáció szerint kategóriákba vannak sorolva. Nagy részük természetesen olyan, amely amúgy egyben a reális világnak is eleme. De pontosan úgy van ez is, mint ahogy a reális világ 2. régiójának kategorizációiról szólva láttuk: a szubjektum–objektum viszony következtében új akcidencia jelenik meg az objektumban, ami ezen a viszonyon kívül nincs. Ez az, ami megkülönbözteti attól a létformájától, amikor éppen nincs „objektum-helyzetben”. A beszélő ember és a reális világ között is egy sajátos szubjektum–objektum

viszony létesül: az ember ebben a minőségében most már nemcsak érzékeli a reális világ elemeit, hanem a nyelvi észlelés tárgyává is teszi, azaz nyelvi szempontból (valamilyen nevűnek) minősíti. A nyelvi minősítettség az, ami e viszony következtében megjelenik a nyelvi észlelés tárgyában. Ezáltal lesz a környezet így észlelt eleme egyszersmind a nyelvi világ eleme, de nyomban meg is szűnik annak lenni, mikor már nem beszélünk róla.

Mert éppen úgy, ahogy a dolgoknak csak akkor van valamilyen színük, mikor éppen látja őket valaki vagy valami, egyébként azonban nincsen, ez az akcidencia is – mármint a nyelvi minősítettség – csak abban a helyzetben jelenik meg a reális világ elemeiben, mikor éppen szubjektum–objektum viszonyban vannak a beszélő emberrel. Egyébként, ha éppen nem beszél róluk senki, olyankor nincs nyelvi minősítettségük, és éppen ezért nevük sincs, tehát anélkül tartoznak a reális világ elemei közé, hogy egyszersmind a nyelvi világnak is elemei volnának.

Ezt valószínűleg nem könnyű felfogni, elhinni meg még nehezebb. Az ember ugyanis hajlamos azt hinni, hogy a szín vagy a név a dolgoknak állandó tartozéka, függetlenül attól, hogy éppen látjuk-e őket, vagy nem, illetve hogy beszélünk-e róluk, vagy nem. Érthető is, hogy ez a hiedelem olyan erősen él bennünk. Ugyanis mellette szól minden tapasztalatunk, sőt nem is szólhat ellene. Ha ugyanis ránézek valamire, és zöldnek látom, majd egy félóra múlva megint megnézem, és megint zöldnek látom, akkor, ha ezt elégszer végigcsinálom, egy idő után még azt is előre fogom tudni, hogy ha megint megnézem, megint zöldnek fogom látni. És csakugyan annak fogom megint. Ebből tehát arra következtethetek, hogy az a tárgy maga zöld. Pedig az akkor sem zöld. Zöldnek csak látom. Van persze a dologban is valami, ami csakugyan hozzátartozik: az, hogy olyan szerkezetű a felülete, hogy a fényből csak bizonyos frekvenciájú hullámokat ver vissza, a többit meg elnyeli. De a zöld szín maga mint olyan az én szememben keletkezik mint egy sajátos látási érzet. És keletkezni is fog mindaddig, amíg a tárgy felületének szerkezete meg nem változik. Feltéve persze, hogy közben rá-ránézek. Ezt viszont csak a szememmel tehetem: nem láthatom egyébbel. Az a hiedelem, hogy a zöld szín maga mint olyan a tárgyhoz tartozik, csak azért alakul ki, mert valahányszor ránézek, ugyanazt a tárgyat mindig ugyanolyan színűnek látom.

Pontosan így van a nevekkel is. Ezekről is csak azért hiszem, hogy hozzátartoznak a dolgokhoz mint állandó tartozékuk, mert valahányszor megnevezem az illető dolgot, mindig ugyanazzal a névvel nevezem meg. A gyufát például következetesen *gyufá*-nak nevezem, valahányszor csak meg kell neveznem. Azt pedig ki sem tudom próbálni, hogy ennek a dolognak van-e neve, mikor éppen nem nevezem meg, mert ennek kipróbálásához okvetlenül a név szempontjából kellene szemügyre vennem, márpedig ilyenkor abban a pillanatban ott van a *gyufa*. Persze van a gyufában is valami – akárcsak a szín esetében a felület –, ami megmagyarázza az azonos névvel való megnevezés ismétlődését: van néhány olyan jellemzője, amely abban a pillanatban, mikor beszélőként, nyelvi észleléssel viszonyulok hozzá, számomra rögtön a nyelvi minősítés ismérveként, mint a *gyufa* nevűként való nyelvi észlelés meglevő feltétele fog megjelenni. Ezért nevezem éppen *gyufá*-nak. Ezek a vonásai azonban a gyufának nem azért, nem avégett vannak, hogy én a gyufát valahogy megnevezhessem. Ezek természetesen akkor is benne vannak, mikor éppen nem nevezem meg. A megnevezés szabálya azonban nem a gyufában van, hanem az én fejemben.

Mivel pedig másnak is ugyanez a szabály van a fejében a gyufa magyar nevére vonatkozólag, természetesen más is ugyanígy fogja megnevezni, szép egyetértésben. Ez aztán még inkább megerősíti azt a látszatot, hogy a gyufában valamilyen módon akkor is megvan ez a név, mikor senki sem beszél róla. Pedig ilyenkor az a gyufa csak a reális világnak eleme, de nem a nyelvi világnak is.

Ezek után azt lehetne kérdezni, miért kell egyáltalán reális világról meg nyelvi világról beszélni. Nem volna-e elég, ha azt mondanánk, hogy amiről beszélünk, az a reális világ valamely eleme, amelyet hol megnevezünk, hol meg nem?

Nos, nem volna elég. A nyelvi világ ugyanis nyelvspecifikus, ez egyenesen következik abból, hogy a nyelvi kategorizáció is az. Reális világ csak egy van, nyelvi világ meg annyi, ahány nyelv. Ha nem így volna, azaz ha nyelvi világ is csak egy volna, akkor a különböző nyelvekben az egyes szavaknak csak a hangalakja különbözhetne, a jelentésük azonban tökéletesen megfelelne egymásnak. Ez azonban távolról sincs így. Magyarul például a *fa* jelenthet élőfát általában, ezen belül gyümölcsfát vagy nem gyümölcsfát, és fát is mint faanyagot. Ezeknek a reális világban valóban nagyon különböző dolgok felelnek meg. A magyar nyelvi kategorizáció szerint azonban ezek a dolgok **mint a nyelvi világ elemei** mind ugyanazok, vagyis azonosak (azonosságon nyelvi azonosságot értve). Ezért akármelyiket kell megneveznem, magyarul mindegyiket mondhatom *fá*-nak. Ha azonban ezeket románul kell megneveznem, akkor, ha csak annyi fontos nekem, hogy élőfáról van szó, azt mondom: *arbore*. Ha ezen belül pontosabban akarom megnevezni, akkor ha gyümölcsfa, *pom*-nak, ha meg nem gyümölcsfa, *copac*-nak mondom. A faanyagot pedig *lemn*-nek.

Erre még mindig azt lehetne mondani, hogy az ilyen kuriózumok miatt nem érdemes külön reális világról meg külön nyelvi világról beszélni. Csakhogy ez egyáltalán nem kivételszerű kuriózum. A szavak elég nagy hányadával így áll a helyzet, még két nyelv között is, hát még ha más nyelveket is bevonunk. Ennek azonban más következménye is van. Mégpedig az, hogy ami a reális világ két elemére egyszerre érvényes állítás az egyik nyelvi világban, nem biztos, hogy a megfelelője a másikban is az lesz. Ha rámutatok egy almafára, magyarul azt mondhatom: *Ez fa*. Ha utána egy akácfára mutatok, akkor is mondhatom ugyanezt. A magyar nyelvi világban mind a kettő érvényes, elfogadható kijelentés, vagyis igaz. Ha ugyanezt románul akarom mondani, az almafára azt mondom: *Asta-i un pom*. Ez a román nyelvi világban egy elfogadható, igaz állítás. De ha ugyanezt mondom az akácfára, az már nem igaz, azt nekem egyetlen román sem fogja elhinni. Az akácfára csak azt mondhatom: *Asta-i un copac*. Ha pedig most valaki azt mondja – és nem is egészen alaptalanul –, hogy itt azért csúsztatás történt, egyrészt mert a magyar szónak egyik román szó sem felel meg igazán (amit nem is tagadunk, hiszen ebből indultunk ki), másrészt mert az ilyen mondatok értelme éppen a név állítása, tehát igazságpróbának már csak ezért sem meggyőzőek, akkor lássuk a következő helyzetet. Mindkettőre rámutatok, és azt mondom: *Ezek fák*. Vagy – hogy ne olyan legyen hát a mondat, amelynek tulajdonképpeni értelme éppen az, hogy ’ezeknek *fa* a nevük’ –, mondjam inkább így: *Az erdőben és a gyümölcsösben fák nőnek*. Ez a magyar nyelvi világban igaz is. De hogy fordítom én ezeket románra úgy, hogy egyetlen igaz állításnak ott is egy feleljen meg? Annak, hogy *fák*, nem feleltethetem meg sem a *pomi*, sem a *copaci* többes számú alakokat, hiszen az almafára meg az akácfára együtt alkalmazva akármelyik ugyanolyan képtelenség, mint magyarul egy birkára meg egy kecskére együtt azt mondani, hogy *birkák*, illetve *kecskék*. (Persze mondhatom azt is, hogy *arbori*, vagy az utóbbi esetben: *állatok*, összefoglaló névvel. De sok ilyen esetben nincs összefoglaló név.) Vagy emlékezzünk vissza a cukorrépa esetére: ha egy cukorrépát tartok a kezemben, magyarul hihetőnek hangzik, ha azt mondom rá: *Ez is egyfajta répa*, románul viszont csak így igaz: ’Ez is egyfajta cékla.’ Vagyis egyik nyelvi világ igazságait nem mindig vihetjük át változatlanul a másikba.

Mindezek talán érthetőbbé teszik, miért kell okvetlenül megkülönböztetni a reális világtól a különböző nyelvi világokat. Hiszen még igazat mondani sem úgy lehet egyik nyelvi világban, mint a másikban: az egyik nyelvi világ valamely igaz állításának a másikban különböző igaz állítások felelhetnek meg.

Amit pedig a nevekről, azok nyelvspecifikus kategorizációjáról és az ebből származható bonyodalmakról mondtunk, ugyanúgy érvényes a mondatbeli viszonyokra is, hiszen ezek tulajdonképpen, mint fentebb láttuk, a megnevezett dolgok közti viszonyoknak a nevei, nem szóval ugyan, hanem grammatikai relációval kifejezve. A mondatbeli viszonyokhoz is kategorizáció tartozik, mint a nevekhez, de nem a dolgok (világelemek), hanem a megnevezett dolgok közötti viszonyok nyelvi kategorizációja: ezeket aszerint nevezzük meg egyik vagy másik mondatbeli viszonnyal, hogy a nyelvi észlelés során minek minősülnek.

Ennélfogva a nyelvi világban nincs okvetlenül megfelelője a reális világ elemei között lehetséges minden viszonynak, ha meg van, akkor ezek kategorizációja is különbözhet nyelvenként. Magyarul például azt mondjuk: *Óvakodj a kutyá**tól**!*, latinul meg: *Cave cane**m**!*, vagyis ha nagyon pontosan akarjuk magyarul visszaadni, így: „Óvakodd a kutyát!” Tehát a reális világbeli óvakodó viszony köztem és a kutya közt a magyar nyelvi észlelés szerint „-tól/-től” távolodó viszonynak, a latin szerint meg szubjektum–objektum viszonynak minősül; ezeket a magyar grammatikai szabály szerint *-tól, -től* ragos határozóval, a latin szerint meg accusativusszal fejezhetem ki. Ha valaki rokonszenves nekem, akkor a magyar nyelvi észlelés szerint *szimpatizálok **vele***, a román szerint viszont ***îl/o** simpatizez*, vagyis „szimpatizálom őt”.

(Ha tehát egy erdélyi magyar azt mondja, hogy: *Nagyon szimpatizálom ezt az embert*, az nem azért van, mert a megfelelő román kifejezést fordítja le magyarra, hanem azért, mert sokat beszélvén románul, természetessé vált számára, hogy ezt a viszonyt szubjektum–objektum viszonyként észlelje, és egyszer csak, megfeledkezve magáról, magyarul beszélve is így észleli, tehát a magyar grammatikai szabály szerint tárgyi viszonnyal fejezi ki. Nem fordít ő ilyenkor – hiszen fordítani az ***îl/o** simpatizez*-t csakis ezzel fordíthatná: *szimpatizálok **vele*** –, és nem is „románul beszél” – hiszen most is a magyar grammatikai szabályt alkalmazza arra, amit észlel –, hanem „románul lát”: egy pillanatra tehát a román nyelvi világban mozog. Az ilyesmi bizony nemegyszer megesik a kétnyelvű emberrel: nem könnyű ám egyszerre két világban is tájékozódni úgy, hogy az ember mindig tudja azt is, „melyik világon van”. – És hadd jegyezzük még meg: már csak a kétnyelvű emberre való tekintettel sem ajánlatos a nyelvi jelentésstruktúrákat a fogalmi struktúrákkal összekeverni vagy pláne azonosítani, hiszen akkor őt magát afféle tudathasadásosnak, kétnyelvűségét pedig nem egy természetes állapotnak, hanem inkább egy betegségnek hihetnénk.)

Ha pedig most már csakugyan rátérünk a nyelvi világ régióival kapcsolatos kérdésekre is, akkor teljesen világossá válik, hogy a nyelvi világo(ka)t mennyire nem lehet egy-az-egyhez megfeleltetésbe állítani a reális világgal.

A nyelvi világ régióit a nevekre és a köztük levő mondatbeli viszonyokra vonatkoztatva fogjuk elkülöníteni, éspedig aszerint, hogy az adott nevet viselő dolgok, illetve a megfelelő viszonyok a reális világ melyik régiójába tartoz(hat)nak.

Ha relációikat nem vesszük tekintetbe (ha tehát úgy nézzük őket, a mondatból kiemelve, ahogy a szótárakban vannak), a tulajdonképpeni nevek, vagyis a szavak régiók szerinti elkülönítése **viszonylag** egyszerű dolog: a reális világbeli nem viselkedők nevei a nyelvi világ 1. régiójához, a viselkedőké meg a 2.-hoz tartoznak. Nyilvánvaló, hogy **ha nem volnának metaforikus jelentések**, hanem minden név csakis alapjelentés szerinti volna, akkor – és csakis akkor – a szavak régiók szerinti szétválogatását egyértelműen meg lehetne oldani. Mivel azonban vannak, a nyelvi világ régiói már a szójelentés szintjén sem különülnek el olyan egyértelműen, mint a reális világéi. A *ló*

például alapjelentése szerint a 2. régióba, metaforikus jelentése szerint azonban (mint ’tornaszer’) az 1.-be tartozik.[19]

Érdemes már itt felfigyelni arra, hogy az alapjelentés szerint tartozik a 2.-ba, és a metaforikus szerint az 1.-be, és nem fordítva. Sajnos nem tudjuk megmondani, hogy a metaforák hány százaléka ilyen, és hány a fordítottja (mint pl. a *jó pipa*), mert a metaforákat – köznyelvieket és költőieket egyaránt – eddig számtalan módon osztályozták, csak éppen így nem, ahogy pedig a legérdekesebb lenne nekünk, vagyis viselkedők és nem viselkedők szerint. Azt azonban így is sejthetjük, hogy legalábbis tendenciaszerűen ez az úzus: 2. régióbeli neveket alkalmazunk 1. régióbeli dolgokra. Ezt úgy is fel lehet fogni, mint a 2. régió expanzióját az 1.-re. (Érdemes volna a fordított eseteket megvizsgálni, hogy lássuk, azok vajon miért olyanok. – Vö. még: *gém* mint ’kútgém ’, *daru* mint ’emelődaru ’, *kos* mint ’faltörő kos’, stb.)

Az igazi bonyodalom azonban akkor jelentkezik, amikor a szavakat úgy vesszük tekintetbe, ahogy valójában vannak, vagyis mondatbeli viszonyaikban. Emlékszünk még rá, mit állapítottunk meg fentebb a grammatikai kategorizációval kapcsolatban: a szubsztanciajelentésű szavak eszerint főnevek lesznek, az akcidenciajelentésűek közül a tulajdonságjelentésűek melléknevek, a viselkedésjelentésűek pedig igék, amelyek lehetnek relációsak és nem relációsak.

Ebből pedig egyenesen következik, bármilyen meglepő lenne is, hogy ha a nyelvi világ pontosan megfelelne a reális világnak (vagyis ha a világról „autentikusan” beszélnénk, azaz úgy, hogy közben tiszteletben tartanánk a reális világ viszonyait, nem adnánk hozzájuk semmit, csupán „a realitásnak megfelelően” kategorizálnánk őket, hogy nevet adhassunk nekik), akkor a nyelvi világ 1. régiójához a fentiek közül csakis a főnév meg a melléknév tartozhatna, az ige nem, hiszen az ige viselkedésjelentésű, márpedig viselkedni csak viselkedők viselkedhetnek. Az ige tehát csak a 2. régióhoz tartozhat: „autentikusan” csak olyan főnévhez kapcsolhatnánk igei állítmányt, amelynek mint névnek a reális világ 2. régiójában egy viselkedő felel meg, magyarán: valamilyen állatot vagy embert jelentő főnévhez.

A nyelvi világban azonban ez korántsem így van. Itt mutatkozik meg igazán a 2. régió már említett expanziója, rátelepülése az 1. régióra, ami egyben a nyelvi világot is teljesen más jellegűvé, más felosztásúvá, más struktúrájúvá teszi ahhoz képest, amilyen a reális világ. Egészen általános jellemzője ugyanis a nyelvnek – minden nyelvnek –, hogy igei állítmányú mondatnak alanya lehet olyan főnév, amely nem viselkedőt jelent. Ezzel a nyelvi világban majdhogynem értelmét is veszti az 1. és 2. régió megkülönböztetése. Mégis szükség van rá, mert különben nem tudnánk felismerni éppen ezt az alapvonását az emberi nyelvnek.

Azt mondjuk: *Süt a nap.* A nap a reális világ 1. régiójába tartozik, nem viselkedő. A nyelvi világban azonban viselkedő, hiszen ebben a világban minden éppen az, aminek a nyelvi észlelés folytán nyelvi szempontból minősül. A nyelvi észlelés szerint pedig a nap igenis viselkedő, ezért is lehet hozzá igei állítmányt kapcsolni. A nyelvi észlelésben ugyanis az, hogy „süt”, nem tulajdonság-, hanem viselkedés-akcidencia.

---

[19] Amíg az ilyen metaforikus jelentések eseteit nagyobb számban meg nem vizsgáljuk, egyelőre semmit sem tudunk mondani arról, hogy vajon számít-e valamit vagy nem, hogy a tornaszer például nem természeti képződmény, hanem „csinálmány” (ahogy Apáczai hívta az artefactumokat), vagyis ha maga nem viselkedő is, de (emberi) viselkedés terméke.

Erre azt lehet mondani, hogy a nap ezt a reális világban is csinálja, tehát miért ne lehetne ezt éppen igével kifejezni? Miért mondjuk még ennek ellenére is, hogy az ige csakis viselkedésjelentésű lehet? Hátha van másfajta ige is?

Nem könnyű ezzel az érvvel vitába szállni. Nem mintha annyira meggyőző volna, hiszen egyáltalán nem az. Hanem mert a vitapartner ilyenkor azt várná, hogy tapasztalati úton bizonyítsuk be, amit mondunk. Ezt azonban csak akkor tehetnénk, ha volna rá módunk, hogy a reális világot ne a nyelvi világ „szemüvegén" át lássuk és mondjuk ki, hanem valahogy közvetlenül, tehát nyelv igénybe vétele nélkül. Olyanforma kívánalom ez, mint arra vágyni, hogy a színek reális világbeli helyzetéről látás nélkül szerezzünk tudomást. Most tehát azt kellene tennünk, hogy az emberi nyelv megkerülésével mondjuk ki valahogy „autentikusan" azt, hogy „süt a nap". Sajnos nem tudjuk. Csak a nyelvi világbeli napról tudjuk kimondani, hogy mi van vele, mit csinál, a reális világbeli napról mint olyanról nem tudunk mondani semmit.

Azt azonban tudjuk, hogy a *süt* ige. Lehet tehát ragozni. Ez lényegi tartozéka az igének a magyarban. Mikor igét ragozunk, végigvisszük első, második és harmadik személyen, egyes és többes számban. Az első és második személy biztosan viselkedő. Az ige ilyenkor éppen azt fejezi ki, hogyan viselkedik, mit csinál az első meg a második személy. Miért jelentene harmadik személyben valami egyebet? Lássunk egy másik példát, mert a „süt" ebben az értelemben a nyelvi világban csak a viselkedők egy fajtájának lehet akcidenciája, az első meg a második személy azonban nem tartozik ezek közé (nem szokás azt mondani például, hogy *mi sütünk* – ilyen értelemben).

Lássuk azt, hogy: *mozog*. Azért éppen ezt, mert erről már a filozófusok megállapították, hogy az anyaghoz elválaszthatatlanul tartozik hozzá, tehát nem kétséges, hogy a reális világ 1. régiójából nem lehet kitudni. Nem is ez a kérdés. Hanem az, hogy vajon így, „mozog"-ként tartozik-e hozzá valóban, vagy valahogy másképpen. Emberi nyelvünkön a *mozog* olyasmit jelent, hogy van valami, aminek térbeli helyzete a környezet más elemeihez képest, illetve részeinek térbeli helyzete egymáshoz képest folyton változik. Mit jelent ez? Azt, hogy egy korábbi időpontban egy bizonyos helyzetben volt, egy későbbiben meg egy másik helyzetben. Amit mi *mozog*-nak mondunk, azt valahogy így is körül lehet írni: '(valaminek, illetve alkotórészeinek) térbeli helyzete a környezet más elemeinek térbeli helyzetéhez képest minden időpontban más, mint egy korábbi és egy későbbi időpontban'. Ebben, mint látjuk, most már egyetlen ige sincs, és ez sokkal jobban megfelel annak, ami a reális világ 1. régiójában van, mint a *mozog*. A *mozog* ugyanis ehhez még hozzáad valamit, ami egyértelműen a viselkedők akcidenciájává teszi: azt tudniillik, hogy ha valami mozog, akkor ő tehet róla, hogy mozog, őtőle indul el az egész, az ő aktivitása folytán, az ő döntése szerint. Vagyis ő teszi, akarja szinte, hogy mozogjon. Erre pedig csakis viselkedő lehet képes. (Hogy valóban **minden** igei jelentés viselkedésjelentés, és mindezt nemcsak az elmélet kedvéért magyarázzuk bele, azt az is mutatja, hogy a beszélők bármiféle igére ezzel szoktak kérdezni: *Mit **csinál**?* Nem tehetnék ezt, ha az igében nem viselkedést látnának mindenekelőtt. Ez a kérdés ugyanis éppen arra való, hogy válaszként maga a várt ige hangozzék el, amelyről tehát még nem lehet ugyan tudni, hogy éppen melyik, annyit azonban lehet, hogy ha igét várok, akkor az alanya nyilván **csinál** valamit.)

De különben is: a reális világ 1. régiójába tartozó dolgokat megnevező nevekkel nemcsak olyan igei állítmányokat szoktunk összekapcsolni, mint a fentebb említettek. Azt is mondjuk: *Csak **nem akar** kisütni a nap. **Nem akar** elállni az eső.* Itt már teljesen nyilvánvaló, hogy a nyelvi világban a nap meg az eső viselkedő. Akármilyen is a reális világbeli nap, a nyelvi világbeli olyan, hogy ha akar, kisüt, ha nem, nem. Rajta múlik, hogy süt-e vagy nem. Mi pedig mindig erről a nyelvi világbeliről beszélünk, nem a reális világbeliről.

Ezért is nincsen ezekben a mondatokban semmi hazugság: nem mi állítunk valótlant a napról, hanem a nyelvi világbeli nap olyan, hogy arról éppen így tudunk igazat mondani. De ahogy egyéb igaz állításainkat még egyik nyelvi világból a másikba sem tudjuk mindig átvinni, még kevésbé vihetjük át őket változatlanul a reális világba, hiszen ott a mi nyelvi világbeli igazságaink nem érvényesek. (És hányszor megpróbáljuk mégis! Aki nem hiszi, olvassa csak végig az európai filozófiai irodalmat, az ókortól – mondjuk, hogy napjainkig?)

Ideje azonban, hogy nevet adjunk az emberi nyelv itt tárgyalt lényegbeli vonásának. **Zoomorfizmusnak** fogjuk nevezni, nem pedig antropomorfizmusnak. Ha antropomorfizmusnak hívnánk, azzal méltánytalanul és elméletileg megindokolhatatlanul kizárnánk az állatokat a viselkedők közül, pedig ők sokszorta többen vannak, mint mi, emberek. Így viszont senkit sem kellett kirekeszteni, az embert sem, hiszen – mint már említettük – az állatrendszertanban neki is fenntartott helye van.

A zoomorfizmus lényegét már az eddigi példák is jól szemléltetik, az igaziak azonban mégis azok, amelyekben a strukturális vonások kerülnek előtérbe. Azt mondjuk például: *A felhő eltakarta a napot*. Vagyis csinált vele valamit. Tárgyi viszonnyal van kifejezve, ami azt jelenti, hogy a nyelvi világban a felhő és a nap között szubjektum–objektum viszony van. Pedig a reális világban mind a felhő, mind a nap az 1. régióba tartozik, ezek között tehát – a reális világban – nem lehetséges ez a viszony. Ez csak a nyelvi világban lehetséges, következményeképpen annak, hogy a felhő itt viselkedő. (Ugyanezt azonban így is mondhatjuk: A nap elbújt a felhő mögé. Itt a nap viselkedik megint.) Látjuk tehát, hogy a zoomorfizmusnak strukturális következményei is vannak a nyelvben: a *nap* tárgy lehet egy olyan főnév mellett *(felhő)*, amelynek a reális világban egy nem viselkedő felel meg.

Megint felmerül tehát a kérdés: van-e ezek után egyáltalán értelme, hogy a nyelvi világban külön-külön számon tartsuk az 1. és a 2. régiót? Nem mondhatnánk inkább azt, hogy a zoomorfizmus következtében ez a két régió teljesen eggyé lesz?

Ha csakugyan magára a nyelvi világra gondolunk, akkor tulajdonképpen így is mondhatnánk. De ha ezenkívül még azt is állítanánk, hogy ezek szerint a szótári jelentések szintjén is minden nem viselkedőt jelentő név viselkedőt (is) jelentőre értelmeződik át (ezért mindenféle állítmány kapcsolódhat hozzá), az már hiba volna. Ha ugyanis így fognánk fel a zoomorfizmust, akkor meg az válna rögtön érthetetlenné, honnan tudunk mégis rájönni, hogy az így létrehozott mondatok valamilyen távoli rokonságban vannak a metaforikus jelentésekkel. Mert erre is rá tudunk ám jönni. És ahogy a metaforikus jelentések esetében is különbséget tudunk tenni az alapjelentés szerint, illetve a metaforikusan megnevezett dolgok között (eszerint lesznek a dolgok „igaziak” és „nem igaziak” – és nem a szóhasználat maga „helyénvaló” vagy „helytelen”), ugyanúgy itt is meg tudjuk különböztetni az „igazából”, „csakugyan”, „ténylegesen” történő eseményeket a „nem igaziból”, „valójában nem” történőktől. Észrevesszük például a különbséget a következő kettő között: *A nap elbújt a felhő mögé – A nyúl elbújt a bokor mögé*.

Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a nyelvi világ zoomorf volta ellenére magában a szótári jelentésben az 1., illetve 2. régióhoz tartozás attribútuma megmarad. Éppen ennek alapján jöhet létre az igei állítmány és a „nem viselkedő” attribútum összeférhetetlensége, amelyből fel tudjuk ismerni, hogy a mondat „nem igaziból” jelenti azt, amit jelent (de fő, hogy értjük).

A zoomorfizmus hasonlít ugyan a metaforára, mégsem az, sőt nincs is benne metafora. A *nap* itt is ’nap’-ot, a *felhő* meg ’felhő’-t jelent. Az ige is azt jelenti, mint rendesen. Egyetlen gond vele az, hogy itt a felhő – szótári jelentésbeli attribútumával ellentétben – viselkedő (ezért jelentheti az ige ugyanazt, mint máskor).

Az ilyen „jelentésváltozás” ugyanis nem a nyelvi kategorizációban (a szótárban), hanem a mondatban jön létre egy **szabály** alapján, és mindig csak az illető mondatra érvényes (ezért is nem érinti a szótári jelentést). A szabály pedig úgy szól, hogy ha a nyelvi észlelésben egy 1. régióbeli helyzet **szerkezete** pontosan megegyezik egy olyan helyzetével, amely a 2. régióra jellemző igazán, s a teljes egyezés csak azért nincs meg, mert az 1. régióbeli helyzetben egy nem viselkedő van olyan pozícióban, amelyben a 2. régióbeliben egy viselkedő van, akkor a kimondásához érvényesítendő grammatikai szabály megválasztásakor **a 2. régióbeli helyzet szerkezetének van elsőbbsége,** tehát az 1. régióbeli nem viselkedő – helyi érvénnyel – egy „viselkedő” attribútumot kap.

Vagyis: ha a napot és a felhőt együtt és egymás relációjában észlelve térbeli viszonyuk úgy változik meg, hogy a felhő miatt a nap láthatatlan lesz, akkor **a 2. régió sajátos relációi között** keresek egy olyat, amelynek szerkezete egyezik az általam észlelt helyzetével. Találok is, mégpedig többet:

„valami [viselkedő] **eltakar** valami**t**”,

„valami [viselkedő] **eltűnik** valami **mögött**”

„valami [viselkedő] **elbújik** valami **mögé**”.

Ezek közül akármelyiket választhatnám, de van egy kis hiba: abban, amit én észlelek, sem a felhő, sem a nap nem viselkedő. Ezen segít a szabály: ha az elsőt választom, a *felhő* kap helyi érvénnyel egy „viselkedő” attribútumot, ha a másik kettő valamelyikét, akkor a *nap*. (De természetesen nem a reális világbeli, hanem a nyelvi világbeli.)

Ha az utolsó mellett döntök, ennek az lesz az eredménye, hogy a napot mint viselkedőt nevezem meg, a nyelvi világban tehát ez valóban az is lesz, ugyanakkor viszont – ha nagyon odafigyelünk! –, a szótári jelentésbeli attribútumával összeférhetetlen mondatbeli viszonyát is felismerhetjük, innen lesz olyan érzésünk, hogy „igazából” azért mégsem éppen erről van szó. (Csakhogy nemigen szoktunk nagyon odafigyelni, hanem rendszerint úgy vesszük természetesnek és igaznak, ahogy halljuk.)

Egyetlen kérdés maradt hátra, mégpedig a leglényegesebb, amely éppen a zoomorfizmus igazi értelmét világítja meg, vagyis az, hogy miért kell nekünk ilyen zoomorf struktúrákat létrehoznunk beszéd közben, egy 1. régióbeli relációhoz miért kell a 2. régióbeli relációk között megfelelőt találnunk, és miért nem vesszük alapul egyenesen az 1. régióbelit. A kérdés nagyon is természetes, hiszen egyenértékű azzal, hogy a bonyolultabb út helyett miért nem választjuk az egyszerűbbet.

A válasz talán kiábrándító lesz: azért, mert az az egyszerűbb – az egyszerűen nincs. Aki nem hiszi, próbálja meg mondható, naponta használható, ember szájába illő mondatba foglalni ezt a felhő–nap relációt magyarul úgy, hogy abban minden 1. régióbeli legyen (vagyis csak nem viselkedők és a köztük levő viszonyok). Nem fog menni. Nem mintha nem lehetne azonosítani és elemeire bontani magát a relációt. Azt még meg lehet tenni. Csakhogy a grammatikában nincs szabály a kimondására. **Grammatikai szabály csak a 2. régió relációira van.** Ha pedig egy 1. régióbeli relációról akarunk beszélni, éppen azért kell keresnünk egy hozzáillő 2. régióbelit, hogy ki is tudjuk mondani. Másképp nem tudjuk.

A mondatbeli viszonyok grammatikája a nyelvi világ 2. régiójára, a viselkedők régiójára van kidolgozva. Nyelvi szempontból tehát ez az alaprégió. Ha erről a régióról, ennek valamilyen viszo-

nyáról beszélünk, akkor a grammatikai viszonyok alapjelentésük szerintiek, vagyis minden pótlólagos szabály alkalmazása nélkül fejezhetjük ki velük a nyelvi világ megfelelő relációit. Ha azonban az 1. régió viszonyairól kell beszélnünk, akkor bizonyos korrekciós szabályokra is szükség lehet, amelyek az 1. régióbeli viszonyokat átalakítják 2. régióbeliekké, hogy ki is lehessen őket mondani. Ez azt jelenti, hogy az 1. régió viszonyairól csakis úgy beszélhetünk, mintha 2. régióbeliek volnának, innen a zoomorfizmus. Az 1. régió kimondására nincs „autentikus" nyelvünk.

(Most már értjük, hogy mikor fentebb a mondatbeli viszonyokról volt szó, miért éppen az egérrel vesződtünk annyit: ehhez nekünk egy viselkedőre volt szükségünk, mert a mondatbeli viszonyok erre vonatkozólag jelentik a legtermészetesebben, legközvetlenebbül azt, amit jelentenek.)

De nem minden esetben van szükség a korrekciós szabályra. A viselkedők is szubsztanciák, ezek is térben vannak, helyet foglalnak el a térben. Nekik is vannak tehát térbeli viszonyaik, akár a nem viselkedőknek. Sőt ezek a viszonyok talán még fontosabbak is a beszéd szempontjából, hiszen a nem viselkedőkéről nincs mit sokat beszélni: azok maguktól nem mennek odébb. A viselkedők azonban folyton jönnek-mennek. Van azonban úgy is, hogy helyben maradnak, de ilyenkor is térbeli viszonyokban a környezet más elemeivel. Ezek a statikusnak észlelt térbeli viszonyok minden korrekciós szabály nélkül alkalmazhatók az 1. régió elemeinek megfelelő térbeli viszonyaira is. (De ha mozgás vagy változás is van az 1. régió közötti térbeli viszony észlelésében, azt már csak zoomorf módon lehet kifejezni.)

Hasonlóan nem kell korrekciós szabály a szubsztancia és tulajdonság-akcidenciája közötti viszony kifejezésekor, mindaddig, amíg nem észlelünk változást is. Ugyanúgy mondhatom azt is, hogy *zöld levél, sárga levél*, illetve: *A levél zöld*, mint azt, hogy *öreg macska,* illetve: *A macska öreg*. De azt, hogy: *A levél megsárgul*, már csak a zoomorfizmus szerinti korrekcióval mondhatom.

A nyelvi világ 2. régiója azonban nemcsak azért alaprégió, mert erre vannak mondatbeli viszonyok, hanem azért is, mert az ehhez tartozó dolgok nyelvi kategorizációja is a legkidolgozottabb. Érthető, hogy ez fokozottan érvényes az ember életével kapcsolatos területekre, hiszen a nyelv emberi nyelv, az emberi viselkedés része, és eredetileg arra alakult ki, hogy az ember viselkedését hatékonyabbá tegye. (Hogy utóbb mi lett belőle, az más kérdés.)

A nyelvi világ 1. és 2. régiójába az olyan – nevekkel megnevezett – dolgokat soroltuk, amelyek amúgy a reális világnak is elemei, s ha éppen nem nevezzük meg őket, nem beszélünk róluk, akkor csakis annak elemei, abban **vannak**, érzékelhető módon.

A nyelvi világnak azonban van egy **3. régiója** is. Az előző kettőhöz képest nyilván másodlagos képződmény, hiszen létrejöttéhez már nyelv kell. E régió elemeinek sajátossága az, hogy **a reális világban semmi sem felel meg nekik mint olyan**. (És sokszor nagy kérdés, hogy a nyelvi világon kívül „valahol" megfelel-e nekik egyáltalán valami.) Ne higgyük, hogy az ilyenek kivételes ritkaságszámba mennek: a nyelvi világ sokszor csak úgy hemzseg tőlük.

Példaanyagunkban eddig még nem találkoztunk velük. Lássunk tehát egyet. Térjünk még vissza egy pillanatra az egérhez, mert ő már jó ismerősünk. Mikor a fentebb említett kirakat elé értem, lehet, oda sem néztem volna, de feltűnt nekem, hogy valami fehér olyan furcsán mozog. Erre lettem figyelmes. Mondom is aztán: *A fehérségéről vettem észre*. Mármint az egeret.

Bennünket ebből a *fehérség* érdekel most leginkább. Furcsa egy szó. A *fehér*-ből van képezve, az rögtön látszik. A *fehér* az egérnek tulajdonság-akcidenciája, nincsen is ez a reális világban mint különálló valami, hanem mindig hozzátartozik egy szubsztanciához. Azt is tudjuk már, hogy az ilyen

akcidenciát a nyelvi kategorizáció különválasztja a szubsztanciától, a nyelvi észlelés során tehát észlelhetem így is, és egy melléknévvel meg is nevezhetem, mondatbeli relációba állítva a megfelelő szubsztancia nevével: *fehér (egér)*.

Az ebből képzett *fehérség* azonban már főnév, így viselkedik a mondatban. (Éppen innen tudjuk, hogy főnév.) A főnevekről azonban már megállapítottuk, hogy ezek szubsztancianevek. Az eddigiek legalábbis egytől egyig azok voltak. Ha azonban most azt keresem – valahol a reális egér környékén –, hogy hol van ez a „fehérség" mint szubsztancia, mint olyat nem találom sehol. Akárhogy is nézem, csak egy fehér egeret látok, semmi mást.

Így tehát nem boldogulunk vele. Lássuk inkább, miért mondtam éppen úgy, amit mondtam, és egyáltalán: ha ez a *fehérség* mint olyan nincs, akkor hogyan **lett** mégis?

Említettem már: nekem az elején az tűnt fel, hogy „**valami fehér** olyan furcsán mozog". Ezt észleltem. Nem tudtam még akkor, mi az, ami fehér, azért is figyeltem rá oda jobban. Annyira nem tudtam, hogy még most is, mikor róla beszélek, nem azt mondom, hogy *egy fehér valamit* láttam, hanem hogy *valami[féle] fehéret*. Nem valamit észleltem akkor, hanem **csak** fehéret, inkább nélküle a valaminek, mint vele.

Erről a valami nélküli „fehér"-ről azonban, ha már így észleltem, külön, most beszélni is szeretnék. Nem nevezhetem azonban egyszerűen *fehér*-nek, hiszen ez akcidencianév (melléknév), tehát így, ahogy van, sem alany nem lehet a mondatban, sem tárgy vagy határozó. Ha mondatba akarom szerkeszteni, nem tudom nem hozzákötni ahhoz a valamihez is, ami fehér: vagy jelzőként kell használnom (*fehér egér*), vagy állítmányként (*Az egér fehér*). Márpedig én éppen ezt szeretném itt valahogy elkerülni. Szerencsémre megvan rá a lehetőség, hogy ezt az akadályt áthidaljam: van egy képzőnk, a *-ság, -ség*, amely éppen arra van kitalálva, hogy a melléknevet főnévvé alakíthassam vele: *fehérség*.

Ez a szó tehát egy nyelvi elemből (a *fehér*-ből) **lett**, egy hangalakkal bíró nyelvi eszköz (a *-ség*) meg egy szabály segítségével. A *fehérség* maga a beszédben született, ezért nincsen is mint olyan a nyelvi világon kívül. A nyelvi világbeli egértől így nemcsak elválasztottam ezt az akcidenciáját, úgy, hogy azért, ha elválasztva is tőle, valahogy mégis „rajta maradjon", hozzá tartozzék, hanem teljesen el is vettem, **elvontam** tőle: önállóvá tettem. Jelentése tehát elvont jelentés: absztrakció. Mivel elvontam tőle, relációba is állíthatom immár az egérrel, hiszen még mindig észlelem köztük a hozzátartozás viszonyát, sőt most észlelhetem csak igazán. A grammatikai szabály szerint tehát ezt birtokviszonnyal fejezhetem ki: *az egér fehérsége*. Mivel azonban most már külön van választva, beszélhetek róla akár e reláció nélkül is. Télen, nagy havazás után mondhatom például így is: *Bántja a szememet ez a fehérség*. Nyilván a hó fehérségéről van itt szó, de a mondatban nem kell ezt is okvetlenül kifejeznem.

Ezzel a *fehérség*-gel mégis változatlanul az a gond, hogy főnév. A főnév pedig csak szubsztancianév szokott lenni. Most már az a kérdés, hogy akkor vajon a *fehérség* is egy szubsztanciának a neve-e, vagy nem.

Ez a kérdés tulajdonképpen a „fehérség" természetére vonatkozik. Ezt kell tehát megvizsgálnunk. Vizsgálni azonban csak a nyelvi világban vizsgálhatjuk, hiszen a reális világban nincsen is „fehérség" mint olyan. A nyelvi világban pedig csak úgy tudjuk a természetét vizsgálni, hogy megfigyeljük, miként jelenik meg és miként viselkedik a „fehérség" ebben a világban, illetve hogy milyen relációkban fordul elő. Vagyis egyszerűbben: csakis azt nézhetjük, **hogyan beszélünk róla**. Ha pedig így vizsgáljuk, akkor egyértelműen megállapíthatjuk, hogy a nyelvi világban a „fehérség" igenis szubsztancia. Különbözik azonban a reális világ szubsztanciáitól, mindenekelőtt abban, hogy (mint

olyan, mint szubsztancia) nem érzékelhető, mert nem reális világbeli anyagból van, hanem – hogy úgy mondjuk – „nyelvi (világbeli) anyagból". Hogy e különbség el ne vesszen menet közben, az ilyen szubsztanciákat **másodlagos szubsztanciáknak** fogjuk hívni (elsődlegeseken a reális világbelieket értve).

A nyelvi világ 3. régiójának egy fontos sajátosságához érkeztünk ezzel, mégpedig ahhoz, hogy itt **a név és a megnevezett dolog viszonya megfordul**: az 1. és 2. régióbeli nevek esetében ugyanis rendszerint az történik, hogy előbb van egy dolog (a reális világban), aztán adunk neki egy nevet (ezáltal tesszük a nyelvi világ elemévé **is**), a 3. régióbeliek esetében viszont az, hogy – logikailag elsődlegesen – létrehozunk egy nevet, de nem egy reális világbeli dolgot mint olyat nevezünk meg vele, hanem éppen a név által **teremtjük meg** hozzá magát a megnevezett dolgot a nyelvi világban. (De ettől ez még nem jelenik meg a reális világban is: reális világot mi nem tudunk teremteni, csak nyelvi világot.) Kissé leegyszerűsítve, de nem sokat torzítva úgy is mondhatjuk, hogy az 1. és 2. régióban a szavakat igazítjuk a világhoz, a 3. régióban viszont a világot igazítjuk a szavakhoz. (Ettől pedig – ha jól belegondolunk, mi lehet még belőle – az embert a hideg is kirázza.)

Így lesz a „fehérség" is szubsztancia a nyelvi világban. Az 1. és 2. régió esetében a szabály ez: (1) a névvel megnevezett dolog szubsztancia, tehát (2) a név jelentése szubsztanciajelentés, tehát (3) főnévként kell mondatba szerkeszteni. A 3. régióban viszont ez: (1) főnévként van a mondatba szerkesztve, tehát (2) jelentése szubsztanciajelentés, tehát (3) a vele megnevezett dolog szubsztancia.[20]

És ettől kezdve a nyelvi világban csakugyan az is. Mindene van, ami egy „rendes" szubsztanciának: van térbelisége, tehát helyet foglal el a nyelvi világ terében, ezért térbeli viszonyokban lehet más (elsődleges vagy másodlagos) szubsztanciákkal (pl. *A fehérség* ***mellett*** *az egérnek más tulajdonsága is van* – a „fehér**ség**" meg a „tulajdon**ság**" között a nyelvi világban térbeli viszony van!), a viszony lehet hozzátartozás valamihez (*az egér fehérsége*), állhat szubjektum–objektum viszonyban egy másik szubsztanciával objektumként (*észreveszem a fehérséget*) vagy szubjektumként (*a fehérség bántja a szememet*). Vannak olyan másodlagos szubsztanciák, amelyeknek még súlyuk is van (vö. *súlyos gondok, az érvek súlya*).

Térjünk azonban még vissza ehhez a mondathoz: *Bántja a szememet ez a fehérség*. A „fehérség" tehát ebben a mondatban viselkedő. Ő bántja a szememet. Megint ugyanazt találjuk tehát, amit az 1. régió viszonyairól, azok kimondhatóságáról szólva már elmondtunk: akárcsak azokról, a 3. régióbeli szubsztanciák viszonyairól is csak úgy tudunk beszélni, ha előbb átalakítjuk őket a 2. régió valamelyik sajátos relációjává. A zoomorfizmus tehát a 3. régióbeli viszonyok esetében is ugyanúgy érvényesül, és a szabályai is ugyanazok, mint az 1.-beliek esetében. A 2. régió a 3. vonatkozásában is megmarad alaprégiónak, ez utóbbiban nem keletkeznek új mondatbeli viszonyok, a grammatika maga nem változik meg. A 3. régióbeli dolgokról is csak úgy tudunk tehát beszélni, mintha 2. régióbeliek volnának, csakis ugyanazokkal a mondatbeli relációkkal. Innen van többek között az, hogy a nyelvi világ 3. régiójának egyik igen jellemző vonása a térbeli viszonyok feltűnő jelenléte, vagyis a térbe rendezettség. (A 3. régió térbeli viszonyai azért olyan feltűnőek, mert ezek csak a nyelvi világban vannak, a nyelvi térben.)

---

[20] Nem érdektelen megjegyezni, még fontos is lehet egyszer, hogy az 1. és 2. régióbeli sorrend a **beszélését** követi, hiszen a beszélő abból indul ki, amit észlel, és az ő feladata a szót mondatba szerkeszteni, a 3. régióbeli viszont a **megértését**, hiszen a hallgató a szóval találkozik a mondatban, onnan jut el a megnevezett dolog nyelvi észleléséig.

Ilyen tekintetben azonban némi különbség is van az 1., illetve a 3. régióbeli viszonyok 2.-beliekké való átalakítása nyomán keletkező mondatok között. Az 1. régióbeli viszonyok ugyanis a nyelvi világ olyan elemei között állnak fenn, amelyek a reális világnak is (érzékelhető) tartozékai. Ezért a mondatban, bármennyire zoomorf is amúgy a szerkezete, az érzékszervi tapasztalat által is segítve könnyebben fel tudjuk ismerni, hogy „igazából nem pontosan azt" jelenti, amit hallunk. (Ez azonban nem zavar bennünket, hallgatókat, hiszen magunk is ismerjük az átalakítás szabályát, és azt a mondatot mi sem mondanánk másképp.)

A 3. régióbeli viszonyok azonban nem érzékelhető, csakis a nyelvi világban létező másodlagos szubsztanciák között állnak fenn, így nincs mód annak tapasztalati ellenőrzésére sem, hogy „igazából" jelenti-e a mondat, amit hallunk belőle, vagy pedig „csak úgy", vagyis „ahogy mondani szokás". Mivel az ilyen 3. régióbeli szavak esetében ráadásul a dolog éppen az, amit a szó jelent, nemcsak a zoomorf mondatokat vesszük könnyebben készpénznek, hanem – éppen ezért – ezeknek a szavaknak jelentésébe (a szótári jelentésébe!) elég könnyen bekerülhet egy-egy olyan attribútum, amelyet pedig csak alkalmilag kapnak a mondatban, avégett, hogy azt a relációt, amelyben éppen vannak, egy 2. régióbelivé átalakítva ki lehessen mondani.

Itt van például a már elemzett mondat (1. régió): *A nap elbújt a felhő mögé*. Csupán egy kis odafigyelés kell hozzá, hogy rájöjjünk a turpisságra, hogy ti. ezt „csak úgy" mondjuk, mert „így szokás mondani", de maga a nap persze hogy nem bújócskázik, hiszen reálisan nem is viselkedő. De nézzük csak meg a következőt (3. régió): *Él bennünk a hit, hogy így lesz*. A legtöbb beszélő ezt a világ legproblémátlanabb mondatának érzi, és csak akkor döbben rá, hogy hiszen a hit nem is élhet, ha erre külön felhívjuk a figyelmét. Az „élő" ugyanis – éppen az ilyen mondatbeli helyzetek alapján – már attribútumszerűen tartozik hozzá a *hit* szóhoz (a szótári jelentéshez). Így válnak a 3. régióbeli másodlagos szubsztanciák egyre „testesebbé", karakteresebbé, valószerűbbé, reális létük látszata pedig egyre erősebbé.

Azt ugyanis már bajosan hinnék el nekünk a beszélők ugyanilyen könnyen, hogy a hit nemcsak azért nem élhet, mert nem viselkedő, hanem főleg azért, mert a reális világban mint olyan nem is létezik, csak a nyelvi világban van. Erre már legtöbben gyanakodva kezdenének méregetni bennünket, és azt mondanák, hogy persze, értik ők ezt, mi ugyebár hitetlenek vagyunk. **A beszélők számára** ugyanis **a 3. régióbeli dolgok reális léte soha meg nem kérdőjelezett evidencia**, hiszen az ő alapállásuk az, hogy **amiről beszélni lehet, az van is**. Márpedig hitről lehet beszélni, sőt értjük is, mi az, miért kellene hát a létében kételkedni? A beszélők számára a nyelvi világ 3. régiója semmiben sem különbözik a másik kettőtől: ők nem is egy reális, nem is egy nyelvi világban élnek, hanem **a** világban. Számukra tudniillik ez a kettő egyre megy.

Láttuk, hogyan hoztuk létre a „fehérség"-et mint másodlagos szubsztanciát: egy csakis erre szolgáló nyelvi eszközzel (képzővel) meg egy szabállyal. Ugyanezekkel azonban természetesen nemcsak a „fehérség"-et lehet megteremteni. Másodlagos szubsztancianevet **minden** akcidencianévből lehet képezni: a melléknevekből a már említett *-ság, -ség* képzővel (*szépség, jóság*), az igékből pedig az ugyanilyen szerepű *-ás, -és*-sel (*kacagás*, *nevetés*). Hasonlóan hoztuk létre a *hit* szót is a *hisz*-ből, csak egy ritkább és ma már nem produktív képzővel. (Ezért is tűnik a „hit" reálisabban létezőnek, valóságosabbnak a beszélők számára, mint pl. a „nevetés": mert ez utóbbi esetében ők is tudják a szabályt, amellyel létrejött, és megérteni is aszerint értik meg, az előbbi azonban már a szótáruk része, megértéséhez nem alkalmaznak szabályt.)

Ha az akcidenciák nevéből szabályosan képzett másodlagos szubsztancianeveket nézzük, észrevehetjük, hogy ezeknek mégis van valami kapcsolatuk a reális világgal, csakhogy nem közvetlenül,

hanem áttételesen (vagyis létrehozásuk szabályán keresztül). Hiszen maga az akcidencia, amelynek nevéből létrehoztuk őket, rendszerint a 2. régióba tartozik. Ha azt mondom: *Nevet a gyermek*, ez minden tekintetben a 2. régió viszonyait fejezi ki. A gyermek maga, akiről ezt mondom, amúgy egy reális gyermek, a reális világ 2. régiójában (mint viselkedő). A „nevet" pedig neki ott ugyanolyan reális attribútuma. Mindezeket érzékszerveimmel is megtapasztalhatom: láthatom a gyermeket, hallhatom, ahogy nevet. Ha tehát azt mondom utána: *Hallom a nevetését*, akkor a „nevetés" ugyan már a 3. régióban van mint másodlagos szubsztancia, mégis van mód rá, hogy a reális világ 2. régiójával kapcsolatba hozzuk legalább, ha valaminek pontosan megfeleltetni nem tudjuk is, mert ilyenkor ott egy akcidenciára számíthatunk, nem egy szubsztanciára. Azt azonban még így is megállapíthatjuk, hogy magának a *nevetés* szónak a használatát ebben az esetben a tapasztalat alapján is indokolni lehet-e, vagy nem. Éppen ezért a másodlagos szubsztancianevek közül még ezek a nyelvi szabállyal létrehozottak a legártalmatlanabbak.

Az olyanok azonban, amelyek nem ilyen szabállyal jönnek létre – és nem egy-kettő van belőlük, hanem százával vannak –, alaposan rászedhetik az embert. Ezek ugyanis sokkal reálisabban létezőnek tüntetik fel az általuk jelentett dolgokat, mint a szabállyal létrehozottak, hiszen azokhoz képest önállóbbak, pedig a reális világban legtöbbször még akcidencia sem felel meg nekik, nemhogy szubsztancia. Ha folytatni akarnánk a színlátással való analógiát, ezek a szavak már azzal sem állíthatók párhuzamba, hiszen ott a reális világban nincs ugyan szín, az csak a szemünkben van, de ennek a reális világban is megfelel egy sajátos szerkezetű felület. Ezekkel a szavakkal viszont úgy vagyunk, mintha azt is látnánk, ami pedig a reális világban egyáltalán nincs. Sokkal inkább a hallucinációra emlékeztetnek tehát, mint a színlátásra.

Hogy másféle hasznát is vegyük a példának, válasszuk ki erre a célra éppen azt a szót, amely vizsgálatunk tárgyát jelenti: a *nyelv* szót. Ha jól utánagondolunk, észrevehetjük, hogy bizony a 3. régiójába tartozik a nyelvi világnak. A reális világban nincsen mint olyan, vagyis szubsztanciaként. Nagyon meg vagyunk pedig győződve róla, hogy van, hiszen beszélni tudunk róla, mégpedig főnévvel megnevezve, tehát szubsztanciaként.

Mi az mégis, ami csakugyan **van**? A reális világ 2. régiójában ott vannak az emberek, akik beszélnek, sőt többnyire meg is értik egymást. Ők **vannak** tehát, és az van még, hogy így viselkednek. Az pedig, hogy szót tudnak érteni, arra vall, hogy mikor beszélnek, nem akárhogyan viselkednek, hanem úgy, hogy bizonyos szabályokat mindnyájan betartanak. Szabály szerint beszélnek. Sok és sokféle ilyen szabályt kell betartaniuk egyszerre, de meg lehet őket tanulni, és az emberek képesek is erre. Azért tudnak beszélni. Vannak, akik másféle szabályok szerint beszélnek, és ők is megértik egymást. Sokféle szabály szerint lehet hát beszélni úgy, hogy megértés legyen belőle. De ha ketten más-más szabályok szerint beszélnek, akkor nem értik egymást, csak hallják. Ilyenkor azt mondja egyikük: *Nem érthetjük egymást, ha én magyar**ul** beszélek, ő meg török**ül***. Az, hogy *magyar**ul***, azt jelenti: magyar módra, ahogy a magyarok **szoktak**. Aki ezt mondja, nagyon is tudja, mit beszél. Hiszen aki valahogy beszél, az **szokás szerint** beszél éppen úgy. A szabályok, amelyek szerint beszél, olyan természetűek, mint egyéb szokások, csak egy kicsit szigorúbbak. Szokásszerűek, hiszen viselkedésbeli szabályok.

Nekünk pedig, nyelvészeknek igazából az volna a dolgunk, hogy azt magyarázzuk meg: **hogyan** tud ez így történni? **Hogyan** teheti a maga beszédét egyik ember érthetővé a másik számára? **Hogyan** tudja megoldani azt a feladatát, hogy mondatban mondja ki azt, amit éppen közölni akar? **Hogyan** viselkedik ehhez beszélő emberként? **Hogyan** érti meg a másik ember, amit az egyik mondott? Miért **éppen így** tehetik ezt meg, másképpen meg nem? Mi történne, ha **másképp** akarnák?

Ehelyett a nyelvtudományban – a *nyelv* szó főnév volta következtében – főleg azzal töltjük az időnket, hogy újra meg újra megpróbáljuk kideríteni, **mi** a nyelv, ha már van (mert hogy van, az számunkra is evidencia, hiszen beszélni lehet róla, ezért nem is igen firtatjuk, hogy van-e hát csakugyan reálisan mint olyan), és milyen. Mert ha szubsztancia, akkor nemcsak valami, hanem attribútumai is vannak, tehát **valamilyen** is. Sőt még az is megesik, hogy azon gondolkozunk: **hol** van a nyelv? Mert hiszen ha szubsztancia, akkor térbeli helye is kell hogy legyen: **valahol** kell lennie. Keressük hát minden elképzelhető helyen: ember agyában vagy elméjében, szóbeli vagy írott szövegekben, ezekből próbáljuk **kihámozni**, mintha csak azért nem látnánk máris, mert a szöveg **felszíne** eltakarja. Aki pedig keres, előbb-utóbb talál is valamit. Lehet, hogy nem éppen azt, amit keresett, de azt hiszi róla, hogy az. Elkezdi vizsgálni, szerkeszt belőle valamilyen rendszert. Íme a bizonyság, hogy csakugyan **van** nyelv. Ha rendszere van (így, birtokviszonnyal kifejezve!) akkor lennie kell magának is. De nemcsak hozzátartozási viszonyt látunk a rendszer és a nyelv között, hanem térbeli viszonyt is: a nyelvben **benne** van a rendszer, mégpedig **szintek** vagy **komponensek** szerint elrendezve. Ha térben van, akkor határai is vannak: azon kezdünk hát gondolkozni, **meddig tart** a nyelv, és **hol kezdődik** a gondolkodás, a kultúra és más vele szomszédos területek. Addig-addig beszélünk így a nyelvről, hogy csakhamar ilyennek is látjuk: egy nagyon bonyolult szerkezetnek, egy automatának, amely működik, ember sem kell már hozzá, mert maga gyártja a mondatokat halomra – csak azt ne kérdezzük, mi végre. Ez az impozáns masinéria ugyanis, úgy, ahogy van, mindenestül a nyelvi világ 3. régiójába tartozik. Úgy is van felépítve, hogy találjon bele: absztrakt, szintén 3. régióbeli tudományos terminusokból van összeszerkesztve.

Ennek vizsgálatával vagyunk tehát elfoglalva, és közben teljesen megfeledkezünk róla, hogy: itt ez a két ember, éppen beszélgetnek. Mi lenne, ha inkább ezt vizsgálnánk meg nagyon aprólékosan, és azt próbálnánk meg kideríteni, **hogyan** csinálják? Hiszen amit nekünk le kellene írnunk, az reálisan nem **valami**, hanem **valahogyan**.

Csakhogy amit megállapítunk, valahogy el is kell mondanunk közben. Nem tehetjük másképp, mint beszélve róla. Használnunk kell tehát a *nyelv* szót, főnévként mégpedig. Ezzel azonban már fél lábbal abban a régióban vagyunk, amelyben az ördög is lakik (csakugyan ott lakik!), s egyszer csak azon kapjuk magunkat, hogy réges-rég kizárólag csak ebben mozgunk már megint. Érdemes volna azonban egyszer úgy megpróbálni, hogy a *nyelv* szót egyáltalán ne használjuk, és más 3. régióbeli szavakat, vagyis absztrakciókat is csak akkor, ha nagyon muszáj, pontosan tudatosítva azonban, mit szabad rajtuk érteni, és mit nem. Nem lehetetlen, hogy így is értelmesen el lehetne mondani, hogyan beszél az ember, mégpedig úgy, hogy a róla való beszédünkkel is ugyanabban a 2. régióban maradnánk, amelyben az emberek is beszélnek, tehát amit állítanánk, azt talán könnyebb volna ellenőrizni is.

A nyelvi világ 3. régiójabeli dolgokkal azonban akkor gyűlik meg igazán a bajunk, mikor definiálni akarjuk őket. Mivel a 3. régió sajátos voltának rendesen nem vagyunk tudatában (vagyis az ebbe tartozó dolgokat is ugyanolyan reálisan létezőknek vesszük, mint a 2.-ba vagy az 1.-be tartozókat, hiszen ugyanúgy beszélünk egyikről is, mint a másikról), rendszerint a 3. régióbeli dolgokat is úgy akarjuk definiálni, ahogy a többit szoktuk. Ezekből a kísérletekből lesznek aztán az évtizedekig eltartó viták, például arról, hogy mi a nemzet. Ha ugyanis egy 2. régióbeli dolgot, mondjuk egy lovat akarunk definiálni, egy darabig elvitatkozhatunk ugyan rajta, hogy vajon három-, vagy pedig négyfülűként lesz-e helyesebb meghatározni, de ez egy hétnél nemigen tarthat tovább, hiszen egyikünknek csak eszébe jut közben, hogy menjünk tán ki az istállóba, és számoljuk meg, hány füle van hát. Ott pedig kiderül, hogy mindannyian tévedtünk: se nem három, se nem négy, hanem kettő. Ezzel a vita le van zárva.

A nemzettel azonban, mint már láttuk, más a helyzet. Ez 3. régióbeli, a reális világban nincs mint olyan. Sem szubsztanciaként, sem akcidenciaként, semmilyen megtapasztalható formában nincs. A nyelvi világ **mondva csinált** régiójában azonban van, mégpedig ugyanvalóst. Definíciójának megtalálásához azonban nem lehet belőle mint olyanból kiindulni, hanem a nemzet szó jelentését kell alapul venni: azt, hogy hogyan „él" a nemzet ebben a nyelvi világban, hogyan beszélünk róla, milyen relációkba állítva. Csak innen lehet megtudni, mi a nemzet. Hiszen a nemzet szó nem azért jelenti azt, amit jelent, mert a nemzet reálisan, a nyelven kívül **olyan**, hanem mert a magyar beszélőközösség (vagy inkább az értelmiség) olyan konszenzusra jutott, hogy a *nemzet* ezt **fogja** jelenteni, **tehát** ez **lesz** a nemzet. Vitatkozni pedig azért lehet róla annyit, mert nem lehet tapasztalati kritériumokat alkalmazni: az ilyen vitában tulajdonképpen mindig inkább különböző **akaratok** állnak szemben egymással arra vonatkozólag, hogy mit **kell** a *nemzet* szónak jelentenie. Ez valójában nem más, mint a szójelentés alakítgatása (manipulálása), aszerint, hogy ki milyennek akarja a nemzetet. Mert itt nem a szójelentés igazodik a dologhoz, hanem a nyelvi világ igazodik a névhez.

Ezt a példát azért vettük megint elő, mert most még érthetőbb, hogy a nyelvi világ 3. régiójába tartozó dolgok esetében – de csakis ezek esetében – a jelentésnek és a fogalomnak (vagy kognitív modellnek) a különválasztása nem indokolatlan ugyan, de az is igaz, hogy akár az egyiket írjuk le, akár a másikat, a végeredmény majdnem ugyanaz. Az ilyen dolgokról ugyanis csak a nyelvi világbeli megjelenésük, vagyis egyetlen kategorizáció alapján alkothatunk fogalmat. A 2. régióbeli dolgok esetében ez nem így van: a „ló (mint állat)" fogalom kialakítása ott nemcsak a *ló* szó használata (mint egyedüli kategorizáció) alapján történik, hanem egyszerre három: a nyelvi, a viselkedési és az érzékszervi kategorizáció alapján. Vagyis: tudjuk a nevét (hogy mi az), tudjuk, hogy mire jó nekünk mint haszonállat, és tudjuk, hogy ránézésre milyen. Ezért bár ugyanaz a *ló* szó mindegyiknek a neve, egész biztos, hogy más-más fogalmaink vannak a lóról mint állatról, illetve mint tornaszerről.

A 3. régióbeli dolgok esetében azonban csak egy igazi kategorizáció van, nincs tehát lehetőség arra, hogy a másik kettővel való átfedései vagy át-nem-fedései alapján más legyen a fogalom tartalma (vagy terjedelme), mint a jelentésé. A nemzet ugyan a viselkedési kategorizáció szerint is minősítődik (vagyis vannak rá normák, hogy a nemzettel szemben hogyan kell, hogyan illik viselkedni, hogyan kell hozzá viszonyulni, és ezek valószínűleg hozzátartoznak a nemzet fogalmához, de nem a *nemzet* szó denotatív jelentéséhez is feltétlenül: a hozzá való érzelmi viszonyulás a szóban inkább mint pozitív értékjelentés tükröződik), de ez a fogalom tartalmát terjedelmében nem érinti.

Ezért is lehetetlenség szinte, hogy egy olyan 3. régióbeli szóról való, igaznak elfogadott állítást, mint éppen a *nemzet*, egy másik nyelvi világba vigyünk át. A magyar és a román nyelv között a „cukorrépa – cukorcékla" probléma még csak megoldható valahogy, ebből nem lesz interetnikus konfliktus, hiszen az eltérő nyelvi kategorizáció ellenére magukat a fogalmakat meg lehet egymásnak feleltetni. A nemzettel azonban más a helyzet. A magyar *nemzet* szó ugyanis – legalábbis a róla való politikai hiedelem szerint – elsősorban az azonos nyelvű és azonos kulturális hagyományokat magukénak tartó embereket fogja össze egy kollektívummá, állami hovatartozásra való tekintet nélkül. (A szó a magyarban általában csakugyan ezt jelenti. De hogy a hiedelem mégsem talál teljesen azzal, amit a *nemzet* szó teljes használata szerint jelent, azt az olyan kifejezések is mutatják, mint: *Magyar Nemzeti Bank*, amely biztosan nem a világ magyarságának bankja, hanem a 'Magyarország állampolgárainak – nemzetiségre való tekintet nélkül alkotott – kollektívuma' értelemben vett magyar nemzeté.) A román *națiune* azonban a róla való politikai hiedelem szerint inkább az egyazon állampolgárságú emberek kollektívuma, s ezt a szó általános használata is eléggé alátámasztja. Ami például a magyarban ***országos*** *konferencia*, az a románban *conferință* ***națională***. (Persze a románban sem ilyen egyértelmű ez a dolog, hiszen mikor például Eminescut *„poet național"*-ként – 'nemzeti

költő'-ként – emlegetik, akkor inkább a világ románságára kell gondolnunk.) A magyar nyelvi világbeli „nemzet" tehát nem ugyanaz, mint a román nyelvi világbeli „națiune". Ezért a magyarok számára a nemzet fogalma is más, mint a románok számára.

A kérdés most már az, hogy mihez tudjon kezdeni egy romániai **magyar** politikus a maga magyar nemzetfogalmával, mikor neki a román parlamentben **románul** kell erről beszélnie. Hiszen nyelvet váltani még csak tud szegény feje, de fogalmat nem. Nincs azonban más lehetősége románul beszélni róla, mint hogy a *națiune* szót használva próbálja elhitetni a román politikusokkal az ő magyar nemzetfogalmáról állított igazságait. A román nyelvben nincs szó a magyar nemzetfogalomra, a román nyelvi világból ez hiányzik, helyette ott valami más van. Illetve ami ott megfelel neki, az más. Ha meg nemcsak nyelvet váltana ilyenkor, hanem fogalmat is (vagyis abból a különben teljesen helyes elvből kiindulva, hogy ha az ember románul beszél, akkor a román szavakat román nyelvbeli értelmük szerint kell használnia, a *națiune* szóval is ezt tenné), akkor utána az utcára sem mehetne ki, hiszen miféle ember az olyan, aki, mikor magyarokkal beszél, nekik azt mondja, hogy a romániai magyarság a magyar nemzetnek szerves része, mikor meg románokkal, nekik képes azt mondani, hogy a románnak? Ez az út sem járható tehát. Ezért is van aztán, hogy valahányszor a román parlamentben magyar és román politikusok olyan témáról kezdenek vitatkozni, amelynek lényeges része a nemzetfogalom, szinte menetrendszerűen botrány lesz belőle. Nem jöhet létre megértés, mert egyik nyelvi világ igazságai a másikban óhatatlanul érvényüket vesztik.[21] Az ilyen helyzetben egyetlen dolgot tehet az ember: tudatosítani kell a különbséget, és mindegyik félnek meg kell értenie, el kell fogadnia, tudomásul kell vennie, hogy a másik nyelvi világban mit jelent az illető fogalom, s a másik fél miért beszél éppen úgy, ahogy beszél. Csak így válhat lehetővé, hogy ha a román politikus a romániai magyarságot a román nemzetbe sorolja, akkor a magyar, hacsak egyéb oka nincs rá az adott helyzetben, ebben ne lásson mindjárt asszimilációs és homogenizációs szándékot, ha meg a magyar politikus a magyar nemzetbe tartozónak mondja, akkor a román se értelmezze ezt rögtön úgy, hogy ez kétségtelen bizonyítéka a területi elszakadás és országcsonkítás szándékának. (E különbségnek ugyanolyan természetessé kellene válnia mindkét fél számára, mint a „cukorrépa – cukorcékla" probléma a mindkét nyelvet beszélőnek.)

A nyelvi világ 3. régiója egyben a semmitmondás igazi paradicsoma is. Ha megfigyeljük, hogy egy-egy politikai szónoklat szókincse melyik régióhoz tartozik, azt vesszük észre, hogy csupa „ságségekből", „ásésekből" meg „izmusokból" áll, bőségesen teletűzdelve olyan szavakkal, amelyek csak a nyelvi világban vannak, a reálisban nincsenek. Nem lehet tehát ellenőrizni, mit mond a szónok, csak hinni lehet neki. (A hallgató számára pedig általában hatásos ez a szemfényvesztés.) Még azt is a 3. régió szerint mondja, amit pedig a 2. szerint is lehetne. Például úgy, ahogy fentebb már

[21] Az ilyen dolgok teoretikusok gyönyörködtetésére kitalált problémáknak tűnhetnek, pedig egyáltalán nem azok, sőt olykor véresen komollyá válhatnak. 1990. március 10-én Bukarestbe utazott négy-öt marosvásárhelyi román orvostanhallgató, hogy az ottani diákokat fellármázza: nagy baj van Erdélyben, mert a magyarok Magyarországhoz akarják csatolni, s ezt már világosan és egyértelműen meg is mondták. Teljesen kétségbe voltak szegények esve. A bukarestiek hitték is, nem is. Bizonyítékot követeltek. Mire ők elő is vették: az RMDSZ nyilatkozataiból, marosvásárhelyi magyar diákok kiáltványaiból felolvasták azokat a részeket, amelyek eredetileg magyarul íródtak, és az állt bennük, hogy a romániai magyarság szerves része a magyar nemzetnek. Csakhogy ez most románul volt, és így egészen mást jelentett, mint magyarul. Félelmetes hatása volt, pillanatok alatt másképp kezdtek beszélni a bukarestiek is. – Ez kilenc nappal a marosvásárhelyi utcai tömegverekedés előtt történt. (A verekedés természetesen nem **csak** ezért lett, de ennek is volt benne része, hogy megtörténhetett, meglehet, sokkal nagyobb, mint gondolnánk.)

idéztük tőle egyszer: *Él bennünk a hit, hogy így lesz*. Pedig azt is mondhatná, egyszerűbben, kevesebb szabállyal: *Hisszük, hogy így lesz*. Ehhez azonban már nincs bátorsága. Ugyanis annak, hogy *él bennünk a hit*, a reális világban nem felel meg semmi, ezek csak szavak. Annak azonban, hogy *hisszük*, igen. Ezért tehát vállalni kellene a felelősséget is, hogy csakugyan így igaz.

Már a nyelvművelők is szóvá tették mostanában a *fogalmaz* ige elburjánzását a sajtó meg a rádió nyelvében. *A miniszter így fogalmazott* – mondja a rádió riportere, és következik, hogy hogyan fogalmazott a miniszter. A nyelvművelők szerint ez azért nem jó, mert ezt inkább így kellene mondani: *A miniszter azt mondta*, vagy: *A miniszter kijelentette*, vagy más szóval, de nem a *fogalmaz*-zal. Lehet, hogy ezért sem jó, valóban, de a nagyobb baj az, hogy igazából nem ez a baj. Az igazi baj sokkal nagyobb ennél: az, hogy amit a miniszter éppen csinált, arra csakugyan nem lehetett jó lélekkel rámondani, hogy *mondott* valamit. Ördöge volt annak, aki ezt a *fogalmaz*-t erre a helyzetre kitalálta. A miniszter ugyanis pontosan ezt csinálta: absztrakt, 3. régióbeli **fogalmak** nevét rakta egymás mellé, hogy a mondás látszatát keltse vele. Az ilyen értelmű *fogalmaz* tehát nem annyira nyelvi vétség, mint inkább egy súlyos kórság tünete: azt mutatja, hogy már a beszélők is érzik, hogy amit ilyenkor hallanak, az igazából nem normális beszéd, nem kijelentés, mondás, hanem valami egészen más. Ezért is tud olyan komikus lenni, mikor – most már csakugyan helytelenül, de nem mert a nyelvi normától, hanem mert a valóságtól eltérően – azt írja az újságíró (nem kitalálás, ezt tényleg leírta már valaki): „*Mári néni így fogalmaz: ...*” Mert Mári néni nem szokott fogalmazni, „nem jellemző rá”. Azt csak közéleti személyiség, értelmiségi szokott. Mári néni még tud valamit, amiről a miniszter már régen leszokott, s ha tudja is még, azt csak otthon meri csinálni, mikor nem hallja más a családján kívül: Mári néni még tud **beszélni**, sőt azt is tudja, hogy ezt azért teszi, hogy valamiről valakinek **mondjon** vele valamit. (Ebből is látszik, hogy az ilyen értelmű *fogalmaz* nem véletlenül született meg, hanem csakugyan avégett, hogy pontosabban lehessen vele megmondani, mit csinál ilyenkor a miniszter. Ezért a miniszterre mondva nem is komikus, inkább találó. Még jobb is, hogy így mondjuk, nem *beszél*-nek vagy *mond*-nak, mert így legalább nem tesszük tönkre ezek igazi jelentését is. Komikus viszont Mári nénire, mert úgy tünteti fel szegényt, mintha már ő is közéleti személy módjára viselkedne.)

Hogy a nyelvvel ilyen nagy bajok vannak, nem csoda. Hiszen már az iskolában is arra szoktatják a gyereket, hogy „fogalmi nyelvet” használjon, és még szépnek is az *él bennünk a hit* válik be, ezért dicsérik meg, s ha a *hisszük*-öt használná, arra még a jobbik eset, ha nem mondanak semmit. Az ún. „fogalmi nyelv” megtaníttatása nem is volna nagy baj, ha azt is hozzátanítanák a gyereknek, hogy ez mire való, hogy ezeket a szavakat és kifejezéseket csak akkor kell használnunk, ha kénytelenek vagyunk vele, a normális (2. régió szerinti) beszéd **mellett,** nem pedig **helyette.** Ha pedig használnunk kell őket, akkor tartsuk ám nyitva a szemünket, mert ezek olyanok, mint egy festett szemüveg: nemcsak azt látjuk velük, ami túl van rajtuk, hanem azt is, sőt inkább azt, ami a szemüvegre van festve. Még szerencse, hogy az iskola buzgólkodása nem elég hatékony, mert különben beszélni sem tudnánk már a szó igazi értelmében, csak „fogalmazni”: 3. régióbeli szavakból, fogalmakból tudnánk Patyomkin-falat építeni, „világ” néven.

A „fogalmi nyelv” azonban arra nagyon is jó, hogy az iskola engedelmes, szófogadó állampolgárokat neveljen, ne pedig autonóm személyiséget, akivel csak a baj van mindig. A „fogalmi nyelv” ugyanis éppen arról szoktatja le a gyereket, hogy a maga szemével próbáljon látni, ne a máséval. Még fizika gyanánt sem azt tanulja meg, hogy milyen a világ, mikor éppen „fizika”, hanem azt, hogy hogyan látják mások (helyette is) a fizikát. Fizikát tanul a boldogtalan, nem világot. Mindennek megvan már a fogalmi neve, neki meg csak azt kell megtanulnia, hogy ezekkel lássa a fizikát. Ha pedig azokat a szabályokat is megtanulja hozzájuk, amelyekkel az éppen érvényes nyelvi világban

értelmes mondatokká tudja őket szerkeszteni, akkor az azt jelenti, hogy tudja immár a fizikát. De mit tud vajon a világról? Az egyetemen sem annyira arra szoktatják, hogy a maga szemével próbálja látni azt, amit nyelvnek nevezünk például, hanem inkább arra, hogy tanulja meg, milyen az a modell vagy akármi, amit „nyelv" néven mások őelőtte szakkifejezésekből megkonstruáltak. Nyelvészetet tanul legtöbbször, ahelyett hogy nyelvet látni tanulna – és láttatni is, hiszen ha tanár lesz belőle, ez lenne tulajdonképpen a dolga.[22]

A nyelvi világ 3. régiója tehát egy ijesztően kényes terület, mert ez a jelentésvilág a reális világtól jórészt függetlenül alakul, arrafelé mindig, amerre a beszélők viszik. Nincs, mert nemigen lehet visszacsatolása a reális világhoz.[23] S hogy milyenné teremtik a beszélők, az jórészt rajtuk múlik.

---

[22] Milyen igaza volt Zeyk Miklósnak (1810–1854), a nagyenyedi kollégium egykori tanárának, mikor azt írta: „Nem szabad soha a tantárgy **nevét** mondani, például »kémiát, fizikát, földrajzot stb. tanulunk«, sőt azt sem kell mondani soha, hogy »tanulunk«, hanem vizsgálódni vegyesen **minden** tudomány körében alkalom szerint, s mikor az ily úton szerzett ismeretek már megengedik a szabályosabb útnak követését is [vagyis mikor a gyerek a 2. régióban mozogva már eléggé rászokott, hogy a maga szemével lásson, a maga eszével gondolkozzék – Sz. N. S.]: akkor is nem kész eredményeket nyújtani a tanulónak, hanem **átvezetni a tudomány historiáján** [a históriáján tehát, hogy a gyerek ne azt tanulja meg, hogy ez a dolog **így van**, hanem azt, hogy ezt régebben **így tudták**, most meg másképp, de biztos, hogy ez a mai sem az utolsó, próbáljuk hát meg, hátha rájövünk, hogy ma mit tudunk rosszul – Sz. N. S.] ... vegye észre tévedéseit, élvezze a sok új felfedezésének örömét, s az ő tudásának is legyen historiája [hát persze: hogy tudja azt is, mi az, amit mi találtunk ki a világhoz! – Sz. N. S.]" (idézi: Győrfi Dénes: *Sírkövek a nagyenyedi református temetőben.* Romániai Magyar Szó, 1995. november 1.).

A nyelv – különösen az iskolai nyelv – ilyen bajait egyébként Karácsony Sándor is jól látta, és könyveiben nem győzte elégszer elmarasztalni (l. különösen Karácsony 1939). Ő azonban azt tartotta a baj fő okának, hogy iskolai nyelvünk – akárcsak az értelmiség nyelve úgy mindenestül – fordításnyelv, idegen (indogermán) minták szerint van megalkotva, ezért nem is találhat a magyar ember eszejárásával, és ezért nem tud vele a gyerek mihez kezdeni. Ebben is van igazság, de most már azt is észrevehetjük, hogy amit Karácsony magyar észjárásként írt le, az tulajdonképpen semmi más, mint az, hogy az ember (nemcsak a magyar egyébként) normálisan a nyelvi világ 2. régiójában mozog, a 3. pedig akkor is idegen volna neki, ha nem más nyelvek mintájára jött volna létre.

[23] Ez csak a beszédmód gyökeres megváltoztatásával volna lehetséges: ha például a politikus annak a nyelvi régiónak a szavaival beszélne a problémáról, amelyben van maga a probléma. (Vagyis ha a problémáról beszélne csakugyan, nem valami egyébről, ahogy szokott.) Például ha nem azt mondaná, hogy: *A lakosságnak fűtési gondjai vannak* (3. régió), hanem azt, hogy: *Nincs az embereknek mivel fűteni* (2. régió). A kettő korántsem ugyanaz. Tudniillik a „lakosság" nem tud megfagyni, de az emberek igen, ha nem teszünk róla most rögtön. Sietni kell hát vele, hogy legyen tüzelőjük. Ha a „lakosságnak" „gondjai vannak", sajnáljuk ugyan (vagy legalábbis az illem kedvéért úgy teszünk, mintha sajnálnánk, hiszen a „lakosságot" még sajnálni se lehet igazán), de az még várhat, elvégre „gondjai mindenkinek vannak". Ezért is tudnak olyan nehezen megoldódni a problémák, ha folyton a 3. régió szavaival beszélünk róluk: mert olyankor nem is róluk beszélünk igazából, hanem egész másról. Ezért ebben a régióban nem is igen szoktak problémák megoldódni, újak azonban keletkeznek csőstül, és mindig olyanok, amelyek pedig a 2. régióban nem is azok. Ezeken aztán hónapokig rágódni lehet, és addig sem kell a reális problémákkal törődni.

Ha csak egy időre is át tudnánk térni arra, hogy ne a 3., hanem csakis a 2. régió szavaival beszéljünk, nagyot változna a világ. Kormányok buknának meg sorra, közismert politikusok tűnnének el a közéletből, nagy hírű szakemberekről derülne ki, hogy egész tudományuk csak terminológiai szemfényvesztés, és ki tudja, mi mindenről sülne még ki, hogy „a király meztelen". Még tán a boszniai háborúnak is vége lenne hamarosan, mert akkor már csak arról beszélne végre mindenki, hogy ott emberek szenvednek és halnak meg százával semmi hasznára, muszáj hát vele valamit csinálni, de rögtön. Amíg azonban nem erről beszélünk, hanem „a délszláv válság megoldásának újabb lehetséges variánsairól", addig ez csak egyre kilátástalanabbá tud válni, de megoldódni nem. Mert – ahogy Karácsony Sándor is mondja – békességre igyekezni nem lehet „frakkban, lakkban és többszörösen összetett mondatokban".

Csak növeli a bajt, hogy ebben a régióban vannak mindazok a szavak, amelyeket csak nagy felelősséggel volna szabad kimondani minden egyes alkalommal, háromszor is meggondolva: az ilyen nyelvi hallucinációkért, „ságségekért”, „ásésekért”, „izmusokért”, „homouszionokért vagy homoiuszionokért” rengeteg ember halt már meg eddig. Ezek a nevek ugyanis egy-egy közösségben rendszerint értékjelentés-telítettek is egyben, így még inkább befolyásolják az ember irántuk való vagy velük szembeni magatartását.

Az ember, mint egy szemüvegen, a nyelvi világon keresztül látja a maga világát. Gyanútlanul megy benne előre a gyorsuló időben, mert azt hiszi: amit lát, az „**a** világ”. Nem is sejti, mekkora veszedelemben van: hogy annak egy része nem a reális világ, hanem a szemüveg.

(*Tractatus*ának végén L. Wittgenstein arra a következtetésre jutott: „Amiről nem lehet beszélni, arról hallgatni kell.” Elméleti szempontból ez természetesen egy nagyon fontos felismerés. De inkább arra jó, hogy rádöbbentsen bennünket: ne is töltsük vele az időnket, úgysem sikerülhet. De ha valaki mégis megpróbálná, abból sem lehet nagyon nagy baj. A 3. régió szavaira gondolva azonban kénytelenek vagyunk vele, hogy azzal folytassuk: amiről viszont lehet beszélni, arról vajon szabad-e mindenről? És ha szabad is, akkor is: kell-e? Mert ahogy Pál apostol is mondja: „Minden szabad nékem, de nem minden használ.”)

Végezetül a nyelvi világról szóló elmélkedésünkhöz csak annyit kell – összefoglalásként is – hozzátennünk, hogy létezni ez sem létezik mint olyan. Csak elemei léteznek mindig, az éppen hangzó beszédben. Nincsen is soha teljes világként, amelynek minden eleme **egyidejűleg** ott van benne. Így ez nem is létezhet. Létezni csak úgy létezhet, ahogy egyébként a reális világ is jelenvaló **az ember számára**: ebből is mindig csak annyi van jelen, amennyit az ember éppen át tud fogni belőle, vagy amennyire az embernek szüksége van belőle. Tudni a többi részéről is tudja, hogy van, de az akkor éppen nem jelenvaló az ő számára.

A nyelvi világról azt mondtuk, hogy ez az a világ, amelyről beszélünk. (Vagy: amilyen a világ, mikor beszélünk róla, ahogyan a beszédben megjelenik.) Mindig csak az jelenvaló ebből is, amiről éppen beszélünk, és csak akkor jelenvaló, mikor beszélünk róla. Ilyenkor nemcsak a beszélő, hanem a hallgató számára is jelenvaló. (Karácsony Sándor egy kicsit másra használta ugyan ezt az analógiát, de nekünk szemléltetésképpen ide is megfelel: a filmszalagon filmkockák sorozataként az egész történet rajta van, de a néző számára csak az jelenvaló belőle, ami éppen a vászonra van vetítve.) Mikor tanulmányozzuk, csak úgy vizsgálhatjuk, hogy megfigyeljük, milyen a nyelvi világ **szóban forgó** (!) darabja a beszédben. Ezeket a darabokat gondolatban összeszedhetjük, összehasonlíthatjuk, így az is kiderül, hogy abban, amit így összeraktunk, rendszer is van. (Mintha a kivetített darabokból rekonstruálnánk a filmkockák sorozatát, az egész filmszalagot.) Ez is különbözik nyelvenként. Ezért beszélünk nyelvi világról. A beszélő számára ez a világ is van, ugyanúgy, ahogy a reális világ is van, sőt számára ez a kettő nem is különbözik. Mikor beszél róla, ő a reális világról akar beszélni, de csak úgy tudhat róla beszélni, hogy abból is nyelvi világ lesz rögtön. Így számára beszéd közben a reális világ is nyelvi világként jelenik meg, de közben reálisnak tűnik, ezért is tud a 3. régió esetében visszájára fordulni a dolog: az, hogy beszélni tud róla, meg tudja nevezni, reálisként tünteti fel számára azt is, aminek pedig a reális világban nem is felel meg semmi.

A nyelvi világ és a nyelvi világmodell

A nyelvi kategorizációval kapcsolatos problémákat mindeddig inkább a dolgok felől néztük, ahhoz azonban, hogy a nyelvi világ és a nyelvi világmodell mivoltát jobban megértsük, most célszerű lesz az egész problémát a másik oldalról, a beszélő ember felől is megközelíteni, mert így ugyanannak a kérdésnek más vonatkozásai kerülnek előtérbe.

A nyelvi világ és a nyelvi világmodell nem ugyanaz. A nyelvi világról már elmondtuk, micsoda: a beszédből rekonstruálható világ. Nincs mint olyan, hanem darabonként **lesz** minden pillanatban, mikor az ember megszólal. Egy-egészben sosincs rá szüksége az embernek beszéd közben, így csak a nyelvésznek van rá szüksége, de neki sem azért, hogy **vele** (mint egésszel), hanem hogy **róla** mondhasson valamit. Elemeit az ember nem is előveszi valahonnan, készen, hanem **előteremti**, azzal, hogy kimondja. De teremteni is csak addig teremti, amíg kimondja. Kimondva az már a világteremtés végeredménye, a kész világdarab. A hallgató ezt már így kapja, készen, változtatni se tudna rajta többé.

Ezt a darabka világot azonban az ember nem teremtheti akárhogyan és akármilyenre, hiszen nem unalmában teremti, csak hogy legyen, hanem mert **kell neki valamire**: arra, hogy a hallgatónak tudjon vele valamit mondani. Igazából nem is neki van rá nagyobb szüksége, hanem a hallgatónak. Ő úgyis tudja, amit tud, minek azzal még többet vesződni? De megmutatni csak úgy tudja a másik embernek, ha az ő számára is hozzáférhetővé teszi valahogy, és erre nincs más módja, mint hogy szavakból megteremti neki. Neki teremti tehát, a hallgatónak, nem magának, és avégett teremti, hogy kettejük ilyen közös viselkedéséből megértés legyen. De ha mindig más-másféleképpen teremti, ahogy neki éppen jól esik, akkor nem lehet belőle megértés. Tekintettel kell hát lennie a másik emberre. Igazodniuk kell egymáshoz. Együtt kell működniük a megértés érdekében. A beszélő tehát úgy kell hogy megmutassa beszédével a világot a hallgatónak, hogy az arra rá is ismerhessen, és olyat kell hogy mutasson neki, hogy az abból éppen arra ismerhessen rá, amire a beszélő gondolt, ne másra, különben félreértik egymást.

Ha jól belegondolunk, ez nem kis feladat. A beszélőnek az egész világról kell beszélnie. Nem egyszerre persze, de sosem lehet tudni előre, hogy éppen melyik részéről, melyik részének melyik helyzetéről vagy állapotáról fog kelleni. A beszélő **mindenre fel kell hogy legyen készülve**. A világ azonban, amelyről beszélnie kell vagy kellhet, irdatlanul nagy: rengeteg elemből áll, és elemei között ésszel felérhetetlenül sok kombináció jöhet létre. (Gondoljuk csak meg: csak egérből hány lehet benne!)

Ha a beszélő úgy akarna felkészülni a beszédre, hogy minden elképzelhető lehetőséggel számolva egymástól függetlenül, külön-külön akarna nevet találni a világ minden egyes elemének, de nem kiszigetelve őket abból a helyzetükből, amelyben éppen vannak, hanem azokkal együtt véve őket tekintetbe (tehát nemcsak minden egérnek adna nevet külön-külön, hanem más-más nevet találna ugyanannak az egérnek is, mikor sajtot eszik, megint mást, mikor kenyeret eszik, mikor a tányérban ül, mikor szalad stb.) akkor ezeket nemcsak észben tartani nem tudná, hanem még ha egész életén át csak ezzel volna is elfoglalva, a világnak csak egy egészen kis töredékét tudná így elnevezni, a rengeteg névvel azonban még mindig nem érne semmit, mert azokat úgysem értené

senki.[24] Hiszen ezt nem tanulhatná másoktól: ahhoz az is kellene, hogy legyen valaki, aki mindezeket már tudja, akitől tehát ezeket meg lehetne tanulni.

Így tehát nem tud megbirkózni a beszédre való felkészüléssel. Azt is látjuk, miért: mert arra akar felkészülni a szerencsétlen, hogy ha ezt meg ezt tapasztalja, akkor majd **mit** mondjon, nem pedig arra, hogy **hogyan** boldogulhasson el a legkülönbözőbb helyzetekben. Ezért nem is mehet vele semmire.

A legnagyobb gondja tehát az, hogy amiről majd beszélnie kell, az túlságosan nagy, sok elemből áll, változatos és bonyolult. Erről nem tehet, ezen nem lehet változtatni. Ehhez csak alkalmazkodni lehet esetleg valahogy. Ahogy az imént próbálta azonban, úgy nem megy. Másképpen lehet ezt megoldani.

Ha az a baj, hogy a világ túlságosan bonyolult, és ezért nem lehet róla beszélni úgy, ahogy van, akkor ezen csak egyféleképpen lehet segíteni: egyszerűsíteni kell a világot, hogy lehessen is róla beszélni. A beszéd végett kell tehát egyszerűsíteni, hiszen amúgy nem baj, ha akármilyen bonyolult is. (Baj, nem baj, úgyis olyan, amilyen.) Egyszerűsíteni meg éppen azt jelenti, ami ebben a szóban benne van: ***egy**-szerű*. Ami *egy-**szerű***, az igazából nem egy, csak olyanforma, mintha egy volna. De ha nem egy is, mi majd úgy vesszük, mintha egy volna. Így is szoktuk mondani: *Ezt a kettőt **egynek vesszük***. Ez nem azt jelenti, hogy szerintünk tehát „2 = 1”, ez nem matematika, hanem egy viselkedésmód: a viselkedésnek egy **hogyan**-ja: mi vesszük **úgy,** hogy a kettő egy. Hiszen csakugyan: minek azt a rengeteg egeret külön-külön számon tartani, mikor úgy **hasonlítanak** egymáshoz, mint két tojás?

Ebben van hát a probléma megoldása: annak a felfedezésében, hogy ami nagyon hasonlít egymáshoz, azt mi egynek is vehetjük. Hiszen akkor nagyságrendekkel kevesebb szóra lesz szükségünk, mint ahány eleme van a világnak. Annyit meg már észben lehet tartani. Azon múlik tehát minden, hogy megvan-e bennünk az a képesség, hogy ezt csakugyan fel is fedezzük.

Az tehát most a kérdés: mi kell ahhoz, hogy ez a képességünk meglegyen? Ezt csak úgy tudhatjuk meg, ha alaposan végiggondoljuk, hogyan tudhat egy ilyen felfedezés egyáltalán megtörténni. Induljunk hát ki a legelejéről.

Ott az a sok egér, hasonlítanak is egymáshoz. De mit értsünk azon, hogy *hasonlítanak*? Tudnak-e vajon ezek nélkülem is hasonlítani egymásra? Nem tudnak. Hiszen éppen attól hasonlítanak, hogy rajtuk kívül még én is vagyok, aki **hasonlónak látom** őket. Ez tehát alapfeltétele a világ egyszerűsítésének: hogy tudjuk először is és mindenekelőtt **érzékelni** a világot. Ha már látom, azt is észrevehetem, hogy egyes dolgok hasonlítanak benne. De hogyan vehetem ezt észre?

Azt lehetne hinni: úgy, hogy egyszerre látom mind a kettőt, és látom, hogy olyanforma egyik is, mint a másik. Csakhogy ezzel még nem érek sokat. Ha egyszerre látok két dolgot, akkor egyiket sem látom igazán, összehasonlítani meg éppen nem tudom őket. El vannak előttem mosódva, szinte

---

[24] Van J. L. Borgesnek egy elbeszélése (*Funes, az emlékező*), amelyben ez remekül meg van írva. Funes egy baleset következtében mindenre emlékezővé lett, ezért elvesztette formán azt a képességét, hogy általánosítani tudjon. Nem volt ugyanis rá többé szüksége. „Nemcsak azt értette meg nehezen, hogy a *kutya* általános megjelölés annyi eltérő, különböző méretű és különböző alakú egyedet foglal magába; az is zavarta, hogy a három óra tizennégy perckor (oldalnézetből) látott kutyának ugyanaz a neve, mint a negyed négykor (elölnézetből) látott kutyának” (*A titokban végbement csoda.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978. 53).

egymásba folynak. Hogy össze tudjam hasonlítani, ahhoz először csakugyan **kettőnek** kell látnom őket. Úgy kell látnom őket, hogy tudjam, melyik az egyik, és melyik a másik.

Nem elég tehát, hogy érzékelni tudok: kell még hozzá valami. Az, hogy a dolgokat tudjam darabonként elkülöníteni egymástól meg a környezetüktől, vagyis hogy tudjam észrevenni: eddig tart az egyik egér, itt már a másik kezdődik. Vagyis az, hogy a dolgokat ne csak látni tudjam, hanem mint környezetüktől elkülönülő, abból kiváló egyedi dolgokat tudjam **észlelni** is őket. Ettől kezdve most már nemcsak **látom** az egeret, hanem **nézni** is tudom. Nézni pedig csakis úgy nézhetem, hogy hol az egyiket nézem, hol meg a másikat. Látni egyszerre is tudom őket, de nézni csak külön-külön.

Így tudom őket aztán összehasonlítani is. Hol az egyiket nézem, hol a másikat. De ha akkorára, mire a másikat nézem, elfelejtem, milyen volt az egyik, akkor soha nem tudhatok rájönni, hogy ezek hasonlítanak. Ehhez hát kell még valami: a **memória**. Azért, hogy ha az egyiket nézem, arra is emlékezni tudjak, milyen a másik, el ne felejtsem közben. Ha nem felejtem el, akkor már csakugyan észrevehetem, hogy egyik is úgy mozog, mint a másik, olyanforma színe, alakja van, mint amannak, vagyis hogy ezek hasonlítanak egymáshoz. Sőt nem is kell már, hogy egyszerre ott legyen előttem mind a kettő: ha holnap látok egy harmadik egeret, vissza tudok rá emlékezni, hogy ez is olyasforma, mint az a kettő, amit tegnap láttam, ez is hasonlít hozzájuk.

Mind az érzékelés képessége, mind a tárgyak külön észlelésének képessége olyasmi, amire az embert, ha nem volna már meg neki, sohasem lehetne megtanítani. Arra sem, hogy memóriája legyen. Ezek veleszületnek az emberrel is, mint egyéb állatokkal. Ezért nem kell arra sem megtanítani, hogy a dolgok között hasonlóságot vegyen észre: ezt is tudja magától. Hiszen ha beszélni nem tudna is, enélkül akkor sem lehetne meg. Beszélni nem muszáj neki, de nem viselkednie lehetetlenség. Nem is a beszédhez kellenek neki elsősorban mindezek a veleszületett adottságai, hanem a viselkedéshez.

Ezzel most már nagyrészt együtt is van minden, hogy beszélni is lehessen a világról, egy kivételével: rá kell még jönni valahogy, hogy beszélni lehet is, meg érdemes is. Ez több mindent foglal magában, és a fentieken kívül egyéb feltételei is vannak még, de ez a beszéd kialakulásának történetéhez tartozik, ezzel pedig itt nem foglalkozunk. Elég nekünk azt kideríteni, hogy ha már tudunk beszélni, azt hogyan csináljuk.

Azt lehetne gondolni: most már igazán csak arra van szükség, hogy ha a dolgokat hasonlóság szerint csoportosítani lehet, akkor már csak egy-egy nevet kell nekik adni csoportonként, és lehet is beszélni. Ez azonban még mindig nem elég. A beszéd csakugyan nem lehet túlságosan bonyolult valami, hiszen mindenki meg tudja tanulni, hacsak nincs valami nagyon súlyos fogyatékossága, de ennyire mégsem egyszerű.

Ha az ember csak magának, a maga kedvére akarna beszélni, ennyi még ahhoz sem volna igazán elég. Hiszen csak neveket tudna mondani egymásután, de hogy mi is van velük, mi közük egymáshoz, azt nem tudná kifejezni sehogy. Csakhogy neki nem is a maga gyönyörűségére kell a beszéd, hanem arra, hogy mással tudjon szót érteni. Ehhez pedig az kell, hogy mikor nevet ad valaminek, ne egyedül adja, mert azzal nem ér semmit, hanem egyeztesse valahogy a másik emberrel is, közösen egyezzenek meg a nevek felől. A beszéd közös dolog: azért is tudja egyik ember a másikkal **közölni**, amit akar, mert nekik kettejüknek a beszédben **közük** van egymáshoz, mert **közösen** adták a dolgoknak a nevet, így mindketten ugyanazt érthetik rajta.

Mi itt az egyszerűség kedvéért beszélünk csak két emberről, de jól tudjuk közben, hogy az embernek valójában nem arra kell a beszéd, hogy egyetlen másik emberrel tudjon majd szót érteni, hanem hogy sokkal. Így egy egész **beszélőközösség** jön létre, amely attól az, hogy mindegyik bele

tartozó ember az összes többivel szót tud érteni, anélkül hogy másképpen kellene beszélnie az egyikkel, mint a másikkal. Ha azonban egy másik beszélőközösségbe tartozóval találkozik, azzal már másképpen kell beszélnie, ha meg akarja magát értetni vele.[25]

A neveket tehát az egyazon beszélőközösségbe tartozók közösen kell hogy adják a dolgoknak, **közmegegyezéssel.** Megegyezni annyit jelent, mint közösen elfogadni bizonyos **viselkedési szabályokat**, hogy mindenki tudja, mihez tartsa magát. Csak így tudnak meglenni is, meg szót érteni is egymással. Ezért is kell megegyezniük közösen a nevek felől.

Hiába próbálnának azonban nevet adni a dolgoknak, ha egyúttal nem egyeznének meg afelől is, hogy mit kell a sok-sok dolog közül egynek venni, és mit nem szabad annak venni. Hiszen a dolgok sokféle szempontból is hasonlíthatnak egymáshoz, ha tehát kire-kire rábíznák, hogy a hasonló dolgokat úgy vegye egynek, ahogy jónak látja, aszerint, hogy ő melyik hasonlóságot látja fontosabbnak, akkor abból csak nagy zűrzavar keletkezhetne, mert *nem találna köztük a szó*: amit az egyik ember valami miatt az egyik hasonlósági csoportba sorolna, arról egy másik ember esetleg úgy látná, hogy inkább egy másikba tartozik, ha ő azt a hasonlóságot tartaná fontosabbnak. Emiatt aztán nagyon gyakori lenne a félreértés.

---

[25] Az emberek természetesen nagyon hamar észreveszik, hogy nem mindenki beszél egyformán. Ez a különbség is hozzá fog tehát tartozni a világhoz, amelyről beszélniük kell majd, hiszen ez nem olyan dolog, amit szó nélkül lehetne hagyni (!). Hogy erről is tudjanak beszélni, a beszéd különböző lehetséges módjait is el kellene nevezniük valahogy. Ezzel azonban van egy kis gond, mert – ellentétben a „valami”-vel – a „valahogyan” nagyon nehezen kategorizálható közvetlenül. Nehéz ugyanis megtalálni hozzá a kritériumokat, mert a „valahogyan” nem egy érzékelhető „valami”, amelyben vagy megvannak, vagy nincsenek meg bizonyos észlelési feltételek.

De hát nem azért sapiens a Homo, hogy ennyin fennakadjon. Kitalálja, hogy az eredményes beszédhez, a szótértéshez nem muszáj okvetlenül magukat a „valahogyan”-okat osztályozni, hiszen tökéletesen elég az is, meg praktikusabb is, ha inkább az embereket kategorizáljuk aszerint, hogy hogyan beszélnek. Ezt a „nagyszerű” ötletet azonban alighanem a 3. régióban lakozó ördög súgta neki mégis. Így keletkeztek ugyanis a nyelvi világban a *magyarok,* a *románok,* a *németek,* az *oroszok* stb., vagyis olyan 3. régióbeli szavak, amelyek főnevekként szubsztanciajellegre utalnak, noha a reális világban ezek különbségének nem felel meg szubsztanciális különbség, de még csak akcidencia sem, csupán egy akcidencia akcidenciája: a reális világban nincsenek magyarok meg románok mint olyanok, szubsztanciaként különböző valamikként, hanem csak emberek vannak mint szubsztanciák, akik történetesen (accidentaliter) még beszélnek is, és mikor beszélnek, akkor történetesen éppen a maguk szokása szerint beszélnek. A beszélők számára azonban ez olyannyira szubsztanciák különbségének tűnik, hogy a legtöbben még arról is mélységesen meg vannak győződve, hogy ők nem magyarokká vagy románokká **lettek** (azáltal, hogy magyarok közé születtek gyereknek, így az ő beszédmódjukat tanulták el), hanem egyenesen magyarnak vagy románnak **születtek**.

Ha tehát ez a kategorizáció már megvan, akkor arról is tudunk immár beszélni, hogy hogyan beszél egyik és másik: mi *magyar**ul***, magyarok módjára beszélünk, és másképp nem is tehetnénk, **hiszen** mi magyarok vagyunk, annak születtünk, ők meg *román**ul***. Itt is a 3. régióbeli szavak törvényét láthatjuk tehát: a szó és a dolog átfordult viszonyát.

(A 2. régió szerint beszélve szubsztancia gyanánt – vagyis főnévként: alanyként, tárgyként, birtokos jelzőként – igazából mindig *ember*-t kellene mondani: *magyarul beszélő ember, románul beszélő ember*. Ez már bőven elég ahhoz, hogy ők ketten nagyon is különböző szokások szerint viselkedjenek, és nemcsak beszéd közben, hanem amúgy is, de ennél nagyobb különbség azért nincs köztük a reális világban. A 3. régióbeli szubsztanciális megkülönböztetés ennél sokkal többet sugall, úgyannyira, hogy időnként még emlékeztetni is szoktuk rá egymást, hogy azért *a román **is** ember*, ők meg arra, hogy *a magyar **is** ember* – akármilyen hihetetlen is pedig.)

Minden szóra **két** szabályt kell tehát elfogadni: (1) hogy **hogyan**, milyen egyeztetett szempontok szerint állapítjuk meg esetenként, hogy melyik dolog tartozik hozzá, és melyik nem, vagyis hogy pontosan milyen szempontok szerint **kell** a különböző dolgokat egynek venni, és (2) hogy ha egy ide sorolható dologról akarunk a másik embernek mondani valamit, akkor **hogyan kell** azt hívni, vagyis milyen névvel kell megnevezni. Ennek a két **hogyan**-nak a betartásával most már szót lehet érteni.

Vegyük itt észre a legfontosabbat: az (1) szabály nem arról szól, hogy **mi tartozik bele** egy csoportba, és mi nem, hiszen az képtelenség is volna: ahhoz tulajdonképpen az egész világot fel kellene leltározni, és mindenre külön-külön rányomni egy bélyeget a nevével, még ha csak képletesen is. Az egy merev osztályozás volna, és éppen olyan reménytelenül megvalósíthatatlan, mint mindennek egyedi nevet adni. Másról szól ez a szabály, és éppen ez benne az igazán nagyszerű: arról szól, hogy **hogyan járjunk el mi,** vagyis mi a teendőnk, mikor találkozunk egy dologgal, és annak ott rögtön nevét akarjuk adni. A magunk viselkedését szabályozzuk vele, nem pedig az egyes dolgokra aggatjuk rá a nevüket. Ezzel oldjuk meg a világ kimondhatóságának problémáját: nem állandó névviseléssel (a dolgok felőli oldalon) – ami, még ha nem volna elvileg is képtelenség, hallatlanul bonyolult volna –, hanem egy minden ugyanolyan alkalommal ugyanúgy megismételhető, a feladat nagyságához képest rendkívül egyszerű eljárással, a **produktív névtulajdonítással** (a beszélő felőli oldalon).

Mikor az ember ráébred erre, azt mondja: Istenem, de nagy terhet vettél le a vállamról! Meghagyhatom most már a világot úgy, nevetlenül, ahogy van, nem kell már vesződnöm vele, hogy mindent külön-külön számon tartsak benne, mert nem az én dolgom az; nem kell már aggodalmaskodnom a holnapi napról sem, mert teljesen nyugodt lehetek felőle, hogy a maga idejében, sem előbb, sem később, hanem éppen a kellő időben, abban a pillanatban, mikor szükségem lesz rá, mert mondanom kell, mégis mindennek csodálatos módon neve lesz.[26]

Csoda is, meg nem is. Tudniillik az a titka, hogy a nevét éppen én adom neki abban a pillanatban, mikor mondanom kell. És mert nem akárhogyan adok neki nevet, hanem szabály szerint, a másik ember ezt meg is fogja érteni. Mert nem **nevet adok** immár ilyenkor, csak úgy, a magam esze szerint, hanem **nevét adom** a dolognak, azt a nevét, amelyben mi az ilyenfajta dolgok esetére már előre megállapodtunk egymással.

Persze így a dolognak csak addig van neve, míg beszélek róla. Csak átmenetileg van a nyelvi világban is. Utána megint eltűnik a nagy névtelenségben. De ez engem nem aggaszt immár, hiszen a nevére úgysincs semmi szükségem olyankor, mikor nem beszélek róla. Egyébre meg nem is kell nekem a neve, csak arra, hogy beszéd közben a másik embernek mondani tudjam. Vagy hogy a dologra csak rágondolva is tudjak róla mondani magamban valamit. Még jó is, hogy nincs mindig jelen a nyelvi világban, hiszen ha minden egyszerre volna ott, nagy tumultus keletkezne. Így azonban, ha a dolog eltűnt is a névtelenségben, ha már nem beszélek róla, a szabály, az nálam maradt. Ha megint szükségem lesz rá a nyelvi világban, bármikor elő tudom vele megint teremteni.

---

[26] És attól sem kell tartanom, hogy egyszer valahogy kimerülnek a tartalékaim: ez a tudásom engem most már holtom napjáig kiszolgál. Éppen ezt nem értette még annak idején ötéves forma leányom. Látom egy nap, hogy ül magában, és igencsak nagy gondban van ám. Kérdem, min töri annyira a fejét. Azt mondja rá, kissé zavartan: „Azon gondolkozok, hogy én nagyon sokat beszélek. Mindig csak beszélek, beszélek, csak mondom ki a szavakat. De mit fogok én akkor csinálni, ha egyszer elfogynak?”

(Ez a nyelvi világ erre vonatkozó kifejezései szerint is így van, csak egy kicsit sajátos szemszögből nézve. Hiszen úgy szoktuk mondani: *[ezt meg ezt] így* ***hívjuk.*** Vagyis nemcsak kimondom a nevét, hanem ezzel tulajdonképpen *nevén szólítom*, erre jön elő a dolog, hallgatva a szóra, a nyelvi világba, nevének hallatára szinte, hogy a másik embernek is meg tudjam mutatni. Ez a hívásra való előállás egyébként éppen az ő, a másik ember nézőpontját tükrözi: hiszen én mint beszélő már észlelem a dolgot, mielőtt kimondanám, nekem már ott van előttem, különben nevét sem tudnám adni, a hallgató azonban előbb a nevet hallja, ettől jelenik meg aztán előtte, az ő észlelésében is a dolog, de ez a „csoda" az ő számára nem olyan, mint amit ő maga tesz, hanem mint amit a dolog: mintha a nevet nemcsak ő hallotta volna meg, hanem a dolog is, hogy hívták, szólították, és arra jött elő magától.)

A világ tehát attól lett egyből kimondható, hogy közmegegyezésre jutottunk a kimondásának hogyanjára vonatkozó szabályok tekintetében. Minek alapján tudja a beszélőközösség éppen ezeket a szabályokat megállapítani? Erre nincs, mert nem is lehet egyetemesen érvényes recept. Ezeket mindegyik beszélőközösség tagjai **a maguk belátása** szerint határozzák meg.

A név tekintetében biztosan nem tévedhetnek, hiszen itt egyszerűen nem lehet tévedni: a nevet ők adják, olyat adnak hát, amilyet jónak látnak. **Elvileg** semmi másra nem kell tekintettel lenniük, csak arra, hogy praktikus legyen, számukra könnyen kimondható, meg hogy egy másikkal ne lehessen összetéveszteni. De ha már úgyis ők adják a nevet, azért sokszor azzal is törődnek, hogy a név hangzása az ő megítélésük szerint találjon is a megnevezett dologgal. (Hogy hogyan tud vele találni, mert csakugyan tud, azon még gondolkozni kell.)

Abban meg, hogy milyen szempontok szerint vesznek majd egynek dolgokat, másokat meg ezektől különbözőknek, azért nem tévedhetnek, mert ők ezt nem tudományos céllal teszik: nekik erre nem ahhoz van szükségük, hogy aztán valóban csakis olyan dolgok kerüljenek majd egy helyre az ő receptjük szerint, amelyek valami abszolút tudományos kritériumok szerint is összetartoznak. Dehogyis. Nekik ez egyetlenegy dologhoz kell csak: a beszédhez, ahhoz, hogy szót tudjanak érteni egymással, mikor a világról beszélnek. Ilyen szempontból meg majdnem mindegy, hogy mi kerül majd együvé, és mi külön: ha beválik ez a recept, ha tehát két ember nem fogja vele félreérteni egymást, akkor úgy tökéletes, ahogy van. Ha meg valamelyik szó nem válna be, ha zavart, félreértést okoz, akkor erre majd a beszélők is felfigyelnek, és attól kezdve elkerülik, nehogy bajt csináljon. Úgyannyira elkerülik, hogy a végén feledésbe is merül. Vagyis beteljesedik rajta a természetes szelekció törvénye. (De ha kihull is, nem azért hull ki a rostán, mert kiderül róla, hogy a tudomány nem igazolja azt a hipotézist, miszerint azok a dolgok csakugyan összetartoznak vagy úgy vannak, ahogy mondjuk. Jól tudjuk, ma már úgyszólván mindnyájan, hogy nem a Nap kél fel meg nyugszik le, hanem a Föld fordul el, de attól nyugodtan azt mondjuk: *felkelt a nap, lement a nap*. Ezekkel tudniillik jól értjük egymást, egyebet meg nem is akarunk velük. Kit zavar az, hogy egyeznek-e vagy nem azzal, amit mi amúgy a világról tudunk?)

Ténylegesen persze nem így megy ez a közmegegyezés. Mikor az ember megszületik, akkorára ez már rég megvan, a beszélőközösség efölött már régen napirendre tért. Mikor kialakította, akkor sem úgy volt az, hogy összeültek eldönteni, hogyan is beszéljenek hát. Magától alakult ez, és alakul ma is, senki sem tudta, hogyan, de egyszer csak ott volt készen. Úgy alakult beszéd közben. Mondva csinálták ezt az emberek, egyszerűen azzal, hogy beszélgettek egymással. Igazodni akartak egymáshoz, odafigyeltek a másikra, mit hogy nevez, és ők is úgy próbálták következőleg, mert számítottak rá, hogy akkor megértik egymást. Ma sincs ez másképp. Ma is csak úgy érthetjük meg egymást, ha odafigyelünk egymásra, meg alkalmazkodunk is egymáshoz.

Az újszülöttnek persze minden új, ezt neki mind úgy kell majd megtanulnia. Előbb nem is annyira ő akarja, hanem mások, mert vele is szót akarnak érteni mielőbb, ha már itt van közöttünk, és olyan aranyos. Be akarják fogadni. Rögtön megpróbálják elmagyarosítani. Tanítgatják is mindenféleképpen. Aztán rákap az ízére, nyugta sincs tőle többé az anyjának, mert folyton mindennek a nevét kérdezi. Így tanulja meg lassan minden névhez a két szabályt, s a végén tudni fogja, hogy (1) akik közé született, azok a beszédhez **hogyan** látják a világot, tehát ha szót akar velük érteni, akkor hogyan kell neki magának is látnia, hogy ugyanabból a nézőpontból nézzék mind a ketten, mert különben nem ugyanazt látják, vagyis megtanulja a nyelvi észlelés szabályait, és hogy (2) amit valaminek észlelnek, azt **hogy** nevezik meg.

Ezeknek a szabályoknak – tulajdonképpen a szójelentéseknek – együttesen az **eredménye** az, hogy a nyelvi világ elemei azok lesznek, amik éppen. Ezek a szabályok határozzák meg nemcsak azt, hogy **milyenné mondjuk** majd a nyelvi világot, milyenné teremtjük azt a darabját, amelyre éppen szükségünk lesz ahhoz, hogy megmutathassuk a másik embernek is, hanem azt is, hogy **milyenné mondhatjuk egyáltalán**. Hiszen nem használhatunk más szabályokat, csakis ezeket, különben a másik ember nem érti meg, amit mondunk. Ha ezeket a szabályokat mind számba vesszük és összegyűjtjük, akkor ami együtt lesz, az pontosan a nyelvi világ teremtésének egyfajta receptje lesz. Mondhatjuk úgy is, hogy a nyelvi világ tervrajza, de akárhogy mondjuk is, ügyeljünk rá, hogy ne valami rajznak képzeljük csakugyan, hanem csakis a beszéd hogyanjára vonatkozó szabályok gyűjteményének. A beszéd ilyenfajta szabályainak teljes lajstromát együtt **nyelvi világmodellnek** nevezzük. Amiről eddig szó volt (vagyis a dolgok együvé sorolásának vagy különválasztásának szabályai), az nem a teljes nyelvi világmodell, hanem csak egy része.

Azt is értjük most már, miért nem tudnánk beszélni nyelvi világmodell nélkül: azért, mert ha ez nem volna, akkor a beszélőközösségen belül az egyes beszélők és hallgatók nyelvi észlelése nem volna egységesítve (standardizálva, ha valaki így értené jobban), az egyik ember igazságait tehát sehogyan sem lehetne a másikéval egyeztetni. A nyelvi világmodell a nyelvi észlelés egységesítésére való, itt tárgyalt szabályai éppen azt „írják elő", hogy a nyelvi észlelés során mit milyen nevűnek, illetve milyen nevűként mit **kell** észlelni. A nyelvi világmodell tulajdonképpen egy konvenció (pontosabban: elemi konvenciók gyűjteménye), nem is annyira arra vonatkozólag, hogy **milyen** a reális világ, hanem inkább arra, hogy – bármilyen volna is amúgy –, **milyennek vesszük mi**, avégett, hogy mások számára is érthetően tudjunk róla beszélni. Ennek aztán természetes következménye, hogy mikor ez a világ a beszédünkben nyelvi világként jelenik meg, akkor csakugyan **olyan** is lesz, amilyennek mi a reális világot vesszük kimondhatóvá tétele végett.

A nyelvi világmodell a beszédhez kell, nem egyébhez. Nem a megismeréshez például. Ez nem azt jelenti, hogy ezt a kettőt úgy kellene elképzelni, hogy az ember egyvalamit csinál, mikor beszél, és valami teljesen, minden tekintetben mást, mikor megismer. Hiszen ugyanazzal az eszével csinálja egyiket is, másikat is, legtöbbször nem is tudja, hogy most éppen melyiket csinálja. Viselkedik akkor is, mikor beszél, akkor is, mikor megismer. A viselkedés pedig egységes rend szerint történik, mert az embernek nincsenek ezekre a különböző viselkedési formákra különböző szabályozó rendszerei. Ugyanazzal viselkedik így is, úgy is.

Ezért érthető az is, hogy bár a nyelvi világmodellbeli szabályok a beszéd – pontosabban a megértés – érdekében vannak, ezek nem függetlenek teljesen attól sem, amilyennek az ember a világot ismeri. Hiszen furcsa is volna, hogy egyféleképpen ismerje, és teljesen másféleképpen osztályozza a kimondhatóság érdekében. Ha a beszéd fejlődését filogenezisében nézzük, akkor nem is tudjuk ezt másképp elképzelni, csak úgy, hogy a kezdet kezdetén a nyelvi világmodell szerinti és a megismerésbeli kategorizáció tökéletesen egybeesett, külön sem lehetett volna választani a kettőt. Ez

a két kategorizáció majd csak akkor vált külön (de korántsem úgy, hogy teljesen függetlenedtek volna is egymástól), mikor a meglevő kategóriák egy része megismerési kategóriának már nem volt alkalmas, hiszen az ember közben okosabb lett annál, a beszédhez azonban továbbra is tökéletesen megfelelt. Miután pedig szétvált a kettő, mindegyik szabadabban változhatott is külön-külön, mert a megismerési kategorizáció változását nem kötötte már annyira a beszédbeli hagyomány, a nyelvi világmodell szerinti kategorizációnak viszont a megértésbeli hatékonyság vált az egyedüli szelekciós tényezőjévé, mert a másik, a megismerés számára való érvényesség elvált tőle. Az pedig, hogy ez a kettő viszonylag függetlenné vált egymástól (ha teljesen nem is), hatalmas (noha nem éppen kockázatmentes) evolúciós előnyökkel is járt mindjárt, mert a viselkedés mindegyik része – tehát a beszéd is meg a megismerés is – éppen a maga szerepének megfelelően tudott egyre hatékonyabbá válni.

A világról való tudás gyarapodásával tehát a megismerési kategóriák is folytonosan változnak. Mivel ez most már nem vonja okvetlenül maga után a nyelvi világmodell szerinti kategorizáció változását is, ez a kategorizáció megmaradhat a réginek, hiszen a szótértésben ez továbbra is ugyanolyan hatékony, mint addig. Ebből pedig az lehet, hogy ami korábban egyszerre volt nyelvi világmodell **és** megismerés szerinti kategória is (együtt), most már **csak** nyelvi világmodell szerinti marad, megismerési kategóriaként azonban érvényét veszti, tehát megváltozik, illetve átrendeződik. (Hogy ez fordítva mennyire lehetséges, azon még gondolkozni kell.) Ebből pedig az is következik, hogy a nyelvi világmodell szerinti kategorizáció a világról való tudás felől nézve az archaikus ismeretek számos elemét őrizheti. Ezek ma már természetesen nem volnának érvényes ismeretek, de a nyelvi világot mégis ezeknek megfelelően teremtjük beszéd közben. Elvileg még annak sincs akadálya, hogy a nyelvi világ egyik-másik részlete a világról való ismeretnek egy olyan szintje szerint szerveződjék, ahogyan az ember valamikor a beszéd kialakulása táján látta a világot. Még tán az sem volna lehetetlen, hogy a világról való tudásunk 20. század végi legyen, de ahogyan beszélni tudunk róla, az lényegében kőkorszaki.

A világról való tudás érvényesnek tekintett állításaihoz képest érvényüket vesztett, szűkebb körben és olykor csak sajátos használatra fennmaradt korábbi ismereteket hiedelmeknek szoktuk nevezni. A nyelvi világ archaikus ismereteknek megfelelő elemeit azonban semmiképpen sem hívhatjuk hiedelmeknek. A hiedelem attól hiedelem, hogy azt az ember csakugyan úgy is hiszi. (Vagy inkább: elfogadja, hogy esetleg úgy is lehet – vagyis egyfajta „alternatív tudásként". Megtörténik ugyanis, hogy az ember tulajdonképpen már nem is igen hiszi, tudásként mégsem veti el, hiszen ha már annyian úgy tartják, esetleg lehet benne valami.) Ha nem volna már mellette egy újabb, érvényesebbnek elfogadott tudás, akkor nem is hiedelemnek neveznénk, hanem ismeretnek. A nyelvi világ szóban forgó elemeit azonban az ember nem **hiszi,** hanem **mondja.** Nem (biztos, hogy) **úgy** hiszi, de **úgy** mondja. A nyelvi világ szerkezete ugyanakkor sokszor a mítoszokkal, a mitopoétikus világmodell logikájával mutat nagy hasonlóságot. Mégis nagy hiba volna az így szerveződő elemeit mítoszoknak vagy megkövült mítoszelemeknek tekinteni, ugyanazért, amiért hiedelmeknek sem lehet. Az ember ezeket sem azért teremti bele a nyelvi világba, mert a számára érvényes ismeretek mellett ott rejtőzik még benne valahol egy mitológiai világmagyarázat is. Nem is magyarázni akarja ő a világot, mikor beszél róla, hanem kimondani, ezt meg csak így tudja.

A nyelvi világ vizsgálata alapján tehát, ha nagyon óvatosak vagyunk vele, tudásarcheológiai következtetéseket is le lehet vonni. Ezekkel azonban nagyon csínján kell bánni, ezt nem lehet elégszer elmondani. Mindaddig nem is ajánlatos nekifogni, míg számos nyelvi világmodell tüzetes elemzése alapján nem tisztázzuk, hogy melyek a nyelvi észlelés általános törvényszerűségei. A nyelvi világmodellt alkotó szabályok ugyanis nemcsak olyanokból állnak, mint az eddigiek, amelyeknek a

kategorizáció az eredménye, hanem olyan (dinamikus) szabályok is vannak köztük, amelyek szerint a nyelvi észlelés különböző helyzetekben lehetséges formáit feleltetjük meg egymásnak. Márpedig ha ezeket nem vesszük figyelembe, könnyen mondhatunk például olyanokat – a nyelvi világbeli tényleges helyzetből kiindulva –, hogy a hajdani ember az időt folyóvíznek **hitte.** Pedig ha szegény hajdani ember hallaná, miket mondunk róla (és hányszor megtörténik pedig!), alighanem ugyanúgy meg lenne rökönyödve, mint mi, ha valahogy megtudhatnánk, hogy háromezer év múlva mirólunk meg azt mondják majd, hogy a 20. század végi ember a számítógéphez csatlakoztatható egeret ugyanolyan egérnek hitte, mint a többit (és bizonyára még a macska elől is rejtegette).

Az ismeret és a nyelvi világmodell viszonya azonban még ennél is bonyolultabb. Ismereteinknek ugyanis csak egy részét szerezzük a közvetlen tapasztalás útján, a többit másoktól tanuljuk. Tanulni meg csak úgy tudhatjuk, ha mások elmondják nekünk, amit ők tudnak. Ehhez nekik beszélniük kell. Tehát amit egymástól tudunk, azt csak a nyelvi világ közvetítésével tudhatjuk meg. Még ha a másik ember tudása valahogy független lehetne is a nyelvi világtól (ahogy ő elgondolta), mire énhozzám ér, már nem lehet az. De hogyan tudhatnám én pontosan különválasztani, hogy abból, amit hallok éppen, mi tartozik csak a nyelvi világhoz, és mi a tudás maga?[27] Ha tehát ezt a kettőt még magamnak sem tudom pontosan különválasztani, akkor mi lesz majd ebből, ha még másnak is elmondom? Ezért mondtuk fentebb, hogy a világról való ismeret meg a nyelvi világmodell külön van ugyan már válva (tanulmányozni meg éppen külön kell őket, hacsak lehet), de egymástól való függetlenségüket csak viszonylagosnak hihetjük.

A nyelvi világmodell eddigi szabályaival tehát nagyot egyszerűsödött a világ. De ha jól megnézzük, csak elemeinek száma tekintetében. Nem kell ugyan már annak a töméntelen egérnek külön-külön nevet adnom, elég, ha tudom, hogy ha látok belőle egyet, **hogyan** nevezzem meg. De annyiféle relációban vannak még mindig, hogy ha tudom is, hogy hívják őket, beszélni még mindig nem tudok róluk. Ha valamilyen helyzetben látom őket, azt én egy valamilyen relációnak észlelem, de nem tudhatom, hogy vajon más is olyannak észlelné-e. Megint egyszerűsíteni kell hát a világot, ilyen vonatkozásban is.

Pontosan ugyanazt csináljuk itt is, mint a nevek esetében. Mindenekelőtt egységesítjük a dolgok közötti relációk nyelvi észlelését, hogy beszéd közben félre ne értsük egymást. A sokféle lehetséges reláció közül egynek vesszük azokat, amelyeket mi, éppen ennek a beszélőközösségnek a tagjai a hasonlóság alapján közmegegyezéssel ugyanannak ítélünk. Ezt ugyanúgy tesszük, mint ahogy a nevekkel is tettük, csakhogy itt nevek gyanánt nem szavakat, hanem mondatbeli viszonyokat rendelünk hozzá az egyes relációkhoz. Itt is két szabályra van szükségünk mondatbeli viszonyonként: (1) hogy **hogyan**, milyen egyeztetett szempontok szerint állapítjuk meg esetenként, hogy melyik reláció tartozik hozzá, és melyik nem, vagyis hogy pontosan milyen szempontok szerint **kell** a különböző relációkat egynek venni, és (2) ha ilyen reláció fennállásáról akarunk a másik embernek mondani valamit (esetleg éppen azt, hogy fennáll valóban ez a reláció), akkor azt **hogyan kell** az ő számára is nyilvánvalóvá tenni a mondatban, vagyis melyik mondatbeli viszonnyal kell kifejezni.

Ezek a szabályok is a nyelvi észlelés szabályai, és mint ilyenek lesznek részei a nyelvi világmodellnek. (Ha összeszedjük őket egy csokorba, ezeket nem keverjük össze az előzőkkel, mert nem

[27] Csak most is, ahogy ezt írom, hányszor állok meg vele, mert ahogy leírtam éppen, az nem pontosan ugyanaz, mint amire gondoltam, mert csak úgy tudtam kimondani, hogy rögtön nem az lett. Engem tán nem is zavarna, ha csak magamnak írnám, mert én úgyis tudom, hogyan kell érteni, de közben az olvasójára is gondolok.

a dolgokra vonatkoznak, hanem a köztük levő viszonyokra, de amúgy ezek is éppen olyanok, mint amazok.) Ennek következtében a nyelvi világban a dolgok között éppen ezek a relációk fognak előfordulni, mások nem. A nyelvi világmodell tehát a nyelvi világnak nemcsak az elemei, hanem a szerkezete tekintetében is egyfajta tervrajzként szolgál számunkra: eszerint és csakis eszerint teremthetjük a nyelvi világot beszéd közben.

Ezek a relációk is változhatnak időben, de ezekről is tudni kell, hogy elsősorban a beszédhez kellenek, nem egyébre valók. Erre pedig sokkal tartósabban alkalmasak lehetnek, mint a dolgok kategorizációját eredményezők, de hogy újabbak is megjelenhetnek idővel, arra jó példa, hogy mi mindmostanáig jól megvoltunk a mellérendelő viszonyoknak néhány fajtájával, de ehhez, úgy látszik rövidesen meg kell tanulnunk még egyet: az *és/vagy* relációt, amely újabban az újságokban is egyre gyakrabban fordul elő, nyilván az ismeretek pontosabb kifejezésének igénye nyomán.

A nyelvi világban tehát csak ezek a viszonyok lehetségesek. Például: azonossági viszony, hozzátartozási viszony, szubjektum–objektum viszony, szubsztancia és tulajdonság-akcidenciája közötti viszony, stb. Ezekről azonban én különféleképpen is akarhatok beszélni, erre azonban már a nyelvi világmodellben nincsen semmiféle szabály. Jó is, hogy nincs, mert az azt jelentené, hogy túlszabályoztuk a dolgot, s ha így haladnánk tovább, odajuthatnánk, hogy nemcsak azt szabhatná meg nekem ez a szabálygyűjtemény, hogy csak miről beszélhetek és csak milyen relációkban (mint most), hanem még azt is, hogy csak mit mondhatok róla, azt meg már tiszta kár lenne, hiszen éppen emiatt azt a hallgatóm úgyis tudná.

Térjünk megint vissza a fehér egérhez. Észlelem a nyelvi világmodellbeli szabályok szerint, hogy (1) micsoda, tehát *egér*, (2) milyen színű, tehát *fehér*, és (3) hogy az „egér” és a „fehér” közti reláció szubsztancia és akcidencia közötti. Ez utóbbit azért tudom szintén megállapítani, még ha soha nem láttam volna is eddig ezt a valamit, mert a nyelvi világmodell második szabálycsoportja is **produktív**.

Eddig tart a nyelvi világmodellbeli szabályok szerepe. Tovább rám van bízva, hogy ezzel most már mihez kezdek a mondatban. Én döntöm el, hogy mondatba akarom-e foglalni alany-állítmányként (*Az egér fehér*), vagy esetleg szószerkezetként felhasználni egy másik mondatban (*fehér egér)*. Akármelyiket választom is azonban, a kettő nyelvi világmodell szerinti viszonya nem változik meg.

Itt tehát egy másik szabálycsoport kezdődik, amely, rám bízva a döntést, lehetővé teszi nekem, hogy válasszak, mit akarok azzal, amit észleltem. Aszerint, hogy mit választok, lesz vagy mondat, vagy szószerkezet. Vagy ha több szubsztanciát észlelek együtt egy relációban, most döntöm el, hogy melyikről akarok valamit mondani, és milyen szerepet szánok a többinek. Ezek nélkül a döntések nélkül ugyanis hiába próbálnék mondatot szerkeszteni, nem tudok. De azt is el kell döntenem, hogy ha mondok valamit, mit akarok vele elérni: közölni-e vagy kérdezni, esetleg felszólítani.

Egyben mondanivalómat ahhoz a helyzethez is viszonyítanom kell, amelyben mi ketten éppen beszélgetünk. **Itt** történik-e, amit éppen észlelek, ahol most vagyunk, vagy **ott**, **most** történik-e, mikor beszélünk, vagy már azelőtt megtörtént, esetleg csak ahhoz képest később fog, stb. Ezeket a viszonyokat együtt – Karácsony Sándor szavával – beszédbeli viszonyoknak hívhatjuk, és természetesen ezeket is szabályok szerint kell majd beleszerkesztenem a mondatba.

Miután mindezeket is eldöntöttem, utána jön csak a következő szabálycsoport, a grammatikai szabályoké. Ezek mutatják meg, hogy formája szerint milyen legyen az a mondat. Mi lesz benne jelölt viszony, mi jelöletlen, mi lesz a szórendje, és hasonlók. Ha ezekhez is alkalmazkodtam, akkor már semmi akadálya annak, hogy végre ki is mondjam. Ez ugyan még némi bonyodalmakkal jár,

mert mondás közben még a szavak hangalakját is össze kell majd szerkeszteni, de az emberek ezt is meg tudják oldani, mert még erre is van szabály.

(Ezek itt a végén már csak elnagyoltan vannak leírva, mert bennünket addig érdekel most igazán ez a dolog, amíg a nyelvi világról meg a nyelvi világmodellről van szó, vagyis a jelentések és a világbeli relációkat kifejező mondatbeli viszonyok kérdéséig.)

A nyelvi világmodell szabályai azonban még mindig nemcsak annyiból állnak, amennyiről eddig szó volt. Említettük, hogy a nyelvi világ 1. és 3. régiójabeli szavak relációit át kell alakítani 2. régióbeliekké, mert csak úgy lehet a grammatikával is folytatni. Ezek az átalakító szabályok is mind ide tartoznak, hiszen a nyelvi észleléssel függenek össze. Ide tartoznak továbbá a strukturális metaforák is, alkalmasint éppen mint az ilyen átalakító szabályok sajátos esetei (az eddigiekből úgy látszik, hogy ezek mind a 3. régióbeli dolgok közötti viszonyok átalakítására valók). Például az, hogy ha a nemzetről akarunk beszélni, akkor a nemzetet észlelhetjük úgy, mintha egy embert észlelnénk, vagyis beszélhetünk róla úgy, mintha ember volna.

Vannak aztán olyan szabályok is, amelyekről eddig még nem esett szó, pedig ezek is fontosak. Azt mondjuk például: ***Ki****felejtettem a fényképet a borítékból*. Ha jól megnézzük, ez egy meglehetősen különös mondat. Pedig magyarul van, helyesnek is tartja mindenki. De gondoljuk csak el úgy, ahogy mondva van. Azt lehetne belőle érteni, hogy a fénykép eredetileg benne volt ugyan a borítékban, de én utólag valahogy ***ki****felejtettem* ***belőle***. Pontosan ezt is jelenti ez a szerkezet ebben: ***Ki****vettem a fényképet a borítékból*. Ezt úgy értjük: benne volt, de én kivettem belőle. Úgy is volt. De ha *kifelejtettem belőle*, akkor abból már azt értjük: elfelejtettem beletenni. Nem is került hát bele soha. De akkor meg hogy lehetett *belőle ki*felejteni?

Az ilyen mondat nem egy egyszerű észlelés alapján jön létre, mert úgy nem is jöhet, hanem egy szabállyal. Először csak a fénykép és a boríték térbeli viszonyát észleltem, meg a magam és a fénykép „tesz” szubjektum–objektum viszonyát. Még nincs benne, csak bele kell hogy kerüljön (észlelésem pillanatához képest utóidejűleg), tehát: „én beleteszem a fényképet a borítékba”. Ez tehát így egy **mozgásirány,** a „benne” viszony egyik formájaként. Csakugyan ez volt a szándékom, hogy beleteszem, gondoltam is rá, mikor írtam a levelet. Utólag vettem észre, mikor már késő volt, hogy elfelejtettem beletenni. Ezt azonban most már nem úgy észlelem, mint aminek nem volt semmi előzménye, hanem az előző észleléshez viszonyítva. Háromféleképpen is mondhatom a végeredményt (és csakis rajtam múlik, melyiket választom a három közül):

(1) **Nem** tettem bele a fényképet a borítékba.

(2) **Elfelejtettem** beletenni a fényképet a borítékba.

(3) **Ki**felejtettem a fényképet a boríték**ból**.

Az (1) mondatban tagadószót használok. Azt mondom meg vele – a mondattal – a hallgatónak, hogy amit a *nem* nélkül érthetne belőle, az nem igaz. Ez még pontosabban azt jelenti, hogy nem észlelhetem azt, és éppen azt nem észlelhetem, amit ha észlelhetnék, akkor most állító formát használhatnék. (Vagy esetleg nem mondanék semmit, hiszen úgy nem is volna érdekes.) Az ilyen helyzetek kimondására nincs is más lehetőségem, mint a tagadás. (Meg fogjuk látni, hogy a másik két mondat is ugyanilyen.)

Tagadó értelmű mondatot azonban lehetetlenség egyetlen nyelvi észlelés alapján közvetlenül létrehozni. Egyszerű ennek a magyarázata: azért van így, mert nem tudhatok tagadólag észlelni. Nemcsak én, hanem senki emberfia, mert egyetemes érvénnyel képtelenség. Észlelni mindig valamit észlelek, ha tehát nincs ott, ha hiányzik, akkor egyszerűen nincs mit észlelnem rajta. (Tulajdonképpen a nyelvi észlelés is szubjektum–objektum viszony, és csakis ilyen formájában lehetséges: én észlelek valamit. Ha nincs hozzá a valami mint objektum, akkor viszony sincs, tehát észlelés sincs.) Hogyan tudok akkor mégis tagadólag is mondani valamit? Hiszen tudok mégis.

Ez csak úgy lehetséges, ha először valami miatt arra gondolok, hogy észlelhetném azt a dolgot. Lehet, hogy észleltem is már, elképzeltem például, hogy meg fogom tenni (mint ahogy a fényképet is bele akartam tenni a borítékba). Lehet, hogy tudom valamiről, mondjuk a táskámról, hogy rendes helye ott van, ahol keresem (keresni is csak úgy tudom valahol, ha először gondolatban együvé képzelem azzal a hellyel, különben nem keresném éppen ott). Feltételezem hát, hogy most is ott lesz. Ha ezt az első gondolatomat ki is mondanám, úgy mondanám: *Ott van a táska*. De mikor odanézek, észlelném, de nincs mit. Csak az üres helyét észlelem. Azt mondom: *Nincs ott a táska*. Ez éppen az a mondat, amit előző gondolatomról mondhattam volna, csak tagadólag. Az előzetes észlelés nélkül nem is lehetne tagadó mondatot alkotni, mert csak abból tudhatom, hogy mit kell tagadnom. A tagadó mondat csakis úgy jöhet létre, hogy először meglevőként észlelem a helyzetet gondolatban, utána pedig megállapítom, hogy ennek tényleges észlelésére nincs mód, és ez nem rajtam múlott (vagyis nem azon hogy én akartam-e észlelni vagy sem, hiszen nagyon is akartam volna, csak nem lehetett.) Ezt pedig csak úgy tudom kimondani, hogy az előzetes észlelésemet mondom, mert mondani csak azt mondhatom, amit észleltem is (hiszen az észlelt dolgok is meg a relációk is abban vannak), de a mondatba még odateszek valamit (itt éppen egy tagadó szót), ezzel jelzem a hallgató számára, hogy ez tulajdonképpen nem a tényleges helyzetre vonatkozó, hanem egy előzetes, gondolatbeli észlelésem, amely viszont a tényleges helyzettel nem talál. A tagadás tehát csakis jelölt lehet (egy külön elemmel megjelölve az állító formához képest), és ez a világ egyetlen nyelvében sem lehet másképp, mert a nyelvi észlelés természetéből származik. Mivel a tagadó mondathoz mindig több szabályt kell alkalmaznom (a megszerkesztéséhez is és a megértéséhez is), mint az állítóhoz, ez több munkámba meg időmbe is kerül.

(Eddig még szó sem esett róla, talán mert annyira nyilvánvaló volt, hogy nyelvi észleléssel nemcsak azt észlelhetem, amit csakugyan magam előtt látok, hanem azt is, amit gondolok, illetve ami csak az emlékezetemben van, hiszen különben csak arról tudhatnék beszélni, ami ott is van előttem. Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a memóriámban úgy vannak az emlékeim tárolva, hogy nyelvi észleléssel észlelhetők legyenek. Vagyis minden meg kell hogy legyen bennük ahhoz, hogy ha eszembe jutnak, nevüket is tudjam adni, meg a relációjukat is felismerhessem, különben nem tudhatnék róluk beszélni.)

A (2) mondatot is így hozom létre. Ebben is van egy tagadószó, mégpedig az *elfelejt* ige. Ezt ugyan nem szokták a tagadószavak közé venni, pedig rejtett tagadás van benne. *Elfelejteni* csak azt lehet, amit már tudott vagy amire már gondolt egyszer az ember. Ami már **megvolt** az emlékezetében vagy a szándékában. Miután **el**felejtette, már **nincs meg.** Így is mondjuk, csakugyan: ***Ott volt** pedig az eszem**ben**, hogy beletegyem, de valahogy **kiment** belőle*. Mire kellett volna, már **nem** volt ott.

A (2) mondat azzal mond többet, mint az (1), hogy azt is megmondom vele, **miért** nem tettem bele a levelet. Azt is mondhatnám helyette: Nem tettem bele a levelet a borítékba, mert elfelejtettem. De ez hosszú is így, meg azért sem jó nekem, mert én ezeket nem ennyire különválasztva észlelem, hanem inkább úgy, hogy észlelem magamat szubjektumként azzal az objektummal szemben, hogy

„beletenni a levelet a borítékba” (vagyis az előzetes észlelésem egészével), és azt, hogy ez a viszony egy „elfelejt” reláció, benne a rejtett tagadással. Az ilyen helyzetre megvan az a lehetőségem, hogy az egészet egy mondatban fejezzem ki (2).

Ez azonban még mindig hosszú, mert benne van az *elfelejt* is mint tagadó ige, meg a *beletesz* is. Azt azonban mindenki tudja, hogy a fénykép magától nem kerülhet a borítékba, hiszen nem viselkedő, hogy magától belemenjen. Csak akkor kerülhet bele, ha valaki beleteszi. Túl van tehát beszélve a mondat, a *[bele]tesz* fölösleges a megértéshez. Ki is lehet hát hagyni, az észlelésben nem muszáj figyelembe venni. De ha csak úgy kihagynám, akkor az lenne belőle: „[El]felejtettem bele a fényképet a borítékba”, a mondatban pedig ez már alighanem így hangzana: *Belefelejtettem a fényképet a borítékba*. Ennek azonban az volna a hátulütője, hogy úgy lehetne érteni: beletettem, ki kellett volna vennem, de én benne felejtettem. Úgy oldom tehát meg, mert lehetőségem van rá, hogy nemcsak a mondatot tagadom (a *felejt* igével), hanem ugyanakkor az előzetes észlelésbeli relációt mint mozgásirányt is megfordítom, átalakítom ellentétes iránnyá. A *be[le]* ellentétes iránya a *ki*, a *-ba* viszonyé pedig a *-ból* (vö.: ***be**jön a ház**ba*** – ***ki**megy a ház**ból***). Ezzel az irányváltoztatással megtoldva most már biztosan nem lehet félreérteni, annál is inkább, hogy a *-ból* viszony végeredménye mindig az, hogy a dolog **nem** lesz benne.

Most már tehát értjük, hogyan lehet ***ki**felejteni a fényképet a borítékból.* Ezt is csak azért mondhattam azonban így, mert egy szabály lehetővé tette nekem. (A szabályt most nem fogalmazzuk meg, mert hogy egyszerű is legyen, ahhoz még egyébre is szükség volna.) Ezzel a szabállyal minden hasonló helyzetben rövidíthetek. (Vegyük észre, hogy a (3) mondattal mondtam legrövidebben legtöbbet.) És nemcsak akkor, ha a *felejt*, hanem ha más rejtett tagadást tartalmazó igéket használok is: *marad* (’nem változik, nem fogy el, nem mozdul el’), *hagy* (’nem változtat, nem fogyaszt el, nem mozdít el’). Így jönnek létre ezek is:

felragasztja a bélyeget a levél**re** – **le**felejti/**le**hagyja **róla** a bélyeget, **le**marad **róla** a bélyeg (pedig nem is volt rajta);

beveszi a csapat**ba** – **ki**felejti/**ki**hagyja a csapat**ból**, **ki**marad a csapat**ból** (pedig benne sem volt);

pontot tesz a végé**re** – elmarad a pont a végé**ről**;

felszáll a vonat**ra** – **le**marad a vonat**ról.**

Ilyeneket még szép számmal lehet találni, ez a szabály még más ilyen „érthetetlenségeket” is megvilágít. Az ilyenfajta szabályok is a nyelvi világmodell szabályai közé tartoznak. Az én könnyebbségemre vannak ezek is. Hiszen ha ezeket tudom, akkor nem kell már nekem minden igekötős igét külön-külön is megtanulnom hiánytalanul. Hiszen már csak annak alapján is, amit itt fennebb láttunk, az ilyeneket, mint: *kifelejt (belőle), kimarad (belőle), kihagy (belőle), lefelejt (róla), lemarad (róla), lehagy (róla)*, számon sem kell többé tartanom, hiszen ha szükségem lesz rájuk, magam is elő tudom már őket állítani. Nehezen is lehetne azt elhinni, hogy azt a rengeteg szót, ahány az értelmező szótárban van, egyenként kellene megtanulni, minden összefüggés nélkül.

De az is nagy csoda volna, ha a nyelvi észlelés egyeztetett módjának megtanulása mellett a vonzatokat ettől függetlenül kellene minden igéhez hozzátanulni, hiszen ez rengeteg fölösleges munkájába kerülne az embernek. Inkább lehet arra gondolni, hogy a vonzatokat nagyon is komolyan kell venni olyankor, ha a nyelvi észlelés módját és szerkezetét szeretnénk megismerni. A vonzatok

aligha lehetnek amolyan „csak úgy”, minden rend és értelem nélkül használt „szeszélyes különcei” a grammatikának, inkább hihető, hogy azért használjuk őket éppen úgy, ahogy, mert olyan a nyelvi észlelésünk. A nyelvi világmodell vizsgálatához tehát a vonzatok szabályainak feltárása is hozzátartozik.

Egyébként elvi alapjai felől nézve egyenesen képtelenség is volna, hogy ez ne így legyen. Hiszen megtanulni a dolgok közötti relációk nyelvi észlelését csakis azt jelentheti, hogy megtanuljuk, milyen viszonyoknak kell észlelnünk az egyes helyzetekben ezeket a relációkat, ha azt akarjuk, hogy mindnyájunk között egyetértés legyen. Ezt sehonnan másunnan nem lehet megtanulni, csak a nyelvi világból, a beszédből, amit másoktól hallunk. A nyelvi világban pedig ilyenekkel találkozunk, mint: *előttem az asztal,* ***rajta*** *van könyv*, de ***rajta*** *van a szemem* is, most meg éppen *gondolkodom* ***rajta***, hogy ez hogy is van. Én tehát mint újonc beszélő mind a hárommal „rajta” viszonyként találkozom, úgy, hogy viszonyként semmi különbséget sem vehetek észre köztük. Az is lesz tehát a nyelvi észlelésemben, mind a három: „rajta” viszony. Mert csak annak tanulhatom meg észlelni. A nyelvi világmodell vizsgálatakor tehát itt sem lehet más kiindulópontunk, csak az, hogy ami egyszer *rajta*, az „rajta”, bármennyire nem talál is az ismereteink szerinti kategorizációval, mert nem is erre való: ez csak azért van így, mert mi éppen ezt a módját találtuk meg annak, hogy mikor magyarul beszélünk, így tudjuk egymást legjobban megérteni.

De az is biztos másfelől, hogy aki ezt így kitalálta, annak oka volt rá, hogy éppen így találja ki. Az ilyesmi nincsen ok nélkül. S ha jól utánanézünk a nyelvi világmodellben, és ezeket a relációkat nem külön vizsgáljuk most már, hanem együtt a metaforikus jelentésekkel és különösen a strukturális metaforákkal, akkor egyszer csak észrevesszük, hogy még értelme is van ennek a dolognak. Hogy nem véletlenül éppen „rajta” a *rajta*. A látásról ugyanis kiderül, hogy úgy beszélünk róla, mintha fénysugár volna, amit a szemünkből bocsátunk ki: ***rá****nézünk,* ***rá****pillantunk valami****re***, ***rá****vetjük tekintetünket valami****re***, akár egy fénysugarat. Metonimikus rövidítéssel már nem is a szemünk fényét, a tekintetünket, hanem egyenesen a ***szemünket*** *vetjük* ***rá***. Ha pedig ***rá****vetettük*, persze hogy ***rajta*** van. De a gondolat is olyan, mintha egy irányítható fénysugárszerű valami volna, ha tehát előbb *(én magam)* ***rá****gondolok* valamire, utána már ***rajta*** *gondolkozom*. (Ezekre is, de arra is, hogy a grammatikai relációk és a strukturális metaforák együttes vizsgálata mennyire alkalmas lehet a nyelvi világmodell szabályrendszerének feltárására, l. Galaczi 1995.) Innen értjük aztán, hogy miért vannak a szinonimáknak és szinonim kifejezéseknek olyan nagy következetességgel ugyanazok a vonzataik (pl. *gondolkozik* ***rajta***, *töpreng* ***rajta***, *töri a fejét* ***rajta***, *elmélkedik* ***rajta***, *tűnődik* ***rajta***, *spekulál* ***rajta***, *meditál* ***rajta*** – látni lehet, hogy a neologizmusok is beleilleszkednek a sorba). Ha a vonzatok csakugyan az egyes igékhez és igei kifejezésekhez tartoznának, nem inkább a nyelvi észlelés egészéhez, a nyelvi világmodell szabályaihoz, akkor ez a „véletlen” a csodával volna határos. Megint látjuk, miért könnyebbségem nekem mint beszélőnek, ha a nyelvi világmodell szabályai között ilyenek is vannak: hiszen nem kell már nekem minden igéhez külön a vonzatát is hozzátanulnom, sőt még ha idegen szót veszek is át, arról is rögtön tudom, hogy mi a vonzata, mert elég hozzá ennyi: ha a relációt magát „gondolkozik”-szerűnek észlelem, akkor „rajta” – avagy „róla”, attól függően, hogy hogyan észlelem. Mert ha úgy észlelem, hogy a gondolkodás tárgyát is jobban tekintetbe veszem, azzal együtt, hogy ilyenkor a tárgy is hírt ad magá**ról** (vagy korszerűbben: információ érkezik **róla** a megfigyelőhöz) a **róla** gondolkozónak (és a **róla** beszélőnek is!), akkor már nem „rajta”, hanem „róla”. Éspedig nem úgy, hogy egyszer igen máskor nem, hanem rendszerszerűen ez is. A fenti igék mindegyike mellett ki is lehet cserélni a „rajta” relációnak ezt a két formáját, a kifejezésben azonban nem (nincs *töri a fejét* ***róla***), alkalmasint azért, mert ez képszerűségében csak egyetlen módját teszi lehetővé a nyelvi észlelésnek, nem lehet perspektívát váltani a képzavar veszélye nélkül.

Az pedig, amiből kiindultunk, a nyelvi világnak az értékjelentések szerint szerveződő térbeli strukturáltsága természetesen szintén a nyelvi világmodellbeli szabályok egy sajátos csoportjának a következménye. Nincs sok ilyen szabály (olyanok ezek, mint: ha valami aktív, akkor fent levőnek is észleljük egyben), de, mint láttuk, ezek következményei a nyelvi világban nagyon változatos formákban jelentkezhetnek.

A nyelvi világ pedig olyan lesz, amilyenné éppen ezzel a nyelvi világmodellel mondhatjuk. Minden beszélőközösség aszerint teremti meg, amilyen világmodell szerint észleli a világot. Az ember pedig nem általában a világban, hanem inkább a maga nyelvi világában él. Hosszadalmas is lenne ezt itt részletesen kifejteni, meg most még talán nem is sikerülhetne igazán. Elégedjünk meg most annyival: lehetetlenség is volna, hogy beszéd közben, a kimondásához egyféleképpen lássa a világot, de közben ezt a fajta látását tudja teljesen figyelmen kívül hagyni is, olyan értelemben, hogy tudva tudja közben, hogy ezt ő csak mondja ilyennek, de az valójában nem lehet olyan. Ez olyan teljesítményt kívánna tőle, mintha azt várnánk valakitől, hogy úgy járjon-keljen a világban, hogy ha látja a kék eget, akkor azt ne úgy észlelje, mint az ég kékjét, hanem mint a saját szemének válaszát arra a sajátos fényfrekvenciára. Ez egyszerűen képtelenség volna, mert az ember viselkedése nem olyanra alakult ki, hogy erre is képes lehessen. A tudományos felismerések persze hozzásegítik ahhoz, hogy erről az illúziójáról tudomást szerezzen, de ez magán a viselkedésén mit sem változtathat: a fénytannal és látásfiziológiával foglalkozó tudós is az eget látja kéknek, éppen úgy, mint bárki más.

Végezetül csak annyit tegyünk hozzá, a tanulság végett: ebben az utolsó fejezetben már úgy beszéltünk arról, hogy **hogyan** tudhat az egyik ember a másikkal szót érteni, hogy az ilyen dolgok megértésének legfőbb akadályát, a *nyelv* szót csak egyetlenegyszer kellett használnunk: mikor azt mondtuk, hogy a tagadás a világ minden nyelvében csak jelölt lehet. Csak ilyen értelemben volt rá szükségünk. Benne volt aztán bőven ezekben a korábban bevezetett terminusainkban, hogy: *nyelvi világ, nyelvi észlelés, nyelvi világmodell*. Az első kettőben azonban a *nyelvi* igazából végig azt jelentette: 'beszéd- és megértésbeli', ezt rövidítettük vele. A harmadik meg értelme szerint 'a beszédbeli világ modellje', teremtésének „programja" mint rendszerszerűen összeilleszkedő viselkedési szabályok gyűjteménye. Ezekkel sem beszéltünk hát **a nyelv**ről „mint olyanról", mint **valami**ről, és ezért tudtunk ezúttal talán egy kicsit többet is megérteni abból, ami a 2. régióban csak így, egy sajátos viselkedés **hogyan**-jaként létezik. Mert most csakugyan úgy is beszéltünk róla.

Van azonban még egy kis gondunk. Lett közben egy egész gyűjteményünk a különféle szabályokból, benne külön csoportokba szedve a nyelvi világmodellbeliek, ezen belül is apróbb csoportok vannak elkülönítve, egy másik csoportba a beszédbeli viszonyok szabályait gyűjtöttük össze, aztán a grammatikai, majd meg, csak megemlítve őket, a hangzással kapcsolatos (fonológiai) szabályok gyűjteménye. Mind, mind az ember beszédbeli viselkedésére vonatkoznak. Van rá eset, hogy így, együtt is szeretnénk róluk beszélni, de nagyon hosszadalmas ezeket a gyűjteményeinket mindig külön-külön felsorolni. Kellene egy rövidebb név az egésznek együtt. Mi lenne, ha *nyelv*-nek neveznénk el? Most már, **a legvégén**, mikor már nem vizsgálni akarjuk, hanem beszélni róla, akár még ezt is megtehetjük.

Irodalom

Radu Bogdan: *Miért van szükségünk fogalmakra?* Janus IX.1. 15–21. (1989/1992)

Czier Andrea: *A NEMZET szó szemantikája a magyar nyelvben.* Egyetemi szakdolgozat. (Témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kézirat. Kolozsvár, 1995.

Galaczi Árpád: *A RAJTA viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Egyetemi szakdolgozat. (Témavezető: Szilágyi N. Sándor). Kézirat. Kolozsvár, 1995.

Ray Jackendoff: *Mi egy fogalom, ha megragadható?* Janus IX.1. 61–96. (1989/1992)

Karácsony Sándor: *Magyar nyelvtan társas-lélektani alapon.* Exodus kiadás, Budapest, 1938. (Utánnyomása: 1992)

Karácsony Sándor: *A magyar észjárás és közoktatásügyünk reformja.* Exodus kiadás, Budapest, 1939. (Új kiadása: 1985)

George Lakoff: *Women, Fire, and Dangerous Things.* What Categories Reveal about the Mind. 1987.

George Lakoff: *Néhány empirikus megjegyzés a fogalmak természetéről.* Janus IX.1. 97–120. (1989/1992)

George Lakoff – Mark Johnson: *Metaphors We Live By*. 1980.

George Lakoff – Mark Turner: *More than Cool Reason.* A Field Guide to Poetic Metaphor. 1989.

Ronald Langacker: *Foundations of Cognitive Grammar.* I.: 1987, II.: 1991.

Szilágyi N. Sándor: *Világunk, a nyelv.* Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1978.